УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

приоритет2030^
лидерами становятся

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, Заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан Эрнста Файзрахмановича Ишбердина (г. Уфа, 7 ноября 2024 г.)

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РФ
УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ

ФАКУЛЬТЕТ БАШКИРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ,
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ И ЖУРНАЛИСТИКИ

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Сборник материалов
Международной научно-практической конференции,
посвященной 90-летию со дня рождения
доктора филологических наук, профессора,
Заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан
Эрнста Файзрахмановича Ишбердина
(г. Уфа, 7 ноября 2024 г.)

Научное электронное издание сетевого доступа

Уфа
РИЦ УУНиТ
2024

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

Печатается по решению кафедры востоковедения и башкирского языкознания ФБФВиЖ УУНиТ.
Протокол № 1 от 19.09.2024 г.

Редакционная коллегия:
Абдуллина Г.Р., доктор филологических наук, профессор *(отв. редактор)*;
Алимбаева Г.Г., кандидат филологических наук *(зам. отв. редактора)*;
Саньярова Р.Р., кандидат филологических наук, доцент;
Хуснетдинова Р.Я., кандидат филологических наук, доцент;
Салаватова З.К., заведующий кабинетом востоковедения

Т98 **Тюркские языки в Евразийском полиэтническом пространстве: современное состояние, тенденции и перспективы развития:** сборник материалов Международной науч.-практич. конференции, посвященной 90-летию со дня рождения д-ра филол. наук, профессора, Заслуженного деятеля науки РБ Эрнста Файзрахмановича Ишбердина (г. Уфа, 7 ноября 2024 г.) / отв. ред. Г.Р. Абдуллина. [Электронный ресурс] / Уфимск. ун-т науки и технологий. – Уфа: РИЦ УУНиТ, 2024. – 370 с. – URL: https://uust.ru/digital-publications/2024/214.pdf – Загл. с титула экрана.
ISBN 978-5-7477-5987-9

В сборник включены материалы, посвященные актуальным проблемам современной тюркской филологии. Также в статьях рассматриваются пути повышения качества преподавания башкирского языка как государственного в системе общего и профессионального образования, актуальные вопросы развития и сохранения родного языка, народной педагогики и этнических традиций в воспитании подрастающего поколения, проблемы литературы, культуры и фольклора народов Российской Федерации в едином культурном пространстве, проблемы сравнительно-исторического и сопоставительно-типологического языкознания в свете традиционных и новейших направлений в лингвистике.

Сборник материалов конференции адресован преподавателям вузов, ссузов, учителям общеобразовательных учреждений и всем тем, кто интересуется актуальными проблемами современной тюркской филологии.

УДК 811.512.1
ББК 81.2

ISBN 978-5-7477-5987-9 © УУНиТ, 2024

**РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ ФӘН ҺӘМ
ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ
ӨФӨ ФӘН ҺӘМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ
БАШҠОРТ ФИЛОЛОГИЯҺЫ, ШӘРҠИӘТ ҺӘМ
ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТЫ**

КҮП МИЛЛӘТЛЕ ЕВРАЗИЯ АРАУЫҒЫНДА ТӨРКИ ТЕЛДӘРЕ: ХӘҘЕРГЕ ТОРОШО, ҮҪЕШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ҺӘМ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

***Филология фәндәре докторы, профессор, Башҡортостан
Республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре
Эрнст Фәйзрахман улы Ишбирҙиндың
тыуыуына 90 йыл тулыуға арналған
халыҡ-ара фәнни-ғәмәли конференцияның
материалдар йыйынтығы***

2024 йылдың 7 ноябре

**ӨФӨ
ӨФӨ УНИВЕРСИТЕТЫ, 2024**

УДК 811.512.1
ББК 81.2
Т98

Йыйынтыҡ шәрҡиәт һәм башҡорт тел ғилеме кафедраһы ҡарарына ярашлы баҫыла
Протокол № 1, 19.09.2024 й.

Редакционная коллегия:
Абдуллина Г.Р., филология фәндәре докторы, профессор, (яуаплы мөхәррир);
Әлимбаева Г.Ғ., филология фәндәре кандидаты (яуаплы мөхәррир урынбаҫары);
Саньярова Р.Р., филология фәндәре кандидаты, доцент;
Хөснөтдинова Р.Я., филология фәндәре кандидаты, доцент;
Салауатова З.К., шәрҡиәт кабинеты мөдире

Т98 **Күп милләтле Евразия арауығында төрки телдәре: хәҙерге торошо, үҫеш тенденциялары һәм перспективалары**: Филология фәндәре докторы, профессор, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре Эрнст Фәйзрахман улы Ишбирҙиндың тыуыуына 90 йыл тулыуға арналған халыҡ-ара фәнни-ғәмәли конференцияның материалдар йыйынтығы (Өфө, 2024 йылдың 7 ноябре) / яуаплы мөхәррир Г.Р. Абдуллина. – Өфө: Өфө университетының РНУ, 2024. – 370 бит. – URL: https://uust.ru/media/documents/digital-publications/2024/214.pdf. – Экран титулындағы исеме.
ISBN 978-5-7477-5987-9

Йыйынтыҡта хәҙерге төрки филологияһының көнүҙәк мәсьәләләренә арналған материалдар урын алған. Шулай уҡ мәҡәләләрҙә башҡорт телен дәүләт теле булараҡ дөйөм һәм һөнәри белем биреү өлкәһендә уҡытыу сифатын күтәреү юлдары, туған телдең, халыҡ педагогикаһының һәм этник традицияларҙың үҫеп килеүсе йәш быуынды тәрбиәләүҙәге роле һ.б. сағыла.

Конференция материалдары йыйынтығы юғары уҡыу йорттары, урта һөнәри белем биреү һәм дөйөм белем биреү ойошмалары уҡытыусыларына һәм филологияның көнүҙәк мәсьәләләре менән ҡыҙыҡһыныусыларға тәғәйенләнә.

ISBN 978-5-7477-5987-9 УДК 811.512.1
ББК 81.2

© Өфө университеты, 2024

УДК 811.512.141

Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө к., БР

Абруйлы ғалим, күп яҡлы шәхес

Күренекле телсе-ғалим, филология фәндәре докторы, профессор, Халыҡ-ара Төрки академияһының мөхбир ағзаһы, Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған фән эшмәкәре Эрнст Фәйзрахман улы Ишбирҙиндың тыуыуына 90 йыл. Ул 1934 йылдың 20 декабрендә Баймаҡ районы Ишбирҙе ауылында тыуған. Баймаҡ ҡалаһының 1-се мәктәбен тамамлағас, Темәс педагогия училищеһында уҡый һәм район мәктәптәрендә уҡытыусы булып эшләй. Башҡорт дәүләт университетының филология факультетында уҡыуын 1958 йылда педучилищела ярайһы уҡ төплө белем алған, тормошҡа үҙ ҡарашы булған студенттарҙың береһе булып башлай ул. Уҡыу сағыштырмаса еңел бирелә, һәр сессияны уңышлы тапшыра. Бының нигеҙендә тәбиғәт биргән һәләт, аң-белем алыуға ынтылыш, егәрлелек ятҡандыр. Уҡыуҙан тыш, спорт һәм туризм менән мауығa, республика буйынса сәйәхәттәр яһау һәм гәзиттәргә репортаждар яҙыу; фотография һәм рәссамлыҡ эштәре менән шөғөлләнеү, республика матбуғатында рәссам-иллюстратор вазифаларында сығыш яһау; мөкиббән бирелеп, йәйен-ҡышын тәбиғәт ҡосағында үткәреү һәм, үҙе әйтмешләй, «ҡош тауыштарын тыңлау». Тормош-көнкүрештә кәрәк күп һөнәр эйәһе лә ул: балта оҫтаһы, мейес сығарыусы, баҡсасы, балыҡсы... Былар барыһы ла Эрнст Фәйзрахман улының күп яҡлы талантҡа эйә шәхес булыуы тураһында һөйләй.

Шулай ҙа ғалимлыҡ ҡеүәһе, башҡорт халҡының тел-лөғәтенә, мәҙәниәтенә һәм тарихына ҡарата булған мөнәсәбәт, уларҙы төплө өйрәнергә ынтылыш өҫтөнлөк ала. 1963 йылда Башҡорт дәүләт университетын тамамлағас, тыуған районына ҡайтып, Баймаҡ интернат-

мәктәбендә уҡытыусы булып эшләй. Әммә уның иң ҙур теләге – артабан уҡыу, үҙендә фәнгә бағышлау ниәтен тормошҡа ашырыу ҡаршылыҡҡа осрай. Төплө белемле, киң эрудициялы, һәр яҡлап талантлы уҡытыусы – мәктәп өсөн генә түгел, бөтә район өсөн ҙур табыш, шуға күрә уның аспирантураға китергә ҡарар итеүе район етәкселегенән яҡлау тапмай. Эрнст Фәйзрахман улы юғалып ҡалмай, Мәскәүгә «Учительская газета»ның баш мөхәрриренә туранан-тура шылтыратып, килеп тыуған хәлде аңлатып бирә. Баш мөхәррирҙең мәсьәләне ыңғай хәл итеүҙә күрһәткән ярҙамы, үҙенең ҙур тырышлығы һәм ныҡышмалылығы һөҙөмтәһендә Эрнст Фәйзрахман улы Рәсәй Фәндәр академияһы Башҡортостан филиалының Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтына аспирантураға уҡырға инә.

Э.Ф. Ишбирҙин – йөҙҙән ашыу фәнни эштәрҙең, шул иҫәптән ундан артыҡ монография һәм уҡыу әсбаптары авторы. Уларҙың байтағы башҡорт теленең тарихи лексикологияһы мәсьәләләренә бағышланған. Ғалимдың киң билдәле «Историческое развитие лексики башкирского языка» (М., 1986) монографияһында башҡорт теленең лексикаһы формалашыу юлдары һәм тарихи үҫеше планында тикшерелә, башҡорт лексикаһының сығанаҡтары күрһәтелә; ошо юҫыҡтан сығып, башҡорт теленең дөйөм алтай телдәре менән (тунгус-манжур, монгол, төрки телдәре ғаиләләре) бәйләнештә формалашыуына аныҡ дәлилдәр килтерелә. «Башҡорт әҙәби теленең тарихы» (Өфө, 1993) тигән коллектив монографияла (авторҙаштар Э.Ф. Ишбирҙин, И.Ғ. Ғәләүетдинов, Р.Х. Халиҡова, З.Ғ. Ураҡсин; яуаплы мөхәррире К.Ғ. Ишбаев) башҡорт яҙма әҙәби теленең барлыҡҡа килеү ваҡытын билдәләү һәм уның материаль күрһәткестәрен (алфавит төрҙәрен) асыҡлау мәсьәләләре күтәрелә һәм асыҡлыҡ индерелә. Бығаса йәшәп килгән ҡайһы бер бәхәсле ҡараштарҙы инҡар итеп, ошондай һөҙөмтәгә киләләр: башҡорт әҙәби теленең үҫеү тарихын ике осорға, милләткә тиклемге осор (XIII быуаттан алып XIX быуаттың аҙағынаса) һәм милли осорға (XX быуаттың башынан алып бөгөнгәсә) бүлеп ҡарарға

кәрәк; был ике осор әҙәби телдең һәм әҙәбиәттең үҫеүенә ярашлы рәүештә айырым-айырым этаптарға бүленә.

«Башҡортостан ҡоштары» (Өфө, 1986) һәм «Башҡорт теленең игенселек һәм баҡсасылыҡ терминдары» (Өфө, 2002) тигән хеҙмәттәрендә ғалим башҡорт терминологияһының үҫеш юлдарына байҡау яһай һәм айырым лексик тематикаға ҡараған конкрет терминдарҙың формалашыу үҙенсәлектәрен тасуирлай.

Э.Ф. Ишбирҙин – башҡорт әҙәби телен, уның диалекттарын, үҫеш тарихын, бөгөнгө торошон төплө өйрәнгән, был өлкәләргә ҡараған проблемаларҙы хәл итеүҙә ҙур хеҙмәт күрһәткән телсе; Төркиә Республикаһында оҙайлы ғилми стажировкала булып, төрөк телен бөтә нескәлектәрендә үҙләштергән, Башҡорт дәүләт университетының башҡорт филологияһы һәм журналистикаһы факультетында көнсығыш телдәре кафедраһының төп төркиәтсеһе.

Ғалим фән кадрҙарын әҙерләүгә ҙур иғтибар бирә. Ул әҙерләгән ғалимдар Рәсәй Фәндәр академияһы Башҡортостан филиалының Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтында, республикабыҙҙың юғары уҡыу йорттарында уңышлы эшләйҙәр. Э.Ф. Ишбирҙин мәктәптәр, урта һәм юғары уҡыу йорттары өсөн укытыу-методик әҙәбиәт төҙөүҙә әүҙем ҡатнаша, мәктәп уҡытыусылары өсөн «Ҡыҙыҡлы грамматика» уҡыу әсбабы авторҙарының береһе.

Һуңғы йылдарҙа ғалимдың төп хеҙмәттәре лингвоэтнографика проблематикаһы менән бәйле. Һәр телдә, бигерәк тә уның лексикаһында, халыҡтың тарихы сағыла: башҡа халыҡтар менән бәйләнеше, хужалыҡ итеү үҙенсәлеге, ғаилә тормошо, ғөрөф-ғәҙәте, туғанлыҡ мөнәсәбәттәре һәм башҡалар. «Термины земледелия в башкирском языке» (Уфа, 2002 г.) тигән хеҙмәтендә ер эшкәртеүгә ҡараған лексика составын тикшереп, борон башҡорттарҙың төп хужалыҡ тармағы тик малсылыҡ булған тигән фекергә ҡаршы килә. Башҡорт халҡының йәнле һөйләү телмәрендә игенселек һәм баҡсасылыҡ терминдарын тикшереп, был өлкәгә ҡараған һүҙҙәрҙең

нигеҙен төп төрки һүҙҙәре тәшкил итеүен асыҡлай. Ул игенселек һәм баҡсасылыҡтың төрки халыҡтары, шул иҫәптән башҡорттар өсөн дә борон-борондан яҡшы билдәле хужалыҡ тармаҡтары булыуын дәлилләй. Тел үҙенсәлектәрен сағыштырып өйрәнеүгә уларҙың күптәрендә – төрөк, әзербайжан, төрөкмән, ҡаҙаҡ, ҡарағалпаҡ, уйғыр, балҡар телдәрендә – ғалимдың иркен аралашыуы булышлыҡ итә.

Профессор Э.Ф. Ишбирҙин башҡорт тел ғилеме өлкәһендә генә түгел, бөтә төркиәт донъяһында билдәлелек алған абруйлы, киң ҡарашлы ғалим булды. Уның күп яҡлы эшмәкәрлегенең, фән өлкәһендәге ҡаҙаныштарының әһәмиәте баһалап бөткөһөҙ.

Эрнст Фәйзрахман улы – һоҡланғыс кеше, изге күңелле шәхес, яҡындарына, хеҙмәттәштәренә иғтибарлы, үҙ эшенә мөкиббән ғалим ине.

© Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 821.512.141

Азаматов Ғайсар Фаяз улы,
студент,
Салауатова Фәнилә Рәжәп ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Ш. Бабич шиғриәтенең идея-тематикаһы

Күренекле шағир Шәйхзада Бабичтың сатирик шиғырҙары идея-тематик, жанр-стиль һәм художестволы тәбиғәте буйынса төрлөлөгө менән айырылып тора. Уларҙа әхлаки-этик, эстетик, мәҙәни-ағартыу һәм бигерәк тә социаль-сәйәси пландағы мәсьәләләр күтәрелә. Шиғри сатиралар структураһында шағирҙың шәхесе мөһим урын биләй, ул кешегә һәм йәмғиәткә юғары талаптар ҡуя. Шағир төрлө дәрәжәләге йәмәғәт хәүефлелеге персонаждарының портрет-характеристикалары гаммаһын ижад итә, улар аша йәмғиәттә хөкөм һөргән әшәке тәртиптәрҙе һәм боҙоҡ ғәҙәттәрҙе сағыу күрһәтә. Бының

өсөн автор телмәр портреты, сәхнә, диалог, монолог, гипербола, литота кеүек художество алымдарына нескә мөрәжәғәт итә. Ш. Бабич шиғри телмәр мөмкинлектәрен комик эффект булдырыу өсөн оҫта ҡуллана (шаяртыу, асыулы мыҫҡыллау, яуыз ирония һ. б.), ритмика, шиғри юлдарҙың музыкаллеге, рифмалар системаһы, үҙенең сатирик шиғырҙарының строфалары структураһы тураһында етди хәстәрлек күрә. Тап уның ижади эҙләнеүҙәре арҡаһында сатираның шиғри формаһы башҡорт шиғриәте жанрҙары системаһында тулы хоҡуҡлы жанрға әүерелә.

Шәйехзада Мөхәмәтзакир улы Бабич шиғриәте XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтендә генә түгел, төрки телле халыҡтар араһында ла киң таралған. Ул һүҙ һәм шиғриәт оҫтаһы булараҡ ҡына билдәлелек яуламай, Рәсәй мосолман халыҡтары араһында ла уның роле ҙур була. XX быуат башында Башҡорт Хөкүмәте ағзаларының береһе булараҡ ул сәйәси эшмәкәрлек индерә. Шуға бәйле уның күпселек әҫәрҙәре пропаганда лозунгыһы аҫтында ижад ителә һәм манифестацион-публицистик һәм нарратив шиғриәттең жанр системаһын үҫтерә. Шуға күрә күптәр шағирҙы мәғрифәтсе-шағир, яугир-шағир, халыҡ азатлығы, һүҙ азатлығы өсөн көрәшсе шағир булараҡ хәтерләй.

Ш. Бабич әҫәрҙәренең яртыһынан күберәге яндырыла һәм юғала, мөхәббәт лирикаһына ҡағылышлы шиғырҙар һәм поэмалар шағирҙың йыйынтығында бик аҙ һаҡланған. Әммә, шуға ҡарамаҫтан, беҙҙең көндәргә килеп еткән әҫәрҙәрҙә шағирҙың донъяға ҡарашы, төп мотивтары һәм мөхәббәт темаһына мөнәсәбәте сағыла. Шағир ижады яңы яҡтан асыла.

Һәр халыҡтың үҙ менталитеты, донъяға үҙенсәлекле ҡарашы бар. Әгәр славян халыҡтарында алиһә «мәңгелек йәшлек, ғашиҡлыҡ, юғары матурлыҡ, әммә, иң элек, мәңгелек ғаләм тормошо» тип һүрәтләнһә, башҡорт шағиры күҙлегенән ҡарағанда, «Донъяла ике алла бар: ҡыҙ һәм Алла» [3: 121]. Шағирҙың мөхәббәт лирикаһына ҡараған шиғырҙарында үҙгәреүсән кәйеф шәхестең иртә формалашыуы менән бәйле. Шағирҙың мөхәббәт

лирикаһын тикшергәндә, Бабич өсөн мөхәббәт – изге, юғары, «күк» тойғоһо, кешелек өсөн ижадсының мәрхәмәте кеүек, тигән һығымта яһарға мөмкин. Ә икенсе яҡтан, ерҙең ҡараңғы батшалығы, вәсвәсә һәм ауыртыу. Был ике бер-береһенә ҡапма-ҡаршы донъя – күк һәм ер. Ә Бабич был ике донъяның ҡап уртаһында тора. Шуға күрә уның мөхәббәткә арналған һәр шиғырында мәғәнәһе буйынса ҡапма-ҡаршы һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр күрергә мөмкин.

Шулай уҡ шағирҙың мөхәббәт шиғырҙарында Көнсығыш поэзияһы мотивтары билдәле урын алып тора. Уның донъяға ҡарашы тәү сиратта дини донъяны ҡабул итеү аша төҙөлә һәм йыш ҡына дини төшөнсәләр аша тапшырыла. Шуға ҡарамаҫтан, ҡайһы бер шиғырҙарында Урта быуаттар әҙәбиәтенең Көнбайыш мотивтары ла сағылыш таба. Бабич лирикаһында, Урта быуаттар әҙәбиәтендәге кеүек үк, мөхәббәт икеләтә төшөнсә йөрөтә. «Кешене күккә күтәргән ысын, изге мөхәббәт бар, әммә уның антиподы ла бар. Патристика осороноң иң ҙур христиан аҡыл эйәһе һәм яҙыусыһы Аврелий (Блаженный) Августин) уны хатта атамай, ә «нәфсе» һүҙе менән алмаштыра. «Алла – мөхәббәт» формулаһы «Мөхәббәт – Алла» формулаһы менән алмаштырыла. Был уникаль күренеш Бабичтың юғары тойғоларға арналған бөтә шиғырҙарында ла күҙәтелә. Дини донъяны тойоу аша мөхәббәт тойғолары юғары көстәр, йәғни Алла менән айырылғыһыҙ бәйләнгән. Шуға күрә Бабичтың мөхәббәт концепцияһы шундай: мөхәббәт – ул тәбиғәт, бүләк, шатлыҡ, Алла, мәрхәмәт, ә изгелеккә ҡаршы күренештәр – ғорурлыҡ, сихырсылыҡ, аҡылһыҙлыҡ, ауыртыу, оят һәм башҡалар. Ер һәм күк образы романтик ике донъялыҡтың типик картинаһын тыуҙыра. Ә уларҙа метафора, кәүҙәләндереү һәм сағыштырыу кеүек һуҡмаҡтарҙы күпләп ҡулланыу Көнсығыш мотивтарының торошон күрһәтә, улар һәр куплетта сағыу һүрәтләнә.

Юғарыла әйтелгәндәрҙән сығып, тәү ҡарашҡа Ш. Бабич романтикаһы «илаһилаштырылған», «юғары», идеаллаштырылған һәм ысынбарлыҡтан алыҫ кеүек тойола.

Бындай юғары хистәр менән яҙылған әҫәрҙәр хат-шиғырҙарға, мөрәжәғәт-шиғырҙарға (мәктүб) ҡарағанда оданы нығыраҡ хәтерләтә. Әммә ҡыҙҙы һүрәтләүҙә шағирҙың күберәк ирониялы мөнәсәбәте сағыла. Бында шағирҙың ниндәйҙер абстракт-романтик геройҙар образдары менән мауығыуҙан баш тартыуын, уның мәктүбтәрендә, ғөмүмән, бөтә ижадында яңы идея-эстетик тенденцияларҙың барлыҡҡа килеүен, артабан романтик һәм реалистик башланғыстарҙы берләштергән төрлө жанрҙағы мөхәббәт лирикаһының иҫ киткес өлгөләрен булдырыуға килтереүен күрергә мөмкин.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт әҙәбиәте антологияһы. III том: XX быуат башы. Беренсе китап. Шиғриәт. Драматургия / Яуаплы мөхәрр. М.Х. Нәҙерғолов. Өфө: Китап, 2022. 472 б.
2. Бикбаев Р. Шәйехзада Бабич. Тормошо һәм ижады. Әҙәбиәт ғилеме. Өфө: Китап, 1995. 304 б.
3. Бабич Ш. Весенняя песня. Перевод: Г. Шафикова. Уфа: Китап, 1995. 304 с.

© Азаматов Ғ.Ф., Салауатова Ф.Р., 2024

УДК 811.512.521

Акилова Мунира Фатиховна,
канд. филол. наук, доцент УУНиТ, РБ

Некоторые термины родства в памятниках древнетюркской письменности

Термины родства в разных ее аспектах может быть объектом изучения различных наук. Это может быть биология (генетика), социология, генеалогия, этнография, культурология, лингвистика. В данном случае нас в первую очередь будет интересовать когнитивный аспект, т. е. не столько структура общества и характер родственных связей и отношений у древних тюрков и турок как таковые, сколько их культурное осмысление, их ритуальное оформление, их содержание и оценка, их место в культуре того или иного языка.

Родство обычно делится на два: кровное родство и на свойство. Первое, что приходит на ум, это кровное родство. Э. Шенер считает, что родство делится на: родство по происхождению, т. е. кровное родство, а другое – причинное, т. е. по причине женитьбы/замужества [5: 108]. Когда рассматриваются кровные родственники, прежде всего понимается, что кровные родственники делятся на две части: родственники, связанные между собой кровными узами прямой линии и на кровное непрямое родство (по линиям матери и отца). Примерами уз прямой линии являются родственные узы между матерью и дочкой, дедушкой и внуком и т. д. Примерами непрямого родства являются кровные узы брата и сестры, мальчика/мужчины по отношению к ребёнку дяди и/или тёти и т. д.

Отец – мужчина по отношению к своим детям. В языке древнетюркских памятников встречается данный термин как «qaŋ». Мать – женщина по отношению к своим детям. В древнетюркских памятниках встречаются термины, означающие мать: *ana, ög.*

Отец – *urunu külig toq bögü tarkan-a qaŋım bag ardam üçün birla bardı* (мой отец-бек, который был урунгу, славным, обильным и мудрым правителем области, тоже покинул (этот мир) из-за доблести) *elim oğrïna tözüm qazğantmışım qaŋïm öga bagim qazğantmïş qïrq ujar...qadaş atmadïm* (все, что я приобретал – [все это] ради моего государства. Я не бросил... сорок благородных сородичей, тех что приобрел [еще] мой отец, огя-бек) [1: 161].

Также термин «отец» используется в древнетюркских памятниках в значении защитника и покровителя своей собственной дружины [1: 276].

Сын – мальчик/мужчина по отношению к своим родителям. Для обозначения сына в языке древнетюркских памятников используются термины *oğlan, oğul, urï.*

Дочь – девочка/женщина по отношению к своим родителям. Для обозначения дочери в языке древнетюркских памятников используется термин *qïz.*

Дед (дедушка) – мужчина по отношению к детям сына или дочери, отец отца или матери, муж бабушки. В

языке древнетюркских памятников данный термин обозначается как *«ata».* По мнению Кормушина, данный термин, кроме значения дедушка, также имел значение старший дядя [1: 276]. Предок – древний предшественник по роду. В языке древнетюркских памятников обозначается как *«eçüt apam»* [2: 27]·

Är (муж/супруг) – мужчина по отношению к лицу, состоящему с ним в браке. Термин «муж» в языке древнетюркских памятников обозначается термином *«är».* Жена (супруга) – женщина по отношению к лицу, состоящему с ней в браке. Термин «жена» в языке древнетюркских памятников обозначается терминами *«qunçuj», «eş», «qatun».*

В древнетюркских мифах прародителем тюрок является волк – Kurt ata. В честь этого древние тюрки вышивали на стяге золотую голову волка. Самым главным и почитаемым божеством древних тюрков являлся Тенгри, или по-другому Гёк Тенгри. Является олицетворением отца, мужского начала, создателем и покровителем мира.

Мать – *ög. On aj iltdi ögim-a kalürti ilimka ardam üçün man arladim-a* (десять (лунных) месяцев носила (меня) мать, принесла моему государству, для доблести я возмужал) [1: 121]; *[ö]gümka bökmadim buna* – моей матерью я не насладился, печально!

В древнетюркских письменных памятниках дочери упоминаются всегда с эпитетом «*красивые»* либо со словом «*единственная».* В давние времена дочери правителей были ценной «разменной монетой» в политике у многих народов. Это явление также прослеживается и у древних тюрков. И.В. Кормушин считает, что в эпитете «единственная» подчеркивается ценность дара мемórианта и его племени – племени своего будущего тестя [1: 110].

У древних тюрков бытовал обычай: при выдаче дочери замуж жених должен был отдать калым отцу невестки. Калым разнился от богатства и состоятельности жениха. Калым бедных мог составлять от силы нескольких единиц скота, а калым богатых – достигать до нескольких тысяч голов скота. Исходя из этого, можно сделать вывод,

что девушки семьи являлись ценной «разменной монетой», выдача которой богатому жениху могла принести огромное богатство отцу невестки.

Рассмотрев все вышеперечисленные данные, можно прийти к выводу, что в языковой картине мире древних тюрков дочери представляются с одной стороны, как добрые, хорошо воспитанные девушки, а с другой – злые, плохо воспитанные, а главное – ценными членами семьи, которых в перспективе можно удачно выдать замуж.

Oğul, Oğlan, Urï (сын) – *asiz ar iki oğlïn birlâ ölti* (жаль, муж-воин погиб вместе со своими двумя сыновьями); *tört oğlanïm bar üçün bankümin* [tikti] (из-за того, что у меня четверо сыновей, мне воздвигли памятник) [5:108]· *eşim urïm azïşdïm* (мои супруги, мои сыновья, – я перестал видеть и слышать вас (т. е.умер)).· При анализе данных строк выясняется, что родственные связи у древних тюрков были сильными, особенно между отцом и сыном. Из этого можно сделать вывод, что в языковой картине древних тюрков сыновья должны были оказывать отцу, старшим родственникам своё глубокое уважение и любовь.

Положение женщин в древнетюркском обществе было равное мужскому. Умай – божество древних тюрков – представляла женское начало. А в эпосе «Урал-батыр» старуха Йанбикэ предстает перед нами как прародительница человеческого рода, об этом говорит ее имя (дословно: Душа-госпожа). В этом отношении мифологическая основа «Урал-батыра» созвучна с содержанием древнетюркских памятников. В женских образах в эпосе и в древнетюркских памятниках встречаются мотивы почитания и уважительного отношения к матери. В этих верованиях проскальзывает то, что в обществе древних тюрков женщины не считались ниже мужчин. Наоборот, в их обществе женщины и мужчины имели равные права. В китайских исторических хрониках есть записи о том, что жены каганов присутствовали даже на приеме высокопоставленных послов из других стран. А на стелле Бильге кагана имеется запись:

«Отца моего кагана Ильтериса,
Мать мою Ильбильге хатун
Небо подняло вверх,
Посадил их на высокий престол». Из этого отрывка можно сделать вывод, что у древних тюрков женщины также могли принимать участие в правлении государством наравне с мужчинами. В данном случае Ильтерес каган и его жена Ильбильге хатун сели на престол вместе.

В «Китаб-и Дэдэм Коркут» стереотип идеальной жены для кочевника рисуется в образе заботливой домохозяйки: «опора своего дома, это та, которая, когда из степи в дом приходит гость, когда муж ее на охоте, она того гостя накормит, напоит, уважит и отпустит». Если судить по данному косвенному признаку, то и у древних тюрков идеальная жена представлялась хорошей хозяйкой.

Как мы видим, язык – не только единица общения, но и ключ к познанию культуры, мышления и сознания какой-либо нации. Язык отражает действительность и бытие на основе языковой картины мира.

Литература:

1. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. М.: Наука, 2008. 269 с.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. 354 с.

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / Ред. Э.Р. Тенишев, А.В. Дыбо. М.: Наука, 2006. 550 с.

5. Şener E. Türk Medeni Kanunu. Ankara: Seçkin yayınevi, 2000. 108 s.

© Акилова М.Ф., 2024

УДК 811.512.141

Аҡманова Римма Һөйөндөк ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., Өфө фән һәм технологиялар университеты, БР

Хәҙерге башҡорт теле һәм уның диалект, һөйләштәрендә орнитонимдар

Ҡош атамалары лексикологияның боронғо ҡатламын алып тора. Башҡорт тел ғилемендә орнитонимдарҙы өйрәнеү күп телсе-ғалимдарҙы ҡыҙыҡһындыра. Р.Һ. Аҡманова башҡорт телендә һәм диалекттарында ҡоштарҙың дөйөм төрки сығанаҡлы төр атамаларын өйрәнә [1]. Э.Ф. Ишбирҙин Башҡортостанда йәшәгән һәм осраған ҡоштарҙың атамаларын өйрәнгән, уларҙың йәшәү рәүеше, әҙәби телдә һәм һөйләштәрҙә осраған атамалары хаҡында бай мәғлүмәт биргән [7]. Ф.Ғ. Хисамитдинова «Словарь башкирской мифологии» хеҙмәтендә орнитомдарҙы мифология өлкәһендә тикшерә [9].

Хәҙерге башҡорт әҙәби телендә һәм уның диалекттарында осраған ҡош атамаларын, уларҙың мәғәнә үҙгәрештәрен өйрәнеү актуаль булып тора, был өлкәлә ентекле тикшеренеү талап итә. Диалект һәм һөйләштәрҙә байтаҡ орнитонимдар осрай. Хәҙерге башҡорт әҙәби телендә һәм уның диалекттарында булған ҡош атамаларының күп өлөшө дөйөм төрки сығанаҡлы булыуы менән айырылып тора.

«Башҡорт теленең академик һүҙлеге»ндә *бүҙәнә* ‘перепел’ лексемаһы түбәндәге мәғәнәләрҙә бирелгән: 1. Һорғолт сыбар төҫлө, оҙон ҡанатлы, ҡыҫҡа ҡойроҡло, күгәрсен ҙурлығындағы ялан ҡошо; бытбылдыҡ. 2. Ҡатын-ҡыҙ түллелеген һынландырыусы ҡош. Шулай уҡ был термин менән юрматы ҡәбиләһе аймағын да атап йөрөтәләр [3: 420]. Был лексема *бүҙәнә* ‘перепел’ мәғәнәһендә башҡа төрки телдәрҙә лә бирелгән: *бүҙәнә / büδänä* – башҡорт, *бүдәнә / büdänä* – татар, *путене / pudene* – сыуаш; һәм диалекттарҙа: *бедәнә / bedänä* – үзбәк, *бөдене / bödene* – төрөк; *бидене / bidene* – төркмән [8: 101]. Э.Ф. Ишбирҙин

«Башҡортостан ҡоштары (белешмә китап)» хеҙмәтендә *бытбылдыҡ, бүтбелдек* атамаларын күрһәтә. Шулай уҡ был ҡоштоң төҫө, ҙурлығы, йәшәү рәүеше, тауышы һәм башҡа күп яҡтары тураһында бай мәғлүмәт бирә [7: 55]. Тәбиғәттә был ҡошто күреп белеү өсөн ярҙамға һүрәтен дә эшләгән [7: 146]. *Бытбылдыҡ* термины көнсығыш диалекттың мейәс һөйләшендә теркәлгән [6: 67], *бүтбелдек* атамаһы төньяҡ-көнбайыш диалекттың әй һөйләшендә осрай [6: 64]. Ф.Ғ. Хисамитдинова билдәләүенсә, *буҙәнә* термины башҡорт мифологияһында ҙур урын алып тора. Туй фольклорында, шулай уҡ төрлө йолаларға бәйле сағылыш таба. Башҡорт теле һәм уның диалекттарында *бытбылдыҡ* атамаһы барлығын да күрһәтә [9: 118–119].

Башҡорт телендәге *кәкүк* ‘кукушка’ терминының төрлө мәғәнәләре бар: 1. Оҙон ҡанатлы, ҡойроҡло, күкһел һыртлы, сыбар бауырлы урман ҡошо (йомортҡаһын үҙе баҫмай, сит ояға һала). 2. Тотем ҡош [4: 891]. Э.Ф. Ишбирҙин был ҡош тураһында байтаҡ мәғлүмәт бирә. Башҡорт теленең диалект һәм һөйләштәрендә *какук, күке* атамалары булыуын күрһәтә. Шулай уҡ *һаҡау кәкүк* хаҡында ла әйтеп үтә. Халыҡ телендә *дыуылдаҡ кәкүк, дүдәрдән* атамалары булыуын билдәләй [7: 23]. *Күке* лексемаһы төньяҡ-көнбайыш диалектта теркәлгән [6: 161]. Башҡорт мифологияһында *кәкүк* лексемаһына бәйле бик күп йола байрамдары, уйын, ырым-ышаныуҙар күрһәтелгән [9: 229–236].

Ҡарағош ‘большой подорлик’ терминының түбәндәге мәғәнәләре бар: 1. Ҡарсығалар ғаиләһенә ҡараған, бөркөттән бәләкәйерәк ҡара йыртҡыс ҡош (ағас башына оялай). 2. Табын ырыуы башҡорттарының тотем ҡошо. 3. Батырға ер өҫтөнә сығырға ярҙам итеүсе ер аҫты доньяһы ҡошо.

Шулай уҡ был лексема «салғыны һапҡа нығытыу өсөн арҡыры ҡуйылған тимер ҡулса»ны ла белдерә. *Ҡарағош* атамаһы тиләү, янһары ырыуҙарына ҡараған башҡорт аймаҡтарының исемен дә аңлата [5: 242–243]. Э.Ф. Ишбирҙин был ҡош тураһында ла күп мәғлүмәт бирә [7: 16]. Был термин мифологияла ҙур урын алып тора.

Ф.Ғ. Хисамитдинова хеҙмәтендә *карағош* атамаһының әкиәттәрҙә киң ҡулланылыуын, башҡа төрки халыҡтары мифологияһында ла булыуын, боронғо төрки яҙма ҡомартҡыларҙа теркәлеүен күрәбеҙ [9: 247–248].

Аҡҡош ‘лебедь’ лексемаһы ошондай мәғәнәләрҙә ҡулланыла: 1. Өйрәктәр ғаиләһенә ҡараған аҡ төҫлө, һомғол оҙон муйынлы иң эре һыу ҡошо. 2. Башҡорт мифологияһындағы изге, тотем ҡоштарҙың береһе һанала. 3. Әйле, ҡырғыҙ ырыуҙарының аймаҡтары [2: 205–206]. Э.Ф. Ишбирҙин хеҙмәтендә *каңғылдаҡ аҡҡош, бөҙрә аҡҡош, ышылдаҡ аҡҡош* атамаларын күрһәтә. Шулай уҡ был ҡош тураһында бай мәғлүмәт бирә [7: 56–57]. Ф.Ғ. Хисамитдинова билдәләүенсә, *аҡҡош* һүҙенең килеп сығышы дөйөм төрки *aq* ‘белый’ һәм *quš* ‘птица’ лексемаларына барып тоташа. Шулай уҡ был термин төрки халыҡтары мифологияһында ҙур әһәмиәткә эйә [9: 50–52].

Шулай итеп, хәҙерге башҡорт әҙәби телендә һәм уның диалект, һөйләштәрендә осраған ҡош атамаларының лексиканың ҙур ҡатламын тәшкил итеүен күрәбеҙ. Шулай уҡ орнитонимдарҙың байтағының башҡа төрки телдәрҙә лә осрауын һәм боронғо төрки яҙма ҡомартҡыларҙа теркәлеүен билдәләп үтергә кәрәк. Ҡош атамаларының дөйөм төрки уртаҡлығы лексемаларҙың боронғо һәм төп нөсхәһендә булыуына күрһәткес.

Киләсәктә был терминологияны төптән өйрәнеү, киң күҙлектән ҡарау, һөйләштәрҙә осраған яңы орнитонимдарҙы фәнни әйләнешкә сығарыу, төрлө кимәлдәге һүҙлектәрҙе яңы атамалар менән тулыландырыу кәрәк.

Әҙәбиәт:

1. Акманова Р.С. Видовые названия птиц общетюркского характера в башкирском языке и его диалектах // Проблемы гуманитарных наук и образования в современном мире. Сборник научных статей по материалам VII Всероссийской научно-практической конференции. Отв. редактор Н.А. Ласынова. Сибай, 2021. С. 26–27.

2. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: 10 томда. Т. I: (А хәрефе) / Ф.Ғ. Хисамитдинова ред. Өфө: Китап, 2011. 432 б.

3. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: 10 томда. Т. II: (Б хәрефе) / Ф.Ғ. Хисамитдинова ред. Өфө: Китап, 2011. 568 б.

4. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: 10 томда. Т. IV: (Й–К хәрефтәре) / Ф.Ғ. Хисамитдинова редакцияһында. Өфө: Китап, 2012. 944 б.

5. Башҡорт теленең академик һүҙлеге: 10 томда. Т. V: (Ҡ хәрефе) / Ф.Ғ. Хисамитдинова ред. Өфө: Китап, 2013. 888 б.

6. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге / Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. Өфө: Китап, 2002. 432 б.

7. Ишбирҙин, Э.Ф. Башҡортостан ҡоштары (белешмә китап) / Э.Ф. Ишбирҙин. Өфө, Китап, 1986. 168 б.

8. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву Б. М., 1978. 349 с.

9. Хисамитдинова Ф.Г. Словарь башкирской мифологии. Уфа: Китап, 2019. 432 с.

© Акманова Р.С., 2024

УДК 821.512.141

Алдырханова –Кәримова Әлниса Рәхимйән ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
3-сө «Сибай» полилингваль күп профилле
гимназия-интернаты, Сибай ҡ., БР

Башланғыс кластарҙа фольклор жанрҙарын өйрәнеү

Халыҡ ижады сығанаҡтарына мөрәжәғәт итмәйенсә, милли мәҙәниәт ҡиммәттәрен аңламайынса һәм ҡабул итмәйенсә мөмкин түгел. Мәктәп практикаһында фольклор менән танышыу ғәҙәттә эпизодик рәүештә бара һәм башлыса йырҙарҙы өйрәнеү аша башҡарыла. Фольклорҙың ижади фекерләүҙе әүҙемләштереү сараһы булараҡ

әһәмиәтен асыу төп бурысы булып тора. Уның нигеҙендә уҡыусыларҙа ысын матурлыҡты аңлау үҫешә, халыҡ музыкаһы ҡиммәттәренә, тыуған яҡ тарихына, үҙ халҡының йолаларына һәм ғөрөф-ғәҙәттәренә, ата-бабаларҙың йыр мираҫына ҡушылыу ихтыяжы барлыҡҡа килә.

Фольклор һүҙе, йыш ҡына ауыҙ-тел ижады төшөнсәһен аңлата, ике инглиз һүҙенең ҡушылыуынан килеп сыҡҡан: ***folk*** *– халыҡ* һәм ***lore*** *– аҡыл*. Фольклор тарихы бик боронғо замандарға барып тоташа. Уның башы кешеләрҙең тирә-яҡ тәбиғәт донъяһын һәм унда үҙ урынын аңлау ихтыяжы менән бәйле. Был аңлау һүҙҙә, бейеүҙә һәм музыкала, шулай уҡ һынлы сәнғәт әҫәрҙәрендә, тәү сиратта ҡулланма сәнғәттә, биҙәүестәрҙә, дини культ предметтарында сағыла.

М.Х. Иҙелбаев фекеренсә, фольклор ярҙамында бала тирә-яҡ донъяға еңел инә, тыуған тәбиғәттең матурлығын тулыраҡ тоя, халыҡтың матурлыҡ, әхлаҡ тураһындағы күҙаллауҙарын үҙләштерә, йолалар менән таныша. Фольклорҙа халыҡтың ҡараштары, идеалдары һәм ынтылыштары, уның шиғри фантазияһы, уй-тойғолар, кисерештәрҙең бай донъяһы, ғәҙеллек һәм бәхет тураһында хыялдар кәүҙәләндерелә [3: 7].

Фольклор жанрҙарына күләме буйынса ҙур булмаған әҫәрҙәр ҡарай: Оҙон көйҙәр, йырҙар, таҡмаҡтар, бәйеттәр, мөнәжәттәр, ҡобайырҙар, эпостар, легенда-риүәйәттәр, хикәйәттәр, мәҡәл-әйтемдәр, әкиәттәр һ. б. жанрҙар инә.

Фольклорҙа һәр йәшкә үҙ жанрҙары тура килә. Үткәндәрҙе, бөгөнгөһөн һәм киләсәген дөрөҫ аңларға теләгән һәр кем фольклорҙы белергә тейеш. Уның әһәмиәте шунда: бөтә әҫәрҙәре лә изгелеккә, тыныслыҡҡа ынтылыш менән һуғарылған, юғары прогрессив идеялар менән рухландырылған. Ата-әсәнән-балаларға, быуындан-быуынға улар ғүмер буйына мәңге тере халыҡ менән йәшәй һәм үҙендә ижадсы образын йөрөтә.

Халыҡтың фольклор байлығы – ул уның рухи байлығы. Фольклорҙа халыҡтың художестволы зауығы сағыла. Халыҡ ижады әҫәрҙәрен быуаттар буйына бик яҡшы оҫталар һәм фольклор белгестәре һайлап ала һәм

шымарта. Уларҙы эстетик тәрбиә сараһы итеп матурлыҡ тойғоһо, форма, ритм, тел тойғоһо тип ҡарарға була. Халыҡ ижады үҙендә халыҡ эстетикаһы принциптарын кәүҙәләндерә, быуаттар буйына барлыҡҡа килгән халыҡтың художестволы зауығын сағылдыра. Ә тәбиғәттең объектив закондары сағылдырылыуы менән ҡиммәтле. Иң мөһиме – балаларға фольклорҙы, халыҡ йолаларын һәм ғөрөф-ғәҙәттәрен өйрәнеү кәрәклеген аңлатыу. Горький әйткәнсә, фольклор халыҡ тарихы менән тығыҙ бәйләнгән.

«Кешегә үҙ тамырҙарын белергә кәрәк», – тип яҙа В. Песков. Эйе, тамырһыҙ ағас үҫмәй. Тарихи тамырҙарҙы белеү, үҙ халҡының художестволы үткәнен тәрән аңлау хәҙерге заман сәнғәтен булдырырға ярҙам итә. Фольклор балаларға бик яҡын, донъяны тойоу буйынса улар менән яраша [2].

Бәләкәйҙән балаларҙа фольклор менән аралашыуҙан шатлыҡ тойғоһо тәрбиәләргә кәрәк, шул саҡта улар уға ҡыҙыҡһыныу һәм һөйөү һаҡлай. Ә был бик мөһим, сөнки Д.И. Шостаковичтың һүҙҙәренсә, халыҡ музыкаһы рухты таҙарта.

Йырлау, һамаҡлау, иҫәпләү, тиҙ һөйләү, башҡорт көнкүрешенең айырылғыһыҙ өлөшө булып тора.

Мәктәп уҡыусыларын ауыҙ-тел ижады аша тәрбиәләүҙә фольклорҙың роле бала туған телен үҙләштереүҙән тыш, уның матурлығын, ҡыҫҡалығын үҙләштереп, үҙ халҡының мәҙәниәте менән таныша, уның тураһында тәүге күҙаллауҙар ала. Фольклор балаларҙы әхлаҡи тәрбиәләүҙең мәрхәмәтле һәм бер нәмә менән дә алмаштырғыһыҙ сығанағы булып тора, сөнки унда яуызлыҡ һәм изгелек, бәхет һәм ҡайғы менән бөтә реаль тормош сағылдырыла. Ул балаға йәмғиәт һәм тәбиғәт тормошон, кеше тойғолары һәм үҙ-ара мөнәсәбәттәр донъяһын аса һәм аңлата.

Баланың фекерләү һәм фантазияһын үҫтереүгә булышлыҡ итә, уның эмоцияларын байыта, әҙәби телдең матур өлгөләрен бирә. Халыҡтың ауыҙ-тел ижады ярҙамында тәрбиәүи эффектты мөмкин тиклем арттырыу өсөн, уның төрлө жанрҙарҙа күрһәтелеүе генә түгел, ә

баланың бөтә тормош процестарына мөмкин тиклем күберәк индерелеүе лә мөһим. Баланың бала саҡтан әхлаҡи төшөнсәләрҙең һәм кешелек ҡиммәттәренең асылын үҙләштереүе бик мөһим. Үҫеш барышында бала шәхес булараҡ формалаша, үҙенә хас характер һыҙаттарына, кешенең тормош тәртибенә йоғонто яһаусы үҙенсәлектәргә эйә була, баланың үҙ донъяға ҡарашы барлыҡҡа килә. Үҙенең художество үҙенсәлектәре арҡаһында халыҡ сәнғәте балаларға яҡын, уларҙы үҙ аллы эшмәкәрлектә аңларға, ҡабатларға мөмкин. Ә был ҡәнәғәтлек, шатлыҡ тойғоһо тыуҙырыуға булышлыҡ итә, был балалар үҫешенә эмоциональ яҡтан уңайлы мөхит булдыра.

Хәҙерге ваҡытта йәмғиәтебеҙ алдында торған иң мөһим бурыс – унаң рухи, әхлаҡи яңырыуы, уны быуаттар буйына күп быуындар тарафынан булдырылған һәм халыҡ сәнғәте әҫәрҙәрендә нығытылған халыҡтың мәҙәни-тарихи тәжрибәһен үҙләштермәйенсә тормошҡа ашырыу мөмкин түгел.

К.Д. Ушинский, халыҡсанлыҡ принцибын алға ҡуйып, тел-халыҡтың йәшәгән һәм киләсәк быуындарын бер бөйөк, тарихи тере бөтөнлөккә берләштергән иң тере, иң мул һәм ныҡлы бәйләнеш», тип әйтә.

Бәләкәй сағында баланың тәүге аңлы һүҙҙәренең «тыуыуын» тиҙләтеү бик мөһим. Һүҙ запасын арттырырға фольклорҙың бәләкәй жанрҙары ярҙам итәсәк, уларҙа унаң иғтибары предметтарға, хайуандарға, кешеләргә йүнәлтелә. Бәләкәй фольклор ярҙамында телмәрҙе үҫтереү методикаһының бөтә мәсьәләләрен тиерлек хәл итергә мөмкин һәм башланғыс мәктәп уҡыусыларының телмәр үҫешенең төп ысулдары һәм алымдары менән бер рәттән был материалды ҡулланырға мөмкин һәм кәрәк. Адаптация осоронда халыҡ фольклорының әһәмиәте бик ҙур. Яҡшы һайланған, сағыу итеп һөйләнелгән шаяртыу бәйләнеш булдырырға ярҙам итә.

Фольклорҙың төрлө төрҙәрен өйрәнеү аша балаларҙың аң даирәһе киңәйә. Шулай уҡ балаларҙы ял иткәндә, дәрестәрҙә, конкурстарҙа, театрлаштырыуҙа, йола байрамдарында үҙ аллы эшмәкәрлеккә өйрәтеүҙә халыҡ

фольклоры формаларын һөҙөмтәле файҙаланыу мөһим. Был халыҡтың ауыҙ-тел ижадына ҡыҙыҡһыныуҙы арттыра [3: 6].

Бишек йырҙары – халыҡ ауыҙ-тел ижадының иң боронғо жанры. Бәләкәй музыкаль лирик әҫәр. Бишек йырын тәрән аңлау өйрәнелгән телдең матурлығын һәм сағыулығын яҡшыраҡ аңларға мөмкинлек бирә, баланың беренсе һүҙлек запасын формалаштыра, һүҙҙә сағылған донъя картинаһын барлыҡҡа килтерә. Һуңғы тикшеренеүҙәр күрһәтеүенсә, йырлы бишек ярҙамында баланың телдең фонематик картаһы яйлап формалаша, ул эмоциональ төҫтәге һүҙҙәрҙе һәм фразаларҙы яҡшыраҡ ҡабул итә һәм хәтерләй, тимәк, иртәрәк һөйләшә башлай.

Бишек йырҙары менән танышыу балаларға тотороҡло һәм изге күңелле кешеләр булып үҫергә ярҙам итәсәк.

Йомаҡтар баланы уйын формаһында эш итергә этәрә, ҡул һәм бармаҡ ҡатнашлығында баланың яҡшыраҡ хәтерләүенә, уның фантазияһын үҫтереүенә һәм фекерләү эшмәкәрлеген әүҙемләштереүенә килтерә. Тән хәрәкәте, ҡул һәм телмәр ағзаларының ваҡ моторикаһы йыйылмаһы көсөргәнешлекте кәметеүгә булышлыҡ итә, телмәр паузаларын үтәргә өйрәтә, телмәр темпын нормаллаштерә һәм дөрөҫ әйтелеште формалаштыра.

Тиҙәйткес – ул бәләкәй генә әҫәр, йәки айырым һүҙбәйләнеш, йышыраҡ рифмалы. Ул һәр ваҡыт динамик, персонаждарҙың энергиялы ҡылыҡтары менән тулы. Йыш ҡына өҫтәмә һорауҙар һәм яуаптар формаһында диалог рәүешендә төҙөлә. Шулай итеп, сабыйға бер күренештән икенсеһенә хәрәкәттәрҙе күсереүҙе, персонаждарҙың мөнәсәбәттәрендәге тиҙ үҙгәрештәрҙе күҙәтеүҙе ҡабул итеү еңелерәк. Бөгөнгө көндә билдәле булған күп кенә өҫтәмәләр быуаттар төпкөлөнән беҙҙең көндәргә килеп еткән башҡорт халыҡ ижады емеше булып тора. Был һүҙ формаларын ата-бабаларыбыҙ балаларына тапшырған.

Йола шиғриәте. Йоланы оҙатып барған һүҙ-художество жанрҙары даирәһен йола шиғриәте тип атайҙар. Был жанрға йомаҡтар, әйтемдәр, мәҡәлдәр инә. Шулай уҡ бик күп уйын

йырҙары күңел асыу характерында, ғәҙәттә, аныҡ бейеү ритмы менән бирелә [4].

Йомаҡ – ул ҡыҫҡаса һүрәтләнгән предмет йәки күренеш, йыш ҡына шиғри формала, үҙ эсенә асыҡ йәки йәшерен һорау рәүешендәге мәсьәләне ала. Йомаҡтарҙың йөкмәткеһе кешенең тормошон, уны уратып алған ысынбарлыҡты сағылдыра: үҫемлек һәм хайуандар донъяһы, тәбиғәт күренештәре, хеҙмәт һәм көнкүреш әйберҙәре. Һәр сер асыҡ йәки йәшерен формала ҡуйылған һорауҙы үҙ эсенә ала. Йомаҡты сисеү – ул мәсьәләне хәл итеү, һорауға яуап биреү, ҡатмарлы фекерләү операцияһы башҡарыу.

Ҡайһы берҙә бер нисә хикәйәләү һөйләмдәренән торған йомаҡтарға һорау һөйләм өҫтәлә. Йомаҡтар танып белеү мәғәнәһе менән тулы. Балаларға һәләттәрен күрһәтеү һәм аҡылын иҫбатлау ғына түгел, ә башҡаларҙың ярҙамынан тыш нимәгә һәләтле булыуын аңлау ҙа ҡыҙыҡлы. Халыҡ ижадының ауыҙ-тел ижады жанры булараҡ, балалар алдында күп мөмкинлектәр аса. Ул логик фекерләүҙе, хәтерҙе, фантазияны, йомаҡтың йөкмәткеһен тыңлау ғына түгел, ишетеү һәләтен дә үҫтерә. Балалар әкренләп образлы телмәрҙе, метафораларҙы, афоризмдарҙы аңлай башлай. Йомаҡтарҙы сисеү процесы үҙе лә күңелһеҙ шөғөл түгел. Балаға йомаҡҡа дөрөҫ яуап табырға тырышыу күңелле. Төрлө темаларға яңғыраған ҡыҫҡа һорауҙар балала мотлаҡ ҡыҙыҡһыныу уята. Был йомаҡтарҙы күҙәтеүсәнлекте үҫтереү, предметтарҙың билдәләре тураһында белемде нығытыу, дәрестәрҙә материалды нығытыу өсөн ҡулланырға мөмкинлек бирә.

Әҙәби уҡыу дәрестәрендә йыш ҡына башҡорт фольклорының тәрбиәүи, үҫеш әһәмиәтенә эйә булған жанр текстары ҡулланыла: әкиәттәр, эпостар һ. б. Мәктәп программалары нигеҙендә әҙәбиәтте сәнғәт булараҡ өйрәнеүҙең берҙәм монологик принцибы ята. Программа бурыстарының береһе – уҡыусыларҙың һүҙ һәм художестволы образды үҙләштереү өсөн шарттар булдырыу. Эш системаһында төрлө пландағы күнегеүҙәр күп: әҙәбиәт жанры булараҡ фольклор әҫәрҙәренең

үҙенсәлектәрен өйрәнеүгә, төркөмдәргә бүлеүгә (темалар, структура, художестволы образ төҙөү, килеп сығышы буйынса), рифма функцияһын аңлауға, ижади һәләттәрҙе үҫтереүгә, логик фекерләүҙе үҫтереүгә күнегеүҙәр.

Әммә программала фольклор әҫәрҙәрен әҙәбиәт жанры булараҡ өйрәнеүҙең бөтөн системаһы юҡ, художестволы образды булдырыуҙың бөтә алымдары ла асылмай, әҙәби үҫеш, телмәр оҫталығын һәм уҡыусыларҙың ижади һәләттәрен үҫтереү өсөн күнегеүҙәр етерлек ҡулланылмай.

Балалар телдең һүрәтләү-күрһәтеү мөмкинлектәренә (метафора, сағыштырыу, шиғри телмәрҙең ритмик булыуы тураһында) тәүге белемдәр ала. Беренсе класта балалар түбәндәге фольклор жанрҙарын өйрәнә: бишек йырҙары; көләмәстәр; мәҡәлдәр һәм әйтемдәр; йомаҡтар; мәҫәлдәр.

Икенсе класта: йомаҡтар; мәҡәлдәр; көләмәстәр; йомаҡтар; хайуандар тураһында әкиәттәр; көнкүреш һәм тылсымлы әкиәттәр.

Өсөнсө класс өсөн программа художестволы фольклорҙы үҙ эсенә ала.

Дүртенсе класта уҡыусылар көнкүреш һәм әкиәттәр, халыҡ шиғриәте менән таныша.

Беренсе кластан уҡыусыларҙың өс эшмәкәрлеге эҙмә-эҙлекле камиллаштырыла: уҡыу, телмәр, уҡыусылар эшмәкәрлеге.

Халҡыбыҙҙың бай ауыҙ-тел ижады аша беҙ уҡыусыларыбыҙҙың рухын байытырға, әхлағын төҙәтергә, туған телен камиллаштырырға тейешбеҙ. Уҡыусыларҙың аҡыл-фиғелдәре тап бына бала саҡтан тәрбиәләнә. Баланы тәрбиәләү уҡытыусының, оло кешенең үҙ-үҙен тотошо, уның мөһим һөйләменән башланыуын да беҙгә ныҡ иҫтә тоторға кәрәк. Һәр ғаиләнең педагогик культураһы шул халыҡтың педагогик традицияларынан сығып урынлаша. Өләсәйҙәр мәктәбен дә иҫтән сығарырға ярамай. Улар менән дәрес-осрашыуҙар үткәреү – үҙе үк халыҡ ижадының тәрбиәүи әһәмиәтен балалар күңеленә һалыуҙа ҙур йоғонто яһай.

Ятларға, иҫтә ҡалдырырға, ҡабатларға, мәжбүри танып-беленергә тейешле мәғлүмәттәр күләме программа

һәм дәреслектәрҙә етерлек дәрәжәлә асыҡ билдәләнгән. Шулай итеп, фольклор нигеҙендә бала күңеленә әхлаҡ тәрбиәһе биреү, уны илен, телен, милләтен яратҡан шәхес итеп тәрбиәләү беҙҙең төп бурысыбыҙ булып ҡала.

Әҙәбиәт:

1. Аҙнағолов Р.Ғ. Уҡыусы шәхесен үҫтереүҙең лингводидактик нигеҙҙәре. Өфө: Китап, 2011. 192 б.
2. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы: башҡорт теле дәүләт теле итеп уҡытылған мәктәптәр өсөн. 1-се киҫәк. Өфө: Китап, 2010. 120 бит.
3. Иҙелбаев М. Хәҙерге заман технологиялары һәм яңылыҡлы дәрестәр // Башҡортостан уҡытыусыһы. 2012. №3. 6 –10-сы б-р.
4. Кәримова Ә.Р. Тексты комплекслы анализлау / Башҡортостан уҡытыусыһы. 2011. № 5. 21–22-се б-р.

© Алдырханова–Кәримова Ә.Р., 2024

УДК 81-2

Амиров Ансар Ринатович,
магистрант, ФБФВиЖ,
Абдуллина Гульфира Рифовна,
д-р филол. наук, профессор,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Религиозные термины в арабском языке

Актуальность исследования религиозных терминов в арабском языке определяется несколькими ключевыми факторами. Арабский язык является важнейшим элементом культурного и духовного наследия множества народов и стран, говорящих на нем. Являясь одним из шести официальных языков ООН, арабский язык также имеет огромное значение в международной политике и бизнесе. Арабский язык занимает центральное место в религиозной практике исламского мира. Молитвы, коранические тексты и богословские труды все написаны на арабском, что делает его знание важным для всех, кто имеет дело с исламом в его религиозном или культурном контексте.

Понимание религиозных терминов помогает не только в правильной интерпретации текстов, но и в углублении понимания самой религии, её ценностей и культурных особенностей. Изучение религиозных терминов может способствовать межкультурному диалогу и пониманию. В условиях глобализации взаимодействие между странами и культурами становится все более интенсивным, и знание религиозных терминов может снизить напряженность, вызванную культурными и религиозными различиями. Это особенно актуально в условиях, когда религиозные конфликты появляются на фоне недопонимания и предвзятостей. Помимо этого, анализ религиозных терминов позволяет отслеживать изменения, понимать развитие и адаптацию языка к новым социальным и культурным условиям. Итак, исследование религиозных терминов на современном этапе имеет как культурное, так и социально-политическое значение.

Понятие «религиозные термины» охватывает множество слов и выражений, активно используемых в различных религиях для обозначения концепций, объектов, ритуалов и верований. Эта лексическая группа является важной частью религиозной культуры, служит средством передачи знаний и духовного опыта от поколения к поколению. Общая характеристика религиозных терминов включает в себя их древность и устойчивость, поскольку многие из них сохраняют свое значение на протяжении веков. Эти термины обладают высокой степенью символичности, часто имеют различные уровни толкования, формируют ядро теологических текстов и литургических практик. Значение религиозных терминов невозможно переоценить: через них осуществляется передача моральных и этических норм, формируется мировоззрение верующего человека, укрепляется его связь с духовным началом [5: 60].

Итак, религиозные термины – это не просто слова, а сложный и многогранный инструмент, играющий ключевую роль в становлении и развитии религиозной идентичности, поддержании целостности и

преемственности той или иной веры. Они отражают богатство и разнообразие духовной жизни, служат базой для изучения и понимания как древних, так и современных религиозных традиций.

Классификация религиозных терминов в арабском языке представляет собой сложную и многообразную систему категорий, каждая из которых имеет свои уникальные особенности и примеры. Рассмотрим основные виды религиозных терминов на арабском языке:

1. Теологические термины («لاهوتية ا صطلاحات»): эти термины связаны с описанием природы Бога, вероучений и концепций божественного откровения в исламской теологии. Приведем примеры: «توحيد» (таухид) – единобожие; «قدر» (кадар) – предопределение.

2. Ритуальные термины («شعائرية ا صطلاحات»): описывают различные религиозные обряды, практики и предписания, связанные с исполнением ритуалов. К примеру, «صلاة» (салат) – молитва; «زكاة» (закят) – милостыня.

3. Этические и моральные термины («ا صطلاحات أخلاقية»): описывают морально-этические принципы и правила поведения, которые рекомендуется соблюдать согласно религиозным нормам. Наример: «صدق» (сдк) – честность; «أمانة» (аманах) – доверие.

4. Исторические термины («تاريخية ا صطلاحات»): обозначают значимые события, личности или периоды в истории ислама, играющие важную роль в формировании религиозной идентичности. К примеру, «هجرة» (хиджра) – переселение Пророка Мухаммада из Мекки в Медину; «معركة بدر» (Маъракет Бадр) – битва при Бадре.

5. Суфийские термины («صوفية ا صطلاحات»): особая категория, связанная с духовными практиками и понятиями суфизма, мистической ветви ислама. Например: «طريقة» (тарѝка) – путь, суфийское братство; «عشق» (ишк) – божественная любовь.

6. Коранические термины (قرآنية ا صطلاحات): термины, непосредственно связанные с текстами Корана, включая понятия, имена и символические фигуры. К

примеру, «سورة» (сура) – глава Корана; «آية» (ая) – стих Корана [3: 95].

Представленная систематизация позволяет глубже понять разнообразие и особенности религиозной лексики в арабском языке, ее значения и применения в разных контекстах.

Арабский язык, будучи языком Корана, обладает уникальной способностью передавать массивные культурные смыслы, определившие формирование исламской терминологии. Влияние арабского языка на формирование исламской терминологии проявляется, в первую очередь, через его корневую структуру. Система трёхбуквенных корней позволяет создавать широкий спектр значений из одного и того же базового набора звуков. Это дало возможность создавать такие важные термины, как «ислам» («إسلام»), где корень «син-лам-мим» («س-ل-م») связан с миром и покорностью. Аналогично, термин «салят» («صلاة»), обозначающий молитву, происходит от корня «сод-лам-вав» («ص-ل-و»), связанного с зависимостью и поддержкой [6: 41].

Исламская терминология испытала значительное влияние заимствований из других языков и культур. Особое место в этом процессе занимают персидский, греческий, латинский и франкский языки, каждый из которых внес свой вклад в обогащение арабского языка. К примеру, слова «философия» («فلسفة») и «логика» («منطق») восходят к греческим корням, отражая важность, которую исламская цивилизация придавала интеллектуальному наследию античного мира через работы переводчиков и учёных Золотого века ислама. Персидский язык также оказал большое влияние, особенно в областях поэзии и литературы, а многие административные и бытовые термины были заимствованы после ислама в Иране. Так, слово «диван» (ديوان), обозначающее собрание или совет, стало использоваться в контексте государственного управления, прочно войдя в арабскую лексику. Поддержание баланса между чистотой арабской лексики и обогащением её за счёт заимствований оказалось

успешной стратегией, позволившей исламской культуре сохранить свою идентичность и в то же время оставаться открытой новаторским влияниям извне. Так, через века взаимодействий, арабский язык и исламская терминология смогли объединить в себе как наследие предшественников, так и инновации эпохи возрождения, продолжая жить и развиваться в современности [4: 8].

Арабский язык, на протяжении веков служивший основой для общения в исламском мире, имеет уникальные особенности, которые пронизывают его на религиозном уровне. Для мусульман религиозные термины не только формируют основу их вероисповедания, но и влияют на обыденные аспекты жизни. В повседневной жизни мусульман религиозные термины играют значительную роль, являясь неотъемлемой частью как официальных ритуалов, так и обыденного общения. Например, такие выражения, как «иншалла» («إن شاء الله » – «если Бог пожелает»), часто употребляются для выражения надежды или неопределённости в будущем. Они проникли в любой аспект жизни, от деловых переговоров до личных взаимоотношений [2: 22].

Слово «харам» («حرام»), означающее то, что запретно по законам ислама, вышло далеко за пределы религиозных обсуждений и стало повседневным понятием, обозначающим что-то недозволенное или морально неприемлемое в обществе. С другой стороны, термин «халал» («حلال») определяет то, что позволительно или приемлемо, и применяется не только в контексте питания, но и в более широком смысле, касаясь любых аспектов жизни, от финансов до отношений [2: 31].

Арабский язык, как основной язык ислама, несет в себе уникальную ответственность за сохранение и передачу религиозных понятий и учений. Однако в современной мировой практике использования арабского языка возникает ряд проблем, связанных с интерпретацией, переводом и адекватным применением религиозных терминов. Рассмотрим основные проблемы:

1. Многозначность и полисемия: многие религиозные термины в арабском языке содержат множество значений, что может привести к их разночтению и неоднозначной интерпретации. Например, термин «джихад» часто воспринимается вне его широкого духовного контекста, акцентируясь исключительно на военном аспекте.

2. Трудности перевода: большинство языков испытывают сложности при переводе арабских религиозных терминов. Точные аналоги просто отсутствуют в других языках, что затрудняет передачу оригинального смысла и культурного контекста.

3. Эволюция языка: как и любой другой язык, арабский язык продолжает эволюционировать. В этом процессе некоторые старые религиозные термины могут утрачивать значение или приобретать новые, что может создать конфликт между традицией и современной интерпретацией.

4. Культурный контекст: религиозные термины зачастую глубоко укоренены в культурный контекст, влияющий на смысл и применение. Без учета этих нюансов существует риск искажения исходной идеи [7: 34].

В рамках исследования предложены рекомендации по решению обозначенных проблем:

1. Углубленное исследование: необходимо проведение углубленных исследований, направленных на изучение изменений в значениях религиозных терминов с течением времени и их современном использовании.

2. Обучение и образование: продвижение программ по обучению специалистов, способных эффективно интерпретировать и переводить религиозные термины с учетом культурного контекста.

3. Создание компетентных комиссий: разработка комиссий и рабочих групп, состоящих из экспертов в области лингвистики, религии и культуры, для предоставления рекомендаций и руководств по правильному использованию религиозных терминов.

4. Технологии и ресурсы: использование цифровых технологий для создания онлайн-ресурсов и баз данных,

которые помогут пользователям лучше понимать и использовать религиозные термины.

Будущие исследования по рассматриваемой теме могут сосредоточиться на анализе конкретных примеров успешной практики интерпретации и применения религиозных терминов в различных контекстах. Изучение влияния глобализации на арабский язык и его религиозную лексику также представляется актуальным направлением. Это позволит не только сохранить культурную и религиозную идентичность, но и обеспечить взаимопонимание в международных отношениях. Эффективное использование религиозных терминов в арабском языке требует глубокого понимания их значений и контекста. Решение обозначенных проблем позволит укрепить культурные связи и содействовать более глубокому пониманию между различными языковыми и культурными группами.

Таким образом, религиозные термины в арабском языке имеют глубокое культурное значение, играя ключевую роль в передаче теологических концепций и традиций ислама. Они не только описывают религиозные практики, но и являются частью повседневной жизни мусульман, влияя на социальные обычаи и культурную идентичность. Эти термины часто содержат в себе сверхъестественные и символические значения, которые оказывают воздействие на мировоззрение и поведение верующих. Изучение таких терминов требует понимания семантики и контекста, в котором они используются, открывая многообразие интерпретаций и влияний, формировавших их на протяжении веков.

Литература:

1. Аҡмырҙин С.З. Ислам дини териндарын өйрәнеү ысулдары. Өфө: Китап, 2002. 320 б.

2. Аҙнағолов Р.М. Мәҙәниәт теорияһы. Өфө: Китап, 2018. 178 б.

3. Ахметзянов И.М. Исламские термины на арабском языке // Вестник востоковедения. 2021. № 3. С. 95-102.

4. Борисов П.Д. Арабская религиозная лексика. М.: Наука, 2019. 320 с.

5. Ермаков К.В. Ислам и язык: термины и понятия // Религиоведение. 2022. № 7. С. 60-67.

6. Козлов А.А. Словарь исламских терминов. СПб.: Питер, 2017. 256 с.

7. Николаев В.Н. Лексика ислама в арабском языке // Журнал языковых исследований. 2020. № 5. С. 34-40.

© Амиров А.Р., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 811.512.142

Ахматова Мариям Ахматовна,
д-р филол. наук, профессор, Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова, г. Нальчик, Кабардино-Балкарская Республика, РФ

Структурно-семантические типы фитонимов с компонентом *от* в карачаево-балкарском языке

В соответствии с антропоцентрической парадигмой особое внимание уделяется изучению языковых процессов во взаимосвязи с человеком, его мировосприятием, мировоззрением. С этой точки зрения, безусловно, огромный интерес вызывает фитонимический пласт лексики, поскольку в названиях объектов окружающей природы, объективной действительности зафиксирован полученный жизненный опыт, который является продукт мыслительной деятельности человека.

Наименования фитонимов широко представлены во многих языках мира, так как человечество с давних времен использовало растения как в качестве пищи, так и для лечения различных заболеваний. В настоящее время интерес к данному пласту лексики продолжает расти. Лексика, обозначающая наименования растений, представляет интерес не только для лингвистов, но и для специалистов в других областях науки, иначе говоря, исследования подобного рода носят междисциплинарный характер. Многие растения являются носителями в своем

составе реликтов архетипичной культуры того или иного народа. В фитонимической лексике отражается не только своеобразие мировосприятия, но и ментальные особенности этноса, а также фитонимы представляют собой богатейший материал «для изучения исторических, географических, бытовых условий жизни конкретного народа, обусловленных особенностями его мировидения» [14: 117].

В лингвистическом аспекте карачаево-балкарские фитонимы еще недостаточно полно изучены. Более обстоятельное исследование этого пласта лексики даст ценнейший материал по данному языку. Следует также отметить, что в карачаево-балкарском языке имеется ряд исследований, которые напрямую [7] или косвенно связаны с данной проблематикой [1; 5; 6]. Вместе с тем, в последнее время возник интерес к изучению наименований растений как неотъемлемой части лексики данного языка [2; 8; 9].

В «Древнетюркском словаре» слово ***от*** представлено в значении ‘трава, зелень’; ‘лекарство’ [4: 373]. Этому же слову в карачаево-балкарском языке характерно смысловое значение ‘трава’, ‘яд’ [11: 1080]. Цель данной статьи – рассмотреть структурно-семантические типы фитонимов с компонентом ***от*** в карачаево-балкарском языке. Материалом для анализа послужили фитонимы с компонентом ***от***, представленные в следующих словарях: «Толковый словарь карачаево-балкарского языка» в 3-томах [10; 11; 12], «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы» [3], «Этимологический словарь названий лекарственных растений (с карачаево-балкарскими фитонимами)» [13].

Фитонимы с компонентом ***от*** в карачаево-балкарском языке по своей структуре в подавляющем большинстве представлены двух- и трехкомпонентными единицами. В результате исследования нами выявлены следующие структурные разновидности фитонимов с компонентом ***от***:

1. Двукомпонентные, образованные по модели:

а) *существительное* + *существительное* ***от***: *жулдуз от* ‘звездчатка ланцетолистная’, *букъу от* ‘дымянка

аптечная’, *гелеу от* ‘первоцвет лекарственный’, *темиреу от* ‘горец перечный’, *къашыкъ от* ‘ложечница лекарственная’, *дарман от* ‘шалфей лекарственный’, *булакъ от* ‘жеруха’, *генезир оту* ‘амброзия полыннолистная’, *жалман оту* ‘овсец степной’, *жаргам оту* ‘грыжник гладкий’, *желим оту* ‘эремус’, *ёмюр оту* ‘столетник, алоэ’, *зейтун оту* ‘судзу’, *къылыч оту* ‘зверорбой’, *самакъ оту* ‘желтник ядовитый’, *сепкил оту* ‘кукушкины слезы’, *семиш оту* ‘портулак’, *сибиритки от* ‘сорго’, *сылты от* ‘мыльнянка лекарственная’, *тарчын оту* ‘коричник’, *тасман оту* ‘буквица’, *фил оту* ‘горец, водяной перец’, *чабыр оту* ‘багульник’, *чайыр оту* ‘ладан’, *чыян оту* ‘дороникум’, *шатыр от* ‘буквица’, *шаудан оту* ‘жеруха’, *ушкок от* ‘горох’, *яс оту* ‘сирень дикая’;

б) *причастие + существительное* ***от***: *къалгъан от* ‘лапчатка прямостоячая’, *термилген от* ‘лапчатка прямостоячая’, *къурлагъан от* ‘вороний глаз обыкновенный’, *къутургъан оту* ‘бурачок’, *ташлатхан от* ‘аюга’;

в) *причастие настоящего времени + существительное* ***от***: *къусдуруучу от* ‘ястребиночка румянковидная’;

г) *имя действия + существительное* ***от***: *сызлау от* ‘линнея северная’;

д) *сложное прилагательное + существительное* ***от***: *жангызкёз оту* ‘вороний глаз’, *жегенбаш оту* ‘полочник’, *кёкбаш от* ‘синюха голубая’, *кьарабаш оту* ‘гречка дикая’;

е) *относительное прилагательное + существительное* ***от***: *ийисли от* ‘рута душистая’, *сютлю от* ‘инококуан’, *ингиллик оту* ‘купена-лупена’, *уулу от* ‘амброзия’, *шатык от* ‘железная трава’;

ж) *качественное прилагательное + существительное* ***от***: *къызыл от* ‘марена’, *ачы от* ‘очиток едкий’, *акъ от* ‘ковыль’;

з) *глагол + существительное* ***от***: *кириш оту* ‘камнемолка’.

В карачаево-балкарском языке встречаются и трехкомпонентные фитонимы со словом ***от***, которые представляют собой довольно малочисленную группу:

а) *существительное + существительное + существительное **от**: мырды сирке от* ‘мытник болотный’, *къоян ауруу оту* ‘пиретрум щитковидный’, *мырды жара от* ‘чистец болотный’, *бешчапыракъ безгек от* ‘лапчатка ползучая’, *байрым чайыр оту* ‘цикламен’;

б) *прилагательное + существительное + существительное **от**: акъсыман бауур от* ‘белозер болотный’, *ачы жауур от* ‘горечавка горьковатая’, *жулдузлу бауур от* ‘подмаренник душистый’, *къара къыл от* ‘черноголовник, клевер средний’, *къара мыйыкь оту* ‘вид паслена’, *къара кёз оту* ‘сафлор красильный’, *къызыл къыл от* ‘красноголовник’, *сары къыл от* ‘золотая розга’;

в) *существительное + причастие прошедшего времени + существительное **от***: *обур жалагъан оту* ‘псоралея лещинолистная’, *къан жюрютген от* ‘арника горная’.

В семантическом аспекте в языке широко представлены фитонимы, включающие зоонимы (названия животных, птиц, насекомых). Двухкомпонентные наименования растений, один из компонентов которых является зоонимом, образованы по модели: *зооним + существительное **от***. Приведем примеры фитонимов, образованных по данной модели: *агъаз от* ‘лотос’, *герге от* ‘безвременник великолепный’, *турна от* ‘аистник цикутовый’, *жилян от* ‘очиток едкий; материнка’, *илячин от* ‘ястребинка волосистая’, *къыртчыгъа от* ‘ястребинка волосистая’, *бёрю от* ‘дафна’, *борсукь от* ‘мятник’, *гылыу от* ‘дикая люцерна’, *тонгуз от* ‘рута душистая’, *айракъ оту* ‘голубиный горох’, *кёгюрчюн оту* ‘вербена’, *макъа от* ‘водоросли’, *тауукъ от* ‘куркум болотный’, *чычхан от* ‘ясменник розоватый’, *эчки от* ‘козлятник лекарственный, оспенная трава’, *бюрче от* ‘ромашка аптечная’, *кюе от* ‘вид ятрышника’, *сирке от* ‘мытник хохлатый’ и др.

Среди двухкомпонентных встречаются и такие названия растений, в которых один из компонентов является сомакомпонентом. Они образованы по модели: *соматизм + существительное **от***: *тамакъ от* ‘колокольчик крапиволистный’, *бауур от* ‘маршанция многообразная’, *жюрек от* ‘девясил иволистный’, *ёпке от*

‘лёгочная трава; горная гвоздика; гвоздика двуцветная’, *жара от* ‘тысячелистник обыкновенный’, *тиш оту* ‘шалфей лекарственный’, *къотурбаш от* ‘вербена лекарственная, бабишник плавневой’, *къууукь от* ‘овсюг’ и др.

Следующую группу составляют фитонимы, образованные по модели: *лексемы, являющиеся наименованиями болезней + существительное **от**: сапыран от* ‘льнянка обыкновенная’, *безгек от* ‘валериана лекарственная’, *келепен от* ‘псоралея лещинолистная’, *къанталау оту* ‘блошница дизентерийная’, *геуюз от* ‘скабиоза бледно-жёлтая’ и др.

*Фитоним + существительное **от**: зыка от* ‘кресс салат’, *зынтхы от* ‘овсюг’, *кендир от* ‘канатник’, *тукъузгю оту* ‘хрозофора’.

Таким образом, фитонимы с компонентом ***от*** в карачаево-балкарском языке представлены двух- и трехкомпонентными единицами, среди которых превалируют двухкомпонентные. В тематическом плане данные фитонимы представлены следующими моделями: *зооним + существительное **от**, соматизм + существительное **от**, лексемы, являющиеся наименованиями болезней + существительное **от**, фитоним + существительное **от**.* В целом изучение фитонимического пласта лексики позволяет воссоздать картину мира носителей языка.

Литература:

1. Аппоев А.К., Кетенчиев М.Б. Основные семасиологические характеристики арабских и персидских заимствований в карачаево-балкарском языке // Балтийский гуманитарный журнал. 2021. Т. 10. № 1 (34). С. 316–320.

2. Ахматова М.А., Текуев М.М., Хуболов С.М. Топонимы карачаево-балкарского языка, образованные от апеллятива цвета акъ «белый», и их лексико-семантическая характеристика // Научная мысль Кавказа. 2021. № 4 (108). С. 118–124.

3. Боташев М.О. Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы. Кисловодск, 1998. 33 с.

4. Древнетюркский словарь / ред. В.М. Наделяев и др.; АН СССР. Ин-т языкознания. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1969. 676 с.

5. Кетенчиев М.Б. Карачаево-балкарская ономастика. Нальчик: Изд-во КБГУ, 2017. 90 с.

6. Кетенчиев М.Б., Ахматова М.А., Додуева А.Т. Архаическая лексика в карачаево-балкарских паремиях // Полилингвиальность и транскультурные практики. 2022. Т. 19. № 2. С. 297–307.

7. Семенова А.Б. Фитонимия карачаево-балкарского языка: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Махачкала, 2011. 23 с.

8. Текуев М.М., Ахматова М.А., Хуболов С.М. Характеристика некоторых топонимов карачаево-балкарского языка с компонентами агъач «лес», терек «дерево» // Язык: история и современность. 2019. № 2. С. 111–122.

9. Текуев М.М., Хуболов С.М., Мизиев А.М. Карачаево-балкарские микротопонимы, образованные от названий дикорастущих деревьев // Научная мысль Кавказа. 2020. № 4 (104). С. 108–112.

10. Толковый словарь карачаево-балкарского языка / Ред. А.А. Жаппуев, Л.Ж. Жабелова, И.М. Отаров: в 3-х т. Т. 1. А-Ж. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 1996. 1016 с.

11. Толковый словарь карачаево-балкарского языка / Ред. А.А. Жаппуев, Л.Ж. Жабелова, И.М. Отаров: в 3-х т. Т. 2. З–Р. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2002. 1168 с.

12. Толковый словарь карачаево-балкарского языка / Ред. А.А. Жаппуев, Л.Ж. Жабелова, И.М. Отаров: в 3-х т. Т. 3. С–Я. Нальчик: Издательский центр «Эль-Фа», 2005. 1157 с.

13. Этимологический словарь названий лекарственных растений (с карачаево-балкарскими фитонимами) / сост.

Б.А. Хапаев, А.Б. Хапаева. Черкесск: БИЦ СевКавГГТА, 2015. 319 с.

14. Ягафарова Г.Н. Фитонимы с компонентами-зоонимами в башкирском языке // Вестник ЧитГУ, 2010. № 1 (58). С. 117–121.

© Ахматова М.А., 2024

УДК 37.035.6

Байбулатова Земфира Наил ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
5-се дөйөм белем биреү мәктәбе МБДББУ,
Күмертау ҡалаһы, БР

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә халыҡ педагогикаһы аша йәш быуынды тәрбиәләү

Үткән быуаттың күренекле педагогтары халыҡтың педагогик ҡараштарын, уның тәрбиә тәжрибәһен өйрәнеүгә ҙур әһәмиәт биргән. Улар фекеренсә, халыҡ педагогикаһы тәрбиә тураһындағы фәнде байыта, ул педагогика фәне менән ҡатлаулы мөнәсәбәткә инә һәм бер-береһенең үҫешенә ыңғай йоғонто яһай.

Минең уйымса, хәҙерге уҡыусыларҙы һөйөү, әхлаҡ, тәртип ҡағиҙәләренә боронғо атай-бабайҙар мираҫы ярҙамында ғына өйрәтеп була. Был сифаттарҙы тәрбиәләүҙә башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәре ҙур роль уйнай. Халыҡ традициялары һәм ғөрөф-ғәҙәттәре башҡорт халыҡ ижадының нигеҙен тәшкил итә. Дәрестә бер генә тапҡыр булһа ла халҡыбыҙҙың зирәклеген һынар йомаҡтар әйтелмәһә, уның бай тормош тәжрибәһе тупланған, фекер мәргәнлеген күрһәткән мәҡәлдәр ҡулланылмаһа, күңелгә ҡыуаныс биргән, һағышлы, моңло йырҙары йырланмаһа, балаларҙың күҙҙәрендә осҡондар сәсрәтеп, уларҙы ял иттереүсе халыҡ уйындары булмаһа, ул дәрестән балаларыбыҙҙың ҡәнәғәт булыуы икеле.

Шуның өсөн дә халыҡ ижады үрнәктәрен өйрәнеү ҙур тәрбиәүи әһәмиәткә эйә. Уҡыусының ижади һәләте күп

осоракта дәрестә асыла. Бының өсөн мин төрлө алымдар кулланам, алдынғы тәжрибәнән файҙаланам.

5-се кластарҙа халык ижадының афористик жанрҙары өйрәнелә. Беҙҙең бурысыбыҙ – укыусыларға ошо жанрҙарҙың барлығын ғына белдереү түгел, ә уларҙың тәрбиә биреү мөмкинлектәрен файҙаланыу. Мәҫәлән, йомактарҙы алайык. Йомактарҙың төп тәғәйенләнеше – балаларға акыл тәрбиәһе биреү. Һәр йомак яуапһыҙ калмай, ә яуап табыр өсөн уйланырға кәрәк. Йомак койошканда укыусылар кыҙыкһынып китә һәм уйланырға мәжбүр булалар. Йомактарҙы әҙәбиәт дәрестәрендә кулланыу бик отошло.

Йыл миҙгелдәре тураһындағы шиғырҙарҙы үткәндә лә йомактар әйтеү бик уңайлы. Н. Нәжмиҙең «Кыш», А. Игебаевтың «Яҙ башында» шиғырҙарын өйрәнгәндән һуң теманы йомактар менән дөйөмләштереү бигерәк тә файҙалы була. Мәҫәлән, мин үҙем ошондай йомактарҙы алам:

Өс йөҙ алтмыш биш сыйырсык,
Кырк һигеҙ тубырсык,
Ун ике аккош, бер торна,
Шуны белмәй ултырма.

Балаларҙың да белгән йомактары күп:

Дымлы елдәр иҫеп килә,
Елдән сәскә еҫе килә,
Донъя тулы наҙ,
Етте якты…

Зирәклек тәрбиәләү башкорт халкында иң хөрмәтле эштәрҙең береһе һаналған, шуға ла йомак койоу элек-электән килгән йолаға әйләнгән.

Мәкәлдәр халык телендә быуаттан-быуатка күсеп килгән гүзәл хазиналарҙың береһе булып торалар. Тулы бер фекерҙе йыйнак, тапкыр итеп әйтеп биргән мәкәлдәрҙә халык үҙенең быуаттар буйына һуҙылған тормош тәжрибәһен, якшы идеалға булған ынтылышын сағылдыра. Мәкәлдәр халыктың зирәклеген, тапкырлығын күрһәтә, ә уларҙа яткан мәғәнә тәрән тәрбиәүи сараға эйә.

Мәҡәлдәрҙең төп темаларының береһе – Тыуған ил темаһы. «Ат – туйған ерендә, ир – тыуған ерендә», «Ил намыҫы – ир күңелендә», «Биле ныҡтың – иле ныҡ, иле ныҡтың – биле ныҡ», «Ил терәге – ир, ир терәге – ил», тигән боронғолар. Халыҡтың Тыуған илгә булған мөхәббәтен сағылдырған тәрән патриотик мәҡәлдәр күп: «Алтын-көмөш яуған ерҙән тыуған-үҫкән ер яҡшы», «Сит илдә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул». Быңдай тематикалы мәҡәлдәр уҡыусыларҙа Тыуған илгә һөйөү тәрбиәләй.

Тыуған ил, тыуған яҡ тураһында уҡыусылар бик күп иншалар яҙа һәм үҙҙәренең яҙма эштәрендә тыуған ергә һөйөү менән һуғарылған мәҡәлдәрҙе файҙаланалар.

Әҙәбиәт дәрестәрендә Тыуған ил темаһына яҙылған әҫәрҙәр үтелә. Мәҫәлән, 8-се класта Нур Ғәлимовтың «Яуҙан ҡайтҡан ҡурай» хикәйәһен өйрәнгәндән һуң «Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында ҡатнашҡан ҡыйыу 112-се башҡорт атлы дивизияһы» темаһына үткәрелгән әңгәмәлә уҡыусылар килтергән мәҡәл һәм әйтемдәр бик бай йөкмәткеле булыусан. Мәҫәлән: «Данлы егет ил өсөн үлер», «Ерҙең көнө ил менән, илдең көнө ер менән», «Ил барҙа, ир хур булмаҫ, ир барҙа, ил хур булмаҫ».

Башҡорт теле дәрестәрендә лә мәҡәлдәр файҙаланыу ҙур тәрбиәүи көскә эйә. Мәҫәлән, 5-се класта «Антонимдар» темаһын үткәндә, мин ошондай мәҡәлдәрҙе өлгө итеп алам: «Белемле үлмәҫ, белемһеҙ көн күрмәҫ», «Һөнәрле үлмәҫ, һөнәрһеҙ көн күрмәҫ», «Эшлеклене иген баҫыр, эшлекһеҙҙе йоҡо баҫыр».

Әкиәттәрҙе балалар яратып уҡыйҙар, уларҙың ыңғай геройҙарына оҡшарға тырышалар, ә кире образдарға нәфрәт тойғоһо менән ҡарайҙар.

Башҡорт халыҡ йырҙарын үткәндә лә башта йырҙың легендаһы менән танышабыҙ. Быңдай эш йырҙың йөкмәткеһен аңларға, уның әһәмиәтен билдәләргә ярҙам итә. Йырҙарҙы өйрәнеү, уларҙың тарихы менән танышыу, шул уҡ ваҡытта көйөн тыңлау, башҡарыусылары тураһында мәғлүмәттәр алыу менән бергә барырға тейеш.

Йырҙар аша мин уҡыусыларҙа гүзәллек тойғоһо, мәҙәниәткә, сәнғәткә һөйөү тәрбиәләргә тырышам.

Тыуған яҡты, унын тарихын, әҙәбиәтен, тәбиғәтен өйрәнгәндә легенда һәм риүәйәттәргә мөрәжәғәт итеү бик әһәмиәтле. Беҙҙе уратып алған ер-һыу атамаларының легендаларын белеү, ҡала, район, ырыу-ҡәбиләләрҙең килеп сығышын өйрәнеү уҡыусыларҙа тыуған яҡҡа һөйөү тәрбиәләргә ярҙам итә.

Шәхес тәрбиәләүҙә шәжәрәнең дә йоғонтоһо бик ҙур. Шәжәрә – ул ил, ырыу тарихы. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә шәжәрә менән эш итеү башҡорт тарихын өйрәнеү өсөн ҙур материал булып тора.

Беҙ тарихи шәхестәрҙең, ырыуҙарҙың ғына шәжәрәһе менән сикләнмәйбеҙ, һәр кем үҙенең атай-олатайҙарының тарихын өйрәнә, ете быуынға тиклем шәжәрә ағасын төҙөй. Бындай эш уҡыусыларҙа ҙур ҡыҙыҡһыныу уята, һәр уҡыусы үҙенең тамырын белергә ынтыла. Күмертау ҡалаһында йәшәгән Солтангәрәевтарҙың, Исҡужиндарҙың, Бикбаевтарҙың, Буранғоловтарҙың шәжәрәләре бик күп тармаҡлы. Ошолар хаҡында уҡыусылар үҙҙәре мәғлүмәттәр йыйып алып килделәр. Тупланған бөтә материалдарҙы ла беҙ һәр ваҡыт файҙаланабыҙ, улар менән түбән кластар уҡыусылары алдында сығыш яһайбыҙ, төрлө конкурстарҙа, фәнни-эҙләнеү конференцияларында ҡатнашабыҙ.

Халыҡ ижады үрнәктәрен өйрәнеү башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә шәхес тәрбиәләүҙең мөһим бер тармағы булып тора. Мәҡәлдәр, әйтемдәр, йомаҡтар, йырҙар, әкиәттәр, легендалар, риүәйәттәр, йолалар – былар барыһы ла шәхес үҫешенә ыңғай йоғонто яһаусылар. «Башҡорт фольклорының баланың үҫешенә йоғонтоһо» темаһы өҫтөндә беҙҙең бөтә мәктәп планлы рәүештә эшләй.

Халҡыбыҙҙың үткәнен, тарихын белә алыуыбыҙ, тормош-көнкүрешен, телен, донъяға ҡараштарын өйрәнеүебеҙ менән халыҡ ижадына бурыслыбыҙ. Шуға күрә киләсәгебеҙ яҡты, матур булһын тиһәк, үткәнебеҙҙе һәм хәҙергене өйрәнәйек, хөрмәт итәйек.

Әҙәбиәт:

1. Ахияров К.Ш. Народная педагогика и современная школа. Уфа: БашГПУ, 2000. 328 с.

2. Баймырҙина В. Башҡорт халыҡ педагогикаһының асылы // Башҡортостан уҡытыусыһы. 1993. № 8. 38-40 б-р.

© Байбулатова З.Н., 2024

УДК 37.035.6

Байымова Гөлдәр Абдулла ҡыҙы,
педагог-психолог, баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡалаһы

Балалар баҡсаһында туған телде өйрәнеү

Башҡорт әҙәби теле – илебеҙгә туғандаш телдәр менән хоҡуҡлы милли тел. Башҡорт теле – башҡорт милли мәҙәниәтенең нигеҙе. Башҡорт теле хәҙерге көндә ҙур ҡаҙаныштарға эйә булған, үҫешкән, көндән-көн алға китеүсе мәҙәниәт тармаҡтары һанала. Балаларға белем биреүҙә туған телдең әһәмиәте ҙур, мөмкинселектәре киң. Бала үҙ туған телендә һөйләшә, фекер йөрөтә. Ошо тел аша кешеләр араһындағы мөнәсәбәттең иң ҡатмарлы донъяһына үтеп инә, тәбиғәт, йәмғиәт күренештәрен күреп, танып белә, улар хаҡында тәүге төшөнсәләрҙе үҙләштерә.

Туған тел баланың психикаһына туранан-тура йоғонто яһай, унда кире һәм ыңғай эмоциялар тыуҙыра, туған телдә әйтелгән һүҙ уны шатландыра, көйөндөрә һәм төрлө бәхәстәргә тарта. Туған телде өйрәнеү баланың үҙ аллы фекер йөрөтөү, һөйләү телмәрен үҫтереү, байытыу һәм формалаштырыуҙа берҙән-бер ҡорал булып тора.

Үҙ халҡының тарихы, йыр-моң күңеленә һеңеп, шул нигеҙҙә тәрбиәләнгән, тыуған ерен ғәзиз әсәһе кеүек һөйгән, йөрәге халҡы менән бергә типкән, халҡы рухы менән, уның маҡсаты, үҙ хыялы, үткәне, бөгөнгөһө, киләсәге менән йәшәгән, туған теленең байлығына эйә булып, уның нескәлектәрен аңлаған, үҙенең бөтә булмышын халҡына бағышлаған кеше генә тәрбиәле һәм белемле шәхес була ала.

Ғалимдар фекеренсә, бала туған телендә алған белемде бер ҡасан да онотмай. Тәүҙә балалар баҡсаһында, унан мәктәптә киңәйтә, тәрәнәйтә, нығыта бара. Шулай итеп балаларҙа үҙ туған еренә, халҡына, уның үткәненә, ғөрөф-ғәҙәтенә, ижадына ҡыҙыҡһыныу тәрбиәләү, ихтирам уятыу, милли рухҡа нигеҙ һалыу, милли йыр, уйын, бейеү, мәҡәлде туған телдә өйрәтеү мәктәпкәсә йәштән үк балаға, йәш үҙенсәлектәренә ҡарап, улар ҡабул итә алған тиклем кимәлдә өйрәтелһә, киләсәктә үҙенең кем икәнлеген белгән, ныҡлы рухлы булған быуын үҫәсәк, сөнки бала саҡтағы ишетелгәндәр онотолмай, бала үҙенең саф, таҙа күңеленә һеңдерә, тәүге бураҙналар һалына. Башҡорт балаһына үҙ телендә белем биреү, телгә һөйөү уятыу беҙҙең төп бурысыбыҙ булып тора.

Балалар баҡсаһында бала өсөн уйын – төп эшмәкәрлек, уйын – ысынбарлыҡ. Бала уйында йәшәй, сыныға, үҙаллылыҡҡа өйрәнә. Тәрбиә, уҡытыу эшен уйынһыҙ күҙ алдына ла килтереп булмай. Шуның өсөн белемгә өйрәтеү ҙә уйынһыҙ мөмкин түгел. Баланың әүҙемлеген арттырыу өсөн уйын алымын индереү, ҡулланыу киң таралған.

Бала тик уйында ғына туған телдең нескәлектәренә өйрәнә, «телдең рухын» үҙләштерә.

Туған телгә өйрәтеүҙең тағы бер мөһим бурысы булып балаларҙың һөйләү телмәрен үҫтереү тора. «Баланың мейеһе бармаҡтарының осонда урынлашҡан», – тигән әйтем бар. Ысынлап та, бармаҡтар ни тиклем күберәк күнегеү башҡарһа, улар шул тиклем аҡыллыраҡ була. Шулай уҡ бармаҡ хәрәкәте менән телмәр үҫеше араһында бәйләнештәр бар. Шуның өсөн «бармаҡ уйындарын» ҡулланып телмәрҙе лә бармаҡ эшмәкәрлеген дә үҫтереп була, балала ҡыҙыҡһыныу ҙа көсәйә.

Бала нимә күрә, ишетә, күҙәтә – барыһы ла уның телмәрендә сағыла. Уның өсөн һөйләгән һүҙе – асыш, образ, бәләкәй генә әкиәт, тормош тәжрибәһе. Телмәр үҫтереүҙә шиғыр юлдарын хор менән һөйләү мөһим роль уйнай. Ысынлап та, әгәр кескәйҙәр төрлө сараларҙа башҡалар менән бер тиң ҡатнашмаһа, үҙ-үҙенә ышаныс юғалыуы, кәмһенеү тойғоһо уяныуы ихтимал.

Балаға туған телде өйрәткәндә бик күп алымдар ҡулланырға була. Беҙ, уҡытыусылар иһә, эш барышында тел ҡәҙерен аңлай белергә, туған телгә, уның матурлығына һөйөү уятырға бурыслыбыҙ.

Әгәр баланы бала саҡтан уҡ телгә ихтирамлы итеп тәрбиәләһәң, ул белемгә ынтылыусан, телгә зирәк, кеше менән аралашыусан булып үҫә, телмәре лә үҫешкән була. Туған телендә яҡшы һөйләшә белгәндә генә бала үҙенең фекерен асыҡ, аныҡ һәм дөрөҫ итеп әйтеп бирә ала.

Дәрестәр балаларҙы ялҡытмайынса, мауыҡтырғыс уйын формаһында, ҡулланма материалдар ҡулланып үткәрелһә, күпкә файҙалыраҡ. Мәҫәлән, математик төшөнсәләрҙе өйрәтеү дәресендә балалар төрлө эштәр үтәп, «бәләгә тарыған әкиәт батырҙарын ҡотҡаралар», «урманға барып», унда осраған геройҙың һорауҙарына яуап биреп, ундағы ҡоштарҙы, йәнлектәрҙе һанап, сағыштырып, урындарын билдәләп, һанарға өйрәнәләр.

Ә инде «экологик һуҡмаҡ» буйлап йөрөп, бөжәктәр, сәскәләр, үҫемлектәр донъяһы менән танышалар, уларҙы һындырмаҫҡа, тапамаҫҡа, дөйөм алғанда, тәбиғәттә үҙ-үҙен тоторға, тәбиғәтте һаҡларға өйрәнәләр, әкиәт батырына өйрәтәләр.

Туған телде өйрәнеүҙә төрлө мәҙәни саралар, иртәлектәрҙең дә роле ҙур. Мәҫәлән, «Ҡаҙ өмәһе», «Нардуған» һ. б. Балалар туған телдә шиғыр, бейеү, уйын өйрәнә.

Ғөмүмән, үҙ телендә һөйләшкән бала киләсәктә лә милләтенә тоғро булып үҫәсәк!

Әҙәбиәт:

1. Бураҡаев И.Д., Бураҡаева М.С., Юлмохәмәтов М.Б. Башҡорт мәҙәниәте (Тормош һабактары): 7-се синыф өсөн дәреслек. Китап, 2007.

2. Живые родники (ИКБ). Уфа: Китап, 2009.

3. Культура Башкортостана: справочное пособие для учащихся. Уфа, ГУП «Уфимский полиграфкомбинат», 2002.

© Байымова Г.А., 2024

УДК 372.881.1

Батталова Таңһылыу Зиннәт ҡыҙы,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы,
Мәләүез күп профилле һөнәри колледжы, БР

Телмәр үҫтереүҙә дискуссиялы (дискуссионный) күнегеүҙәрҙең әһәмиәте

Башҡорт теле дәрестәрендә дискуссиялы (дискуссионный) күнегеүҙәр һөҙөмтәле эш төрҙәренең береһе булып тора. Ул уҡыусы өсөн дә, уҡытыусы өсөн дә ижади эш. Бындай күнегеүҙәргә В.Л. Скалкин уҡыу дискуссияһын һәм комментарий биреүҙе индерә.

Дискуссия үткәреү, фекер алышыу дәрестәрен ойоштороу ябай дәрестәрҙән айырыла, уны үткәреү, беренсенән, әҙерлек талап итә. Икенсенән, уҡыусыларҙың һүҙлек запасы булырға тейеш. Өсөнсөнән, тема аңлайышлы һәм уҡыусыларға таныш булыуы шарт.

Дискуссия түбәндәге өлөштәрҙән тора:

– тема;
– экспозиция;
– һөйләүгә этәргес (стимул);
– йүнәлеш биреүсе һорауҙар;
– терәк һүҙҙәр;
– уҡыусыларҙың реакцияһы.

Темаларҙы тормоштан алып була. «Спорт яңылыҡтары», «Ил яңылыҡтары», «Салауат Юлаев» исемендәге хоккей клубының сығыштары», «Сәләмәт тормош алып барыу», «Минең буласаҡ һөнәрем», «Компьютерҙың файҙаһы һәм зыяны», «Яратҡан фильмым», «Яратҡан артисым», «Йәштәр ниндәй музыка ярата?», «Миңә оҡшаған телетапшырыу», «Исемең матур – кемдәр ҡуйған?» һ. б. темалар буйынса иркен һөйләшеү алып барып була. Уҡытыусы дискуссия темаһының тәрбиәүи әһәмиәте булырға тейешлеген дә күҙ уңынан ысҡындырырға тейеш түгел.

Мәҫәлән, «Мәҙәниәт яңылыҡтары» темаһы буйынса республикалағы билдәле артистарҙың ижады тураһында

һөйләшергә мөмкин. Уҡыусылар бигерәк тә йәш йырсыларҙы яраталар, ҡалала булған сараға күмәкләп барып ҡайтҡас, һөйләшһәң, бигерәк тә ҡыҙыҡлы. Йыш ҡына темаларҙы уҡыусылар үҙҙәре тәкдим итә. Ҡалалағы, илдәге ваҡиғалар уларҙы урап үтмәй, был осраҡта алдан әҙерләнмәгән фекер алышыу килеп сыға.

Дәрестең экспозиция өлөшөндә укыусыларға берәй ваҡиға тураһында ҡыҫҡа ғына хәбәр тәкдим ителә, яҙма күрһәтелә һ. б. Уҡыусыларға таныш булған, алдан әҙерләнмәгән дискуссиялар ҙа ойошторол була. Уҡыусыларҙың тормош тәжрибәһенә таянырға кәрәк, сөнки улар үҙҙәренең фекерен дәлилдәр ярҙамында иҫбатларға тейеш. Мәҫәлән, «Миңә фильм оҡшаманы» икән, мотлаҡ рәүештә «Ни өсөн оҡшаманы? (оҡшаны)» һорауы килеп тыуа. Яуапты, әлбиттә, дәлилләү мотлаҡ.

Стимул телмәр реакцияһын тыуҙыра. Стимул бик көслө йәки күтәрелгән проблеманың ҡыҙыҡһыҙ булыуы бәхәс, фекер алышыуға ҡыҙыҡһыныуҙы кәметергә мөмкин. Стимул булып башҡорт телендә дөрөҫ итеп һөйләшергә өйрәнеү беренсе урында тора. Уҡыусының үҙен шәхес, коллективтың бер өлөшө итеп тойоу хисе лә бик әһәмиәтле.

Уҡытыусы һорауҙар ярҙамында йүнәлеш бирә, уларҙы алдан әҙерләй. Ҡыҙыҡ булмаған проблемаларҙы ла укытыусы һорауҙар ярҙамында йәнләндерә ала. Йыш ҡына фекер алышыу барышында көтөлмәгән йүнәлештә китеп барыуы, һорау килеп сығыуы мөмкин. Бынан ҡурҡырға ярамай, уҡыусыларҙы тыйыу ҙа файҙа бирмәй, сөнки үҙ-үҙенә һәм укытыусыға ҡарата ышаныс юғала. Уларға һорауҙар ярамында йүнәлеш биреп була.

Терәк һүҙҙәр һүҙ байлығы етмәгән осраҡта ярҙам итә, уҡыусыларҙың фекерен формалаштырырға йәки тейешле йүнәлешкә ебәрергә мөмкин.

Телмәр реакцияһы төрлө булырға мөмкин:

1) ҡыҫҡа репликалар;

2) диалогик телмәр;

3) монологик телмәр.

Уҡыусыларға кемгә булһа ла һорау менән мөрәжәғәт итергә рөхсәт ителә. Тематик дискуссия үткәреү

барышында дәрескә ҡунаҡтар саҡырырға ла мөмкин. Тарих уҡытыусыһы, яҙыусылар, мәктәп администрацияһы вәкиле һ. б. уҡыусылар менән фекер алышыуҙа ҡатнаша ала.

Иң өндәшмәҫ уҡыусы ла бер тапҡыр уңышлы сығыш яһаһа, икенсе тапҡыр мотлаҡ рәүештә фекер алышыуҙа ҡатнашасаҡ.

Сер түгел, бөгөн дәрестәрҙең күбеһе уҡытыусы менән уҡыусының диалогына ҡоролған. Дискуссион эш иһә уҡыусыларға киләсәк тормош өсөн бик әһәмиәтле, сөнки улар дөрөҫ аралашырға, үҙ фекерҙәрен яҡлай белергә, иптәштәрен иғтибар менән тыңларға өйрәнәләр, улар шәхес булараҡ та үҫеш алалар. Һәр уҡыусы ниҙер һөйләй, нимәнелер иҫбат итә, ә нимәнелер, киреһенсә, инҡар итә, нимәгәлер үҙ мөнәсәбәтен, баһаһын белдерергә тырыша.

Ҡайһы осракта яуаптарҙың уҡытыусының йәки иптәштәренең һорауҙарына тап килмәүе лә мөмкин, ләкин ул һөйләй, теле асыла. Был ваҡытта уны туҡтатмай, иғтибар менән тыңлау мөһим. Уҡыусының күңеленә юл уны һөйләтеү һәм иғтибар менән тыңлау аша һалына. Телмәр хаталарын да бик һаҡ һәм йомшаҡ ҡына төҙәтергә кәрәк.

Уҡыусылар ошо рәүешле эшләргә өйрәнһә, дебаттар үткәреүгә күсергә мөмкин.

© Батталова Т.З., 2024

УДК 81-2

Бахтиярова Альфира Нурисламовна,
канд. филол. наук, доцент,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Особенности перевода религиозных текстов с арабского на башкирский язык

История развития всех языков, как известно, связана с такими объективными явлениями, как заимствование иноязычной лексики. Это относится и к истории башкирского языка.

Из громадного пласта иноязычных заимствований в башкирском языке ключевое место занимают слова и словосочетания, из арабского языка. Процесс заимствований имеет многовековую историю и берет свое начало с конца X века, когда народы Поволжья и Урала приняли ислам и арабскую графику письма. Последнее просуществовало вплоть до 30-х годов XX столетия как основной алфавит во всех учебных заведениях для обучения населения больших территорий Российской империи. На арабском алфавите велось делопроизводство, на нем писали ученые, писатели, он служил средством общения с мусульманскими странами Востока. В национальной библиотеке им. З. Валиди имеется огромное количество печатных изданий того времени, многие из которых еще предстоит изучить и осмыслить, ведь в них заключена история наших предков, нашей страны. Практическое же использование арабских букв в письме продолжалось вплоть до половины 50-х годов нашего столетия. Об этом красноречиво говорят солдатские письма – треугольники наших земляков – башкир с фронтов Великой Отечественной войны, написанные арабскими буквами.

Арабские заимствования в башкирском языке используются как в разговорной речи, так и в литературных произведениях, особенно в старинных. Заимствованные слова можно разделить на следующие группы:

1. Слова, отражающие религиозную тематику: *Алла, дин, хадж, тәсбих и т.д.*

2. Учебно-методические, просветительного содержания: *кыйраәт, иншa (сочинение, изложение), имлә (орфография), мәғәллим, мәктәп, мәҙрәсә, дәрес, имтихан, тәғлим, тәдрис и т. д.*

3. Слова, относящиеся к области науки: *тәбиғәт, һәндәсә (геометрия, инженерное дело), сарыф, нәхү (синтаксис), хисап, матбуғат, мөхәррир и т.д.*

4. Общественно-политические термины: *ижтимағи, иктисади, сәйәсәт, дәүләт, идара, хөкөм, казый и т.д.*

5. Обиходно-бытовые слова: *ғаилә, халык, бина, кәлимә, хат, мәктүб, мөхәббәт, ҡабилә и т.д.*

6. Военная и медицинская терминология: *хәрби, ғәскәр, табиб, дауа, шифа и т.д.*

7. Слова абстрактного значения: *ихтыяр, иғтибар, мәғлүм, мөнәсәбәт, мөстәкил и т.д.*

8. Имена собственные: *Абдулла, Абдрахман, Әхмәт, Мәхмүт, Кәрим, Зариф, Хәсән, Зәки, Гәзизә, Әминә, Сабира и т.д.*

Наибольшее число заимствований составляют арабские слова и словосочетания, в меньшей степени – персидские. Если графически при письме использовались все 28 арабских согласных, то в лексическом плане этого сказать нельзя. Дело в том, что арабский и башкирский языки из разных групп языков. Если первый – это типичный представитель семитской группы, то второй – из тюркской группы языков, отличающихся как по фонетическим, так и лексическим особенностям. Семитские языки, куда входят вавилонский, арамейский, языки Эфиопии, иврит, мальтийский и некоторые другие языки, представителям тюркской группы, в частности, башкирам, непонятны несмотря на то, что в башкирском языке активно используется значительное число арабских слов.

Лексический состав любых сочинений нашего недавнего прошлого (делопроизводство, научная и художественная литература, поэзия и даже обычные бытовые письма, написанные на арабской графике) неизменно представлял собой сочетание арабских, персидских и родных слов в различных пропорциях. Причем частота использования арабо-персидских слов в лексиконе напрямую зависела не только от эрудиции пишущего и назначения письма, но и от эпохи, в которой жил автор.

Отсутствие единых и стандартных грамматических правил письменности на протяжении многих веков не только у арабов, но и жителей, заимствовавших часть арабской лексики, приводило к разнообразию письма

одних и тех же слов и словосочетаний. Язык старотюрки на арабской графике, под которым некоторые ошибочно понимают арабский язык, абсолютно непонятен также арабам. Вплоть до начала XX в. арабские заимствования употреблялись не только из-за недостатка собственно башкирских слов, но и вместо них, затрудняя тем самым его понимание. Несмотря на то, что большое число таких заимствований за последние полвека вытеснено собственно башкирскими словами, остается еще множество арабских слов в лексике башкирского языка. А для иллюстрации приведем несколько примеров старотюркского языка из различных областей публикации на арабской графике: «Мөкәлләфтәрҙән садыр булған ғәмәлдәрҙең мөғтәбәр булыуҙары, дәрәжә үә мәртәбәләре әкәмдәрҙең ниәттәренә күрәлер»? – (Ризаитдин бин Фәхретдин, 1916 г. Из книги: «Жәүәмигул-кәлим« шәрхе).

Как видим, данное предложение состоит, включая частицу үә «и», из 12 слов, из которых 8 слов – арабские заимствования:

1. Мөкәлләф – «өлкән, оло; етлеккән, төплө« – взрослый, зрелый, ответственный, дорогой;

2. Саадир – «сьгккан; сыға торған, ебәрелә торған» – выходящий, исходящий;

3. Ғәмәл – «эш, хеҙмәт, хәрәкәт, ғәмәл» – работа, труд, действие, занятие, поступок, акт;

4. Мөғтәбәр – «хөрмәтләнә торған, хөрмәтле, арҙаклы» – уважаемый;

5. Дәраджә – «дәрәжә, күләм, ранг» – степень, звание, квалификация, ступень и т. д [1: 25–40].

При анализе особенностей перевода религиозных текстов с арабского на башкирский язык на основе перевода Корана, основное внимание было уделено изучению арабских заимствований. Коранический текст имеет особенности, которые отличают его от всех / остальных литературных текстов. Арабское предложение в тексте Корана может вызвать на ум различное восприятие, и это существует по сей день.

Очень важным фактором при переводе Корана является общее знание исламской культуры и исламского религиозного законодательства.

Специфической особенностью башкирского перевода является также возможность транскрибирования коранической лексики на базе башкирского алфавита, ведь последний по фонетическим особенностям является самым близким к арабскому (среди других языков) алфавитом.

Таким образом, традиционно общепринятым считается, что структура аятов (т.е. стихов) Корана и их смысловая значимость настолько совершенна, своеобразна и многолика, что дословному переводу не подлежит, и возможным представляется лишь его смысловое толкование.

Литература

1. Суяргулов Н.А. Особенности языка и стиля башкирского перевода Корана: дисс. ... канд. филол. наук. Уфа, 2004. С. 20-45.

2. Бахтиярова А.Н. Арабские заимствования в лексической системе русского языка / А.Н. Бахтиярова, Ф.Г. Фаткуллина // Фундаментальные исследования. 2015. № 2-27. С. 24–28.

© Бахтиярова А.Н., 2024

УДК 821.512.141

Буранбаева Әминә Рафиҡ ҡыҙы
тәрбиәсе, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай»балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡ., БР

Балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә башҡорт халыҡ экиәттәренең әһәмиәте

Балаларҙың телмәрен үҫтереү балалар баҡсаһында дөйөм уҡытыу-тәрбиәләү эшенең айырылғыһыҙ бер өлөшө булып тора. Шуның өсөн дөрөҫ телмәр үҫтереү, баланың туған теленә ҡыҙыҡһыныу уятыу – тәрбиәселәрҙең төп бурысы.

Телмәр - төп аралашыу сараһы һәм фекерләү формаһы. Дөрөҫ телмәр төҙөй белеү – мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың төрлө яҡлы үҫеше өсөн мөһим шарт. Ошо осорҙа баланың аң кимәле үҫешә, тәүге күҙаллауы барлыҡҡа килә, тирә-йүндәге ябай бәйләнештәр тураһында белеме формалаша. Баланы тирә-йүн менән таныштырыу телмәр үҫтереү менән бергә алып барыла.

Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә, һүҙлек запасын байытыуҙа, һүҙбәйләнештәр төҙөүҙә, фекерләү ҡеүәһен, логик фекерләүен үҫтереүҙә әкиәттәр ярҙамға килә.

Хәҙерге ваҡытта кескәйҙәрҙе башҡорт халыҡ әкиәттәре менән таныштырыу,халыҡ ижадына ҡыҙыҡһыныуы уятыу өсөн заман талаптарына тап килгән технологиялар бик күп. Шундай технологияларҙың береһе булып әкиәт терапияһы тора.

Башҡорт халыҡ әкиәттәре – башҡорт халҡының ауыҙ-тел ижады әҫәрҙәре, фольклор проза төрө. Үҙенең әкиәттәрендә башҡорт халҡы ысынбарлыҡты милли сифатта тойоуын, тирә-йүнгә мөнәсәбәтен әйтеп бирергә, үҙ балаларына тормош аҡыллылығын өгөт-нәсихәт аша бирергә теләгән, әхлаҡ, ғаилә, көнкүреш һорауҙарын күтәргән.

Башҡорт халыҡ әкиәттәре түбәндәге төрҙәргә бүленә:

1.Хайуандар тураһында әкиәттәр

Был әкиәттәрҙең персонаждары – бүре, төлкө, айыу, ҡырмыҫҡалар һ. б. Хайуандар тураһындағы әкиәттәрҙең ҡайһы бер сюжеттары («Алдаҡсы төлкө», «Арыҫлан.бүре һәм төлкө», «Төлкө, өйрәк һәм тәлмәрйен тураһында») үҙендә ата-бабаларыбыҙҙың боронғо ышаныстарын һәм йолаларын һаҡлаған боронғо дәүерҙә башҡорттар айыуҙы тотем (табыныу) хайуаны тип хөрмәтләүгә нигеҙләнгән. Ҡуяндың боронғо тотемик һыҙаттары «Йомарт ҡуян», «Ҡуян һәм арыҫлан» әкиәттәрендә күренә. Бында ҡуяндың йомартлыҡ, изгелек һәм мутлыҡ яғынан кәүҙәләнеше унең ауыр минуттарҙа кешеләрҙең һәм хайуандарҙың ярҙамсыһы икәне күренә.

Хайуандар тураһындағы башҡорт әкиәттәре түбәндәге жанрҙарға бүленә: этимологик аңлатмалы («Урал батыр»), классик, туҙға яҙмаған (алдауыс) әкиәттәр. Тау, күл, йылғаларҙың килеп сығышы тураһындағы этимологик элементлы әкиәттәр бар. Мәҫәлән, «Меңйәшәр» әкиәтендә алдашҡаны өсөн әбейҙе ҡыҫыр бейәнең ҡойроғона бәйләгәндәр. Әбейҙең башы тейгән ерҙә – тауҙар, арҡаһы тейгән ерҙә күлдәр барлыҡҡа килгән.

2.Батырҙар тураһында әкиәттәр.

«Алпамыша һәм Барсынһылыу», «Ете ағай-эне һәм апай Айыуғолаҡ», «Аҡъял батыр» һ. б. әкиәттәр. Бындай башҡорт әкиәттәренең үҙенсәлеге булып геройҙар батырлығының кәм кимәлдә сағылышы, уларҙың эш-хәрәкәттәре ваҡыт ағымына буйһонмауы тора. Батырҙарҙың дошманы – мифик йәндәр, аждаһа, бәрей.

3.Тылсымлы әкиәттәр.

Был төркөмгә «Йомғаҡ», «Йәш һунарсы һәм мәскәй», «Юлдыбай батыр» кеүек әкиәттәр инә. Тылсымлы әкиәттәрҙә башҡорттарҙың ҡайһы бер хайуандар һәм ҡоштар менән ҡан туған булыуҙарына, теләгән саҡта хайуанға әйләнергә мөмкин булыуына ышаныу кеүек тотемистик ҡараштары сағылған.

4.Көнкүреш әкиәттәре.

«Уҫал атай», «Ҡарт һәм улы», «Ике алдаҡсы», «Әбйәлил» кеүек әкиәттәр. Көнкүреш әкиәттәре персонаждары – ҡатын, ир, үгәй әсәй, үгәй ҡыҙ, бур һ. б. Был әкиәттәрҙә милли колорит, халыҡ көнкүреше һыҙаттары күренә. Ҡатнашыусылар һунарсылыҡ, көрәш ,һыбай йөрөү менән шөғөлләнә.

Әкиәт бөтә халыҡтарға хас. Элек-электән килгән халыҡ ижадының бер төрө.Уны ололар ҙа, балалар ҙа яратып уҡый. Әкиәт һәр ваҡыт баланы тик яҡшылыҡҡа ғына әйҙәй, дуҫ булырға өйрәтә. Психологтар ныҡышмалы рәүештә ошо терапия төрөн ҡулланырға кәңәш итә. Әкиәттәр, беренсенән, баланың фантазияһын һәм фекерләү сослоғон үҫтерә.

Икенсенән, бала яҡшы менән ямандың сиген билдәләп, үҙ булмышында нимәнең һәйбәт һәм насар икәнлегенә

асыҡлыҡ индерә. Бик йыш әкиәт тыңлап үҫкән бала ҡыҙыҡһыныусан, кеше менән еңел аралашыусан һәм дөрөҫлөктө ихтирам итеүсе булып үҫә. Ҡағиҙә булараҡ, бала төрлө хәл-ваҡиғаларҙың дөрөҫлөктөң еңеүе менән тамамланырына ышаныс менән үҫә.

Өсөнсөнән, хәтер яҡшыртыу өсөн әкиәттәр иң уңайлы юл икән. Баланың ятҡан әкиәт геройҙары менән уйынсыҡ исемдәрен атауы, улар менән төрлө уйындар уйнап сығарыуы шуға дәлил.

Баланың телмәрен үҫтереүҙә әкиәт терапияһын ҡулланыу бик отошло ысул булып тора. Был йүнәлеште кескәйҙәр төркөмө балалары менән башлау бик отошло. Иң тәүҙә үҫтереүсе мөхитте төрлө битлектәр, башлыҡтар, кейем элементтары, бармаҡ театры, өҫтәл театры, сағыу һүрәттәр һәм башҡалар менән тулыландырыу мотлаҡ. Әкиәттәрҙе, эшмәкәрлек темаларын тәрбиәләнеүселәрҙең үҫеш кимәлдәренә, ҡыҙыҡһыныуҙарына, йәш үҙенсәлектәренә ярашлы һайлап алына. Мәҫәлән, белем биреү эшмәкәрлеге барышында бала үҙен әкиәт донъяһына эләккәндәй хис итһен өсөн тылсымлы таяҡ, балаҫ, әкиәт геройҙарын, ҡоштар, тәбиғәт тауышы фонограммаһын ҡулланыу отошло. Шулай уҡ төрлө режим ваҡытындағы эшмәкәрлектә театр атрибуттарын ҡулланып балаға таныш булған әкиәтте сәхнәләштереү, ҡыҙыҡлы уйындар уйнау, шиғыр, йырҙар өйрәнеү, күрһәтмә материалдар ҡулланыу телде үҙләштереүгә булышлыҡ итә, баланың һөйләү һәләтен үҫтерә. Әкиәт терапияһын ҡулланыу балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә бик ҙур һөҙөмтәләр бирә. Балалар бер-береһен тыңларға, эҙмә-эҙлекле итеп тасуирлап һөйләргә өйрәнә, башҡорт өндәрен дөрөҫ әйтергә һәм телмәрҙе нығытырға өлгәшә. Башта балалар йүнәлешле һорауҙар, төрлө схемалар ярҙамында әкиәт ижад итһә, аҙаҡ улар күп осраҡта бер ниндәй ярҙамһыҙ бәләкәй әҫәр ижад итергә лә дәртләнә. Әкиәт терапияһы алымдары баланың телмәрен, ижад итеү һәләтен үҫтерә, тасуири саралар аша (мимика, интонация, ым-ишара) образға инеү һәләтен формалаштыра, геройҙың эмоциональ торошон аңларға һәм

тойорға, башҡа персонаждар менән ролле ғәмәлгә инергә өйрәнә.

Балаларҙың телмәрен үҫтереү өсөн экиәттәрҙе төрлө ысул менән һөйләп була:

– -Әҙер экиәт менән эшләү.

– Балалар йәки өлкәндәр тарафынан уйлап сығарылған экиәт менән эшләү.

Бала өсөн экиәт – ул фантазия, уйҙырма ғына түгел, ул уның өсөн ысынбарлыҡ. Әкиәт аша тормош һәм үлем, яратыу, мөхәббәт һәм асыу, күрә алмау, ҡайғыртыусанлыҡ хистәре менән таныштыра алабыҙ. Был хистәр балалар өсөн экиәти, уларҙың аңдары өсөн аңлайышлы, әммә ләкин әхлаҡ тәрбиәһе ысынбарлыҡ булып ҡала.

Әкиәт терапияһын балалар ҙа, өлкәндәр ҙә ҡуллана ала, сөнки уның йәш сиге юҡ: һәр бер йәшкә ҡарата ҡулланыла алған экиәттәр, миф, легенда (риүәйәттәр), мәҫәл,йырҙар бар.

Беҙ биш төрлө экиәт менән эш итә алабыҙ:

1. Әҙәби экиәттәр (борон замандан тупланған экиәттәр).

2. Дидактик экиәттәр (педагогтар ижад итә, унда абстракт символдар ҡулланыла: һандар хәрефтәр һ. б., унда улар ысынбарлыҡҡа әйләнәләр, экиәт тормошонда йәшәйҙәр).

3. Психокоррекцион әҫәрҙәр (баланың үҙ-үҙенең тотошона йомшаҡ йоғонто булдырыла).

4. Психотерапевтик экиәттәр (бында кешеләрҙең проблемаһы тураһында һөйләнелә һәм бындай экиәттәрҙә бала үҙен таный ала. Был экиәттәрҙе беҙ үҙебеҙ яҙа алабыҙ).

5. Медиатив экиәттәр (был экиәттәрҙә ыңғай образдар ғына ҡулланыла, башҡа экиәттәрҙән айырмалы рәүештә бында тиҫкәре образдар, геройҙар, конфликттар юҡ).

Һәр бер шарттар, ситуациялар өсөн кәрәкле экиәттәр һайланыла йәки махсус экиәт яҙыла. Төрлө экиттәр төрлөсә балаға еткерелә: ул экиәтте анализлау, һөйләү, ҡурсаҡ театры, драматизациялау, рәсем яһау һәм башҡаларҙы ҡуллана алабыҙ.

Әкиәттәрҙе төрлө ваҡиғаларға,ситуацияларға ҡаратып һөйләп була. Мәҫәлән: мәктәпкә адаптация, урлашыу, ашарға теләмәү, һүҙ тыңламау һ. б.

Әкиәт уҡығанда, балаға иғтибар итергә кәрәк, тыңлаймы ул, әкиәт оҡшаймы, уҡып бөтөргәндән һуң әкиәт тураһында һөйләшергә кәрәк. Һорауҙар бирәбеҙ, үҙебеҙҙең мөнәсәбәтебеҙҙе белдерә алабыҙ. Шулай уҡ бала ла үҙенең фекерен әйтергә тейеш, бала күберәк үҙе һөйләргә теләһә, беҙ уға ундай мөмкинлек бирергә тейешбеҙ. Әгәр ҙә бала һөйләргә теләмәһә, беҙ ҡаршы килергә тейеш түгел. Һуңыраҡ ул үҙ һәләтенә ҡайта, үҙе һөйләй, беҙ кәрәкле моментты эләктереп алырға тейешбеҙ. Шунан һуң әкиәткә ҡарата рәсем эшләргә тәкдим итәбеҙ, үҙебеҙ ҙә эшләй алабыҙ. Был сара баланы тынысландыра. Унан һуң беҙ рәсем тураһында фекер алышабыҙ. Был рәсемдә беҙ, әкиәттең эстәлегенә ҡарап, баланың үҙенә яҡын, актуаль булған проблеманы күтәрә алабыҙ, шуға ҡарата һорауҙар бирәбеҙ. Һуңғы этап – ул әкиәтте драматизациялау. Балаларға роль бирәбеҙ, ул теге йәки был ролде үҙе һайлаһа, бигерәк яҡшы була. Һуңынан һығымталар сығарып, әкиәтте анализлайбыҙ.

Шулай итеп, балалар телмәрен үҫтереүҙә башҡорт халыҡ әкиәттәренең әһәмиәте бик ҙур. Әкиәт терапияһы беҙгә бик күп мөмкинлектәр асырға ярҙам итә, быны беҙ үҙ эшебеҙҙә дөрөҫ итеп файҙаланырға тейешбеҙ, балаға әкиәттәр аша ысынбарлыҡ донъяны танып белергә өйрәтеү – беҙҙең бурысыбыҙ.

Әҙәбиәт:

1.Башҡорт халыҡ ижады. Әкиәттәр. 1-се китап. Хайуандар тураһында әкиәттәр. Тылсымлы әкиәттәр. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1976. 374 б.

2.Аслаев Т.Х. Әкиәттәр. Өфө: Китап, 1996. 320 б.

3.Аслаева Ғ.Ғ. Телмәр һәм зиһен. Өфө, 2005. 96 бит.

© Буранбаева Ә.Р., 2024

УДК 392.7

Валиева Назгуль Рустамовна,
Гатина Альбина Галинуровна,
учителя английского языка,
МАОУ «ПМШ № 23» г. Стерлитамак, РБ

Межкультурная коммуникация: Влияние менталитета на культурное взаимодействие народов

Как все мы знаем, важнейшей основой функционирования языка является социум (в нашем случае нация), основой которого выступает менталитет. С усвоением языка человек начинает усваивать и значительную часть глубинно-психических установок социального менталитета, т.е. когда ребенок начинает учить язык, со временем он начинает усваивать порядки своего народа. Общество с устойчивым набором ментальных установок способно отражать их на своих членах [1: 187].

В то же время реализация ключевых функций менталитета, а также передача информации от поколения к поколению осуществляется главным образом через один из основных средств человеческой коммуникации – язык. Язык является не только средством взаимодействия, но и мощным инструментом, формирующим культурные идентичности и даже структурирующим наши мыслительные процессы. Он тесно переплетён с культурой и активно участвует в формировании как индивидуальности, так и общества в целом.

В данной статье применяется ряд методов исследования, включая анализ современных публикаций и учебных материалов в областях психологии, философии, лингвистики и художественной литературы. Авторами также использован опыт обобщения предшествующих исследований, а также методы психолого-педагогической диагностики, такие как наблюдение и беседа.

В условиях глобализации современные люди всё чаще вступают в контакт с культурами других стран. Это

приводит к взаимному обогащению и изучению культурного разнообразия. В то же время усиливается взаимосвязь и взаимозависимость различных стран, которые различаются не только языком, но и традициями, географическим контекстом, менталитетом и другими аспектами. Однако это межкультурное взаимодействие также выявляет множество проблем, связанных с общением между людьми из разных культур. Часто возникают трудности, вызываемые нюансами перевода, недостатком знаний о культурных традициях и этикете, а также различиями в языковых привычках.

Эти коммуникационные барьеры становятся особенно заметными как в вербальной, так и в невербальной коммуникации. Например, многие люди не осознают, что невербальные средства общения, такие как жесты, интонация, мимика и дистанция между собеседниками, могут существенно повлиять на восприятие и понимание сообщения. Каждая культура имеет свои особенности в невербальном общении, и их игнорирование может привести к недопониманию и конфликтам.

Каждый представитель своей нации при общении на другом иностранном языке вносит что-то из своего родного. В связи с чем язык для другого представителя национально-культурной общности становится непонятным, может даже привести к большим проблемам. Например, в процессе межкультурной коммуникации участникам общения свойственно прощать иностранцам ошибки грамматического и лексического характера, объясняя их недостаточностью знаний языка, в то время как остаются крайне чувствительными к нарушению норм этикета, воспринимая данные нарушения в качестве целенаправленных и преднамеренных действий. К этому можно еще добавить, что у каждого языка есть свои особенности, если их перенести на международный язык, можно понять, откуда приехал человек и какой он национальности.

1. В качестве примера возьмем ситуацию в американском офисе. В двух кабинетах, которые отделены

тонкой стеной, слышны разговоры. Люди в этих кабинетах понимали, откуда родом люди из соседнего помещения. В первом сидели англичане, во втором – русские. Это было понятно по темпу речи и эмоциональности говорящих людей.

Русской языковой культуре присуща ***эмоциональность, антирациональность*** и ***любовь к морали***. Русский человек, говоря на иностранном для него языке, переносит характерные для русского языка особенности, при разговоре ярко выражают чувства, часто используют глаголы, интонируют, не всегда есть логичность в сказанном, видна четкость, «грубый тон», многословность. В английской языковой культуре эмоции передаются «сухо» чаще всего прилагательными, нет эмоциональной окраски, ей характерно обилие моральных суждений, частое использование слова «sorry» и таких же «извинительных слов» в разных смысловых оттенках, недоговоренность.

Все эти характеристики не являются основными, они могут «не работать» в зависимости от человека и различных факторов.

2. Человек из Европы общается с представителем Японии. Оба они посчитали друг друга невоспитанными и невежественными персонами. В этом случае фактором их недопонимания является территория их стран. В Европе на 1 кв. км приходится 73 человека. В Японии на 1 кв. км приходится 334,4 жителя. Японцу было привычно близкое общение, примерно 20-30 см от собеседника, для европейца, привыкшему к расстоянию от собеседника примерно 50-70 см, показалось это странным. Поэтому европеец постоянно отодвигался, а японец приближался. Житель Европы посчитал Японца слишком настырным и неприятным, в то время как житель Востока сделал вывод, что европеец не хочет общения и уходил от разговора.

Люди используют невербальные средства общения для того, чтобы полнее, точнее и понятнее выразить свои мысли, чувства, эмоции. Для общения с представителями других культур необходимо знать и правильно

интерпретировать невербальные формы общения, присущие данной культуре. Ведь различные факторы (территория, пол, плотность населения, матриархат или патриархат) могут влиять на недопонимание людей другой культуры.

На сегодняшний день есть большой риск потери и исчезновения многих культур. Глобализация ведет к серьезным изменениям в культуре – изменениям, имеющим как позитивный, так и негативный характер. С одной стороны, глобализация способствует небывалому прежде ускорению социокультурной динамики, значительному увеличению объема информации, потребляемой индивидом [2; 3]. С другой, она поглощает народы и ведет к размытию границ с другими национальностями.

Человек, живущий за границей, может забыть все навыки общения родной страны, сам того не замечая. Он, находясь в другом месте и общаясь с другой культурой, впитывает в себя навыки общения чужой для него страны, вытесняя при этом свои.

Можно вспомнить рассказ известного кураиста, который оказался в Японии. К нему в номер зашел человек, они пожали руки одной рукой, и гость начинает говорить с ним на родном башкирском языке. При этом доказывая, что в этой стране он все равно остается истинным башкиром. Он добывает мед из деревьев, как его предки, делает кумыс, говорит на родном языке. Музыкант не соглашается с ним и не считает его истинным башкиром. Как можно понять, что человек при основных характеристиках не является представителем своего народа. Кураист понял это при рукопожатии. По традициям, когда люди встречаются, они должны пожимать двумя руками вместе в знак уважения, на руках ничего не должно быть, если ты был в перчатках, то должен снять их. Гость пришедшему музыканту подал одну руку, при этом его руки были в перчатках. Человек, живя в другой стране, забыл норму общения, жеста.

В заключение хотелось бы сказать, если язык является самым эффективным и продуктивным инструментом человеческого общения, все же он не является единственным инструментом. Люди используют невербальное общение для того, чтобы полнее, точнее и понятнее выразить свои мысли, чувства, эмоции. Поэтому для общения с представителями других культур необходимо знать и понимать невербальные формы общения, присущие данной культуре.

Литература:

1. Полежаев Д.В. Идея менталитета в русской философии «золотого века». Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. 360 с.

2. Мухамеджанова Н.М. Межкультурные коммуникации в условиях глобализации // Вестник ОГУ. 2010. № 7 (113). С. 67–74. URL: http://vestnik.osu.ru/2010_7/11.pdf (дата обращения: 18.10.2024).

© Валиева Н.Р., Гатина А.Г., 2024

УДК 811.512.141

Ғилмуллина Нурия Илдар ҡыҙы,
магистрант,
Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө, БР

Г. Ғиззәтуллина әҫәрҙәрендә әҙәби стиль

Башҡорт яҙыусылары үҙ әҫәрҙәрен яҙғанда төрлө стилдәргә мөрәжәғәт итә, шуға ла уларҙың ижад емештәре ифрат бай һәм сағыу килеп сыға.

Стиль (грекса *stylis* – *'яҙыу рәүеше'*) – яҙыусы ижадына хас булған төп идея-художество үҙенсәлектәре: уның донъяға ҡарашы һәм әҫәрҙәренең йөкмәткеһен билдәләүсе тематика, һүрәтләй торған сюжеттар һәм характерҙар төркөмө, уларға ярашлы һүрәтләү саралары, тел үҙенсәлектәре. Бер һүҙ менән әйткәндә, яҙыусының яҙыу

манераһына ҡарап, уның ҡайҙан, ниндәй урындан, үҙенең кем булыуын иҫбатлап алып була торған төр [1: 351].

Ғөмүмән алғанда, стилистиканы тел һәм әҙәбиәт ғилеме күҙлегенән ҡарарға мөмкин. Тел ғилемендә стиль төрҙәрен функциональ стилдәр тип атайҙар. Улар бер нисәү: йәнле һөйләү, фәнни, рәсми, публицистик һәм художестволы стилдәр. Һәр стилгә хас булған характеристикалар бар.

Йәнле һөйләү стиле:

1) ҡулланыу даирәһе: кешеләрҙең ирекле әңгәмәһе, фекер алышыуы булып тора;

2) маҡсаты: аралашыу;

3) стиль һыҙаттары: тел сараларын һайлауҙа һәм ҡулланыуҙа иреклелек, хис-тойғоларҙың асыҡ сағылыуы;

4) тел саралары: дөйөм ҡулланылышлы һәм хис-тойғоло лексика, кәм һөйләмдәр, өндәш һүҙҙәр, тура телмәр һ. б.

Фәнни стиль:

1) ҡулланыу даирәһе: фәнни мәҡәләләр, китаптар, монографиялар һ. б.;

2) маҡсаты: фәнни эҙләнеүҙәрҙең һөҙөмтәһен аңлатыу, тасуирлау;

3) стиль һыҙаттары: телмәр дөйөм-абстракт характерҙа, логик эҙмә-эҙлелектә төҙөлә, иҫбатлауҙар килтерелә;

4) тел саралары: фәнни терминдар, ҡушма конструкциялар, исем ҡылымдар, сәбәп-һөҙөмтә теркәүестәре һ. б.

Рәсми стиль:

1) ҡулланыу даирәһе: устав, кодекс, закон, аңлатма, ғариза һ. б. документтар;

2) маҡсаты: рәсми аралашыу, дәүләт учреждениеларының үҙ-ара аралашыуы;

3) стиль һыҙаттары: тойғоһоҙ, рәсми телмәр, йыйнаҡлыҡ;

4) тел саралары: рәсми-китап һүҙҙәре, телмәр ҡалыптары; тарҡау хәбәр һөйләмдәр, сәбәп-һөҙөмтә теркәүестәре, тейешлек модаллеге һ. б.

Публицистик стиль:

1) ҡулланыу даирәһе: гәзит-журнал мәҡәләләре, митингылар, йыйылыш сығыштары;

2) маҡсаты: өгөт-нәсихәт биреү, яңылыҡтар хәбәр итеү, факттар һәм ваҡиғаларҙы дөрөҫ баһалау;

3) стиль һыҙаттары: тойғоло телмәр, саҡырыу, юғары патетика һ. б.;

4) тел саралары: эмоциональ-экспрессив һәм ижтимағи-сәйәси лексика; тойғоло һорау һәм өндәү һөйләмдәр; ҡабатлауҙар, телмәр ҡалыптары (*аҡ халатлы кешеләр, прилавка эшселәре, һуғыш суҡмарҙары* һ. б.); антитеза, параллелизм һ. б.

Хәҙерге ваҡытта ижад ителгән әҫәрҙәр тормошсан йөкмәткеле образдары, уңышлы тормош күренештәрен һайлау, геройҙарҙың яһалмалыҡтан бигерәк йәнлелеге, киҫкен заман проблемаларының ҡуйылышы менән иғтибарҙы йәлеп итә. Күләме буйынса ҡыҫҡа ғына әҫәрҙәрендә автор бер-ике образдың тормошо нигеҙендә идея-проблематик конфликт тыуҙырыуға өлгәшә.

Әлеге ваҡытта геройҙарҙың эске халәтен, рухиәтен асыуҙа, ышандырғыс образдар һүрәтләүҙә иң емешле эшләгән ижадсы – ул Гөлсирә Ғиззәтуллина. Кешеләрҙең ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы холҡо, хистәр амплитудаһының бик киң арауыҡлы булыуы, йәненең һығылмалылығы – Г. Ғиззәтуллина әҫәрҙәренең төп һыҙаты. Унығ геройҙарын аҡҡа йәки ҡараға, ыңғай йәки тиҫкәрегә айырып булмай. Улар ни бары бер-береһе менән оҡшаш булмаған кешеләр генә: үҙ етешһеҙлектәре һәм үҙ яҡшылыҡтары менән айырыла.

Г. Ғиззәтуллинаның күп әҫәрҙәрендә нығынған үҙ алымы бар, тип ҡарарға ла булалыр. Әгәр әҫәр барышында төп герой булмышында ниндәйҙер һынылыш кисермәй икән, шәхес булараҡ үҫмәй, һығымталар яһамай икән – был яҙыусының ысынлығын шик аҫтына ҡуя. Г. Ғиззәтуллина геройҙары утты-һыуҙы кисеп бер металл киҫәгенән сәнғәт әҫәренә әйләнгән тимер биҙәк ише юл үтә.

Функциональ стилдәргә килгәндә лә Гөлсирә Ғиззәтуллина үҙ һөнәренең эйәһе булараҡ эш итә. Әлбиттә,

башҡа стилдәрҙән айырмалы рәүештә, нәфис әҙәбиәт стиленә өҫтөнлөк бирә.

Гөлсирә Ғиззәтуллина ижады халыҡсан тел менән һуғарылған. Геройҙары – беҙҙең арабыҙҙа йәшәүсе ябай кешеләр. Уларҙың теле лә шуға ябай. Әйтемдәр, мәҡәлдәр, фразеологик берәмектәр халыҡ телендә ни кимәлдә осрай, автор уларҙы шул кимәлдә үҙенең ижадында ҡулланған.

Әҙәби әҫәрҙәрҙә фразеологизмдарҙы ҡулланыу тексты уникаль һәм үҙенсәлекле, уҡыусы өсөн бай һәм ҡыҙыҡлыраҡ итә. Улар текстың үҙенсәлекле орнаментына әйләнә, уның художестволы ҡиммәтен һәм стилен һыҙыҡ өҫтөнә ала, шулай уҡ милли колорит элементтарын индерә.

Үҙенең ижадында яҙыусы әҫәрҙәрендә фразеологизмдар тере һәм иҫтә ҡалырлыҡ образдар тыуҙырырға, шулай уҡ тәрән мәғәнәне сағылдырыу аша еткерергә мөмкинлек биргән мотлаҡ инструмент булып тора. Ҡайһы бер фразеологизмдар тәрән тарихи контексҡа эйә һәм конкрет ваҡыт йәки дәүер атмосфераһын еткереү өсөн хеҙмәт итә. Улар уҡыусыға персонаждарҙың донъяға ҡарашына йәки әҫәрҙең дөйөм атмосфераһына тәрәнерәк төшөнөргә ярҙам итә.

Ауыҙың тулы ҡан булһа ла, кеше алдында төкөрмә» тигәндәй, сабырлыҡ, тыйнаҡлыҡ тураһында ныҡып үҫтерелгәс, Фәрхинурға кеше тойғоларының ялағаслығына шаһит булыуҙарынан уңайһыҙ («Яратам, тип әйтә алманым...»); *Заман башҡа булһа башҡалыр. Кеше шул уҡ. Яманы ла бар, тик яҡшыһы күберәк* («Яратам, тип әйтә алманым...»); *Нисек кенә булһа ла тыуымдан ҡалмағанды, үлемдән ҡала алмайбыҙ, – ул нисек йәтешерәк итеп дауам итергә белмәй туҡтаны* («Яратам, тип әйтә алманым...»); *Нисек тип, сей итҡә ут ҡапмай, йәшәнек инде* («Яратам, тип әйтә алманым...»); *Быңдай уйҙан тамырыңда аҡҡан ҡаның туңыр* («Дәлил»); «*Үҙе йығылған иламаҫ», – тип тә өҫтәргә ине, тыйылды. Ҡара ҡарға түгел дә һуң, үҙ балаңа алдан уҡ аҙап ҡарҡылдап торорға* («Дәлил»).

Миҫалдар нигеҙендә шуны асыҡларға мөмкин: мәҡәлдәр элек-электән кешеләрҙә иң яҡшы әхлаҡи

сифаттар тәрбиәләү функцияһын үтәп килә. Әҙәп-әхлаҡ нормаларын, кешеләрҙең йәмғиәттә үҙ-үҙҙәрен тота һәм йәшәй белеү ҡағиҙәләрен теге йәки был күләмдә сағылдырмаған бер генә жанр ҙа юҡ. Шулай ҙа йәмғиәттең әхлаҡи-этик ҡанундары халыҡ ижадының башҡа жанрҙарына ҡарағанда ла мәҡәлдәрҙә айырыуса ныҡ кәүҙәләнеш тапҡан, сөнки быға жанрҙың фәлсәфәүи-дидактик тәбиғәте үҙе ярашлы. Мәҡәл жанры үҙе тормоштағы айырым ҡағиҙә һәм нормаларҙы билдәле бер ҡалыпҡа һалыу, тәжрибә нығытыу ихтияжынан тыуа. Мәҡәлдәрҙәге мораль ҡатмарлы теоретик фекерләүҙәр, этик трактаттар рәүешендә түгел. Ләкин уларҙағы фекер үткерлеге, тапҡырлыҡ, ябайлыҡ һәм күп яҡлылыҡ жанрҙы практик әһәмиәте буйынса иң юғары кимәлдә яҙылған трактаттарға торорлоҡ дәрәжәгә күтәрә: *«Бала алтмышта ла бала булып ҡала инде», – тип уйланы ул, иренә ҡарап* («Ымһыныу»); *– Ярар, донъя малы табылыр, – тип әйтергә лә көс тапты* («Ымһыныу»); *Беткә үс итеп тунды утҡа яғып булмай инде* («Төшләктәге төш»); *Ғөмүмән, тормоштоң үҙенән булып ҡуймағайы... Күпселектең ҡарашынан сығып фекер йөрөткәндә, барыһы ла ал да гөл, ашағаны бал да май – ә ул толҡа тапмай* («Төшләктәге төш»); *«Бер кем дә, бер нәмә лә онотолмай», – тигән бик хаҡ әйтем бар. Төкөрмәҫтәр, маҡтау кемдең дә эсенә һары май кеүек ята ул* («Төшләктәге төш»). Әҫәр яҙғанда мәҡәл-әйтемдәрҙе ҡулланыу авторҙың халыҡ телен ентекле белеүен күрһәтә, икенсе яҡтан, әҫәрҙә булған хәл-ваҡиғаларҙы, кешеләрҙең эш-ҡылығын, характерын типиклаштырырға ярҙам итә. Яҙыусылар ижадында ҡулланылған лексик берәмектәр хәҙерге әҙәби телде байытыуға, улар ярҙамында яңы һүҙҙәр барлыҡҡа килтереүгә булышлыҡ итәләр.

Әҙибәнең геройҙары һәр ваҡыт ниндәй ҙә булһа ауырлыҡтарға, тормош ҡаршылыҡтарына дусар була, тик улар бер ҡасан да яңғыҙ ҡалмай, кешеләрҙе уратып алған предметтарға йән өрөп, уларға, әйтерһең дә, ярҙамсы ролен йөкмәтә. Предметтар геройҙар кисергән тойғоларҙы, хәл-әхүәлде үҙ эсенә ала. Һәм былар барыһы ла әҫәр

уҡыусыларының күҙ алдына предметтар һәм кешеләрҙе үҙ-ара бәйләп, гармониялы күренеш тыуҙыра. Миҫалдар: *Балалары саҡ ҡына ҙурайып итәктән төшөү менән, әсәлек инстинкты ғына ҡуҙғытҡан булмышы йәнә ойоно* («Күбәләккә әйләнеү»); *Йәмиләнең дә күңеле шулай, тышҡы тойғолар төптәге, асылындағы ағымға ҡушыла алмай* («Күбәләккә әйләнеү»); *Һөйөү ни аралалыр ташлап киткән, ә Йәмилә уның юҡлығын абайламаған да* («Күбәләккә әйләнеү»); *Юғалтыуҙың дәүмәлен аңлауҙан ҡурҡыу, Хәлил алдында ғәйеп тойғоһо эсен яндырып алды* («Күбәләккә әйләнеү»); *Әсәһенең әллә ҡайһылай ҡупшылап, ҡыйлатып беселгән тәҙрә ҡорғандары бойоғошоп һәленгән* («Йәннәт һулышы»); *Ҡыҙыл мәк сәскәһе төшкән сынаяҡтар ихласлап йыуғанды көтә-көтә һарғайышҡан* («Йәннәт һулышы»).

Йомғаҡлап әйткәндә, шуны әйтергә була: Гөлсирә Ғиззәтуллина заман әҙәбиәтенең сағыу йондоҙо булараҡ йәмғиәтебеҙ өсөн мауыҡтырғыс, тәрән мәғәнәле әҫәрҙәр яҙыу буйынса әүҙем рәүештә ҡәләмен тирбәтә. Нәфис әҙәбиәт стилендә яҙыу уның ижад емештәрен байыта, тулыландыра, камиллаштыра ғына төшә.

Әҙәбиәт:

Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт теорияһы. Өфө: Китап, 2010. 408 бит.

© Ғилмуллина Н.И., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 821.512.145

Ғәйнуллина Гөлсинә Өлфәт кызы,
филол. фәнн. канд., доцент,
Уфа университеты, Уфа ш., БР

Илдар Юзеев шигъриятендәге стилистик фигураларның үзенчәлекләре

Бүгенге глобализация чорында, халыкны мөстәкыйль милләт буларак саклау-үстерү проблемалары килеп баскан шартларда яшь буынны рухи тәрбияләү алгы планга чыкты.

Мондый ситуациядә халык күңеленең инженерлары булган язучыларның иҗатын өйрәнеп, уңышлы якларын ачыклап тикшерү бик мөһим.

Әдәбиятның бүтән төрләреннән аермалы буларак, поэзиянең илаһи матурлыкка тартылуы көчлерәк, ачыграк, алардагы идеал халык күңеленә дә тизрәк үтеп керә. Матурлык хисе тәрбияләү, ләззәт бирү, уйлату, фикер уяту, яратырга һәм нәфрәтләнергә өйрәтү кебек мәңгелек проблемаларга чишелеш эзләүдә поэзияне иң тәэсирле рухи чара дип таныйлар. Образлылык аша яшь буынның күңелендә үз халкына, аның күркәм традицияләренә мәхәббәт тәрбияләүдә дә балалар поэзиясенең әһәмияте зур.

Болар барысы да бүгенге көндә галимнәр алдына зур бурычлар куя: танылган шагыйрьләрнең әсәрләрен өйрәнеп аңлатырга, күрсәтергә, халыкка, балаларга җиткерергә кирәк.

Поэзия – ул тирә-як дөньяны образлар аша күз алдына китерү. Шагыйрь никадәр образлы фикер йөртсә, ул тудырган әсәр укучыга шулкадәр ныграк тәэсир итә. Шагыйрь үзенең иҗаты белән, кешеләрнең уй-тойгыларына, хис-кичерешләренә тәэсир итү өчен, образлы сүрәтләүгә омтыла. Бу максатка ирешү өчен, сүз остасы, аеруча поэтик шигырь жанрында, телнең төрле сүрәтләү чаралары файдалана. Төрле лексик, грамматик һ. б. чаралар телебезнең мөмкинлекләре белән турыдан-туры бәйләнгән. Аларны өйрәнү туган телнең сихри көчен аңларга ярдәм итә.

Шигырь текстын (гомумән, сүз сәнгатенең һәр жанрын) тикшергәндә гади лингвостилистик анализ гына җитми – текстның чын поэзияме, әллә шигырь калыбына салынган публицистика яки дидактика гына түгелме икәнлегенә ныклап игътибар бирергә, поэзиянең эстетик категория булуын, аңа махсус (металогик, автологик һ. б.) чаралар ярдәмендә генә ирешеп булуын истә тотып эш итәргә кирәк була.

Соңгы вакытта матур әдәбиятны комплекслы, ягъни аның тел һәм әдәби эшләнешен бергә карау көн тәртибенә

килеп басты. Менә шуңа күрә дә шигърияТлелекне лингвистик юнәлештә әсәрнең идея эчтәлеге белән бәйләп өйрәнү ***актуаль*** мәсьәләләрнең берсе булып тора.

«Сөйләм типларының һәм стиль төрлелекләренең төзелешен, аларны барлыкка китерүдә сүзнең, грамматик форма яки фонетиканың ни рәвештә кулланылуын тикшерү эше тел белеменең бер тармагы стилистика өстенә төшә. Лингвистик стилистикасының максаты төрле яклы: ул билгеле бер телдә нинди сөйләм стильләре һәм чаралары булуын, аларның бер-берсенә бәйле һәм бер-берсеннән аерып тора торган үзенчәлекләрен, сөйләм төрен һәм стильне барлыкка китерүдә телнең лексик, грамматик һәм фонетик чаралары ни рәвешле кулланыла икәнен ачыклау; телнең үзенең билгеле бер мәгънә яки тойгы белдерүдә, кешенең аңына, уй-кичерешләренә тәэсир итүдәге көч-күәте һәм мөмкинлекләре нинди – моны өйрәнү шулай ук лингвистик стилистика эше» [3: 3].

Бу хезмәттә Татарстан Республикасының халык шагыйре Илдар Юзеев шигъриятендә стилистик фигураларның кулланылу үзенчәлекләре тикшерелде. «Стилистик фигуралар, поэтик синтаксис – сүзләрнең фразага һәм сөйләмгә оешу үзенчәлекләренә нигезләнгән сурәтләү чаралары. Әдәбият белемендә аларны дүрт төркемгә аеру кабул ителгән: кабатлауга нигезләнгән, сүзләрнең сөйләмдә гадәти булмаган тәртибеннән хасил булган, мәгънә каршылыгы барлыкка китерүче һәм автор ихтыярын чагылдыручы чаралар» [1: 178].

Илдар Юзеев оста итеп антитезалар куллана. Мәсәлән, «Тып-тын иртә» шигырендә ул тыныч кышкы иртәгә протез аяк шыгырдавы тавышын капма-каршы куеп сурәтли, һәм бу алым шигырьнең үтемлелеген бермә-бер арттыра:

Тып-тын иртә.
Йөрәкләргә төшә протез шыгырдавы,
Бу кадәрле булмый хәтта теш сызлавы.

Автор яшерен антитеза күренешен дә куллана. Монда шагыйрь тудырган сурәтләр бер-берсенә каршы куела. Мисал өчен, «Нарат һәм урман» шигырендә образлар һәм

символлар аша Илдар Юзеев яшьлекне картлыкка каршы куя. Карт нарат яшь көннәрен сагына, яшеллеккә көнли:

Шат тавышлар белән

Япь-яшь урман шаулый,

Мең төрле кошлар сайрый.

Яшьлек, мәңге яшеллек җырларын

Чишмә җырлый, ә карт нарат

Үзәкләре өзелеп аны тыңлый.

Тау башында ялгыз нарат тора.

Ул бозлы энәләреннән яшьләр коеп,

Урманга – мәңге яшеллеккә карап тора.

Кайчакта каршылык инкарь итү дәрәҗәсенә җитә. Бу күренешне парадокс дип атау бар:

Васыятен инде эзләмәм:

Соңгы <u>сүзе</u> аның <u>сүзсез</u> иде,

Әмма көчле иде сүзләрдән.

«Тамсын ул» шигырендә эпифора ярдәмендә ике вакыйга бергә үрелеп килүе күрсәтелә: бер күренешне икенче күренешкә охшату, чагыштыру нигезендә янәшә куела:

Күңелемдә ялтырап

Кояш чыкты,

Һәм күңелемнән мөлдерәп

Бер яшь чыкты.

Кайбер очракларда автор анафора алымы белән бергә эпифораны да куллана. Бу стилистик чаралар шигырьнең рифмасын тудыруда да, ритм ясауда да төп роль уйный.

Курганнар…

Курганнар өстендә – зиратлар,

Зиратлар өстендә – кылганнар,

Шигырьнең бу өзегендә эпанафора эзлекле кулланылган. Ул сөйләмне тәэсирлерәк, ялкынырак итә, тойгылык ягыннан көчәйтә.

Илдар Юзеев риторик сораулар кулланып, укучы алдына теге яки бу проблеманы куя, аны уйландыра, игътибарын җәлеп итә:

Кояш калкыр да батар,

батар да калкыр,

мәңге нур чәчәр!
Ә менә Кеше күңелендә
Кояш батса –
Жир ничек яшәр?

Шигырь башында автор кояшның юкка чыгу проблемасын күтәрә. Кеше ул чак ни эшләр иде, ди ул. Кояшны ул кеше күңеле белән чагыштыра. Һәм нәтиҗәдә без кеше күңеленең нечкә кыллы булуын аңлыйбыз. Кешедә күңел Кояшы яна икән, димәк, Җир дә яшәячәк, димәк, кешенең дә киләчәге бар.

Беренче карашка гади кебек тоелган шигъри юллар аша шагыйрь тирән фәлсәфә, искиткеч эмоцияләр дулкыны күрсәтә. Шигъри камиллелек, тәэсир көченә ия булган символик образлар, сурәтлелек байлыгы, шигъри чаралар ярдәмендә Илдар Юзеев гүзәл бер могҗиза тудыра, шуның белән укучысын үзенә җәлеп итә, сокландыра.

Әдәбият:

1. Әдәбият белеме: Терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.

2. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.: Наука, 1978. 218 с.

3. Курбатов Х.Р. Татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. Казан: Мәгариф, 2002. 199 б.

4. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика). Казан; Татарстан китап нәшрияты, 1999. 294 б.

5. Юзеев И. Өзелмәс кыллар: Шигырьләр, җырлар, поэмалар, балладалар. Казан: Татарстан китап нәшрияте, 1978. 296 б.

© Гәйнуллина Г.Ө., 2024

УДК 372.881.1

Даутова Гульнара Раилевна,
старший преподаватель,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Использование учебных проектов при изучении культурных концептов на уроках башкирского языка

Реализация лингвокультурологического подхода к обучению башкирского языка предполагает включение фольклорных материалов в содержание уроков, где изучение культурных концептов станет толчком формированию патриотических чувств, преданности к своему народу, привитию любви к родному языку, этнокультуре.

Концепт является одним из центральных понятий лингвокультурологии. Разные ученые интерпретируют термин как «культурно-значимое образование в коллективном сознании» (С.Х. Ляпин), как «ментальная структура» (В.И. Карасик), как «знание об обозначаемом во всех его связях и отношениях» (В.Н. Телия), как «сгусток культуры в сознании человека» (Ю.С. Степанов), как «представление о фрагменте мира» (М.В. Пименов) и т. д. [1].

Культурные концепты ученые толкуют по-разному. Например, Р.Н. Хадыева определяет как «понятия и образы, связанные с обычаями, характером, укладом жизни народа, с географией страны, культурой» [4: 42]. Отличительной чертой концепта, как поясняет Г.Г. Кульсарина, можно считать его «этнокультурную направленность», которая «объясняет его национально-культурную специфику, а через нее – менталитет этноса» [2: 24]. Как видим, концепт неразрывно связан с культурой и менталитетом народа, хранит определенные представления или понятия, историю, современные ассоциации, оценки и является сложной многогранной структурой. Их изучение, как отмечает Л.Х. Самситова, «может помочь выявить систему ценностей, установок и

традиций, присущих разным культурам и народам, так как они отражают важнейшие категории и установки жизненной философии башкир, являются значимыми для понимания национального характера этноса другими народами» [3: 6].

Именно в фольклоре представлен постигнутый исторический опыт миропонимания, мировосприятия народа, под которым понимается языковая картина мира. Единицей языковой картины мира выступает концепт, отражающий особенности этнической культуры и мировоззрения конкретного народа. Поэтому изучение концепта поможет сформировать представление об этносе, переосмыслить его образ мышления и постичь духовную культуру. Такое исследование «представляет ценность для реконструкции языковой картины мира», так как «менталитет народа отражается именно через культурные концепты» [3].

К одному из эффективных видов работ при изучении культурных концептов можно отнести индивидуальные учебные проекты. Выполнение проектов обеспечивает вхождение в этнокультурную среду, предоставляя возможность обучающимся самостоятельно вырабатывать этнокультурные умения и навыки, связанные с национальным укладом жизни.

В качестве примера рассмотрим учебный проект «Традиционные жилища народов мира» к культурному концепту «тирмә», предназначенный для обучающихся V класса. Предлагается следующий план для составления проекта: I. Введение. II. Основная часть: 1. Происхождение юрты. 2. Традиционные жилища народов мира (юрта у казахов, киргизов, у бурят). 3. Башкирская юрта. 4. Отличия башкирской юрты от юрты остальных народов. 5. Сохранились ли юрты сегодня? Где их можно увидеть? III. Заключение. IV. Литература.

Таким образом, выполняя такие учебные проекты, обучающиеся учатся собирать, изучать, анализировать материалы, раскрывающие особенности культуры, истории, традиций, быта, психологии своего народа. Они

осваивают разные способы поиска материала и разные виды исследования. При выполнении учебных проектов учитель направляет, консультирует, помогает развивать творческие способности, пробуждает интерес к исследовательской деятельности.

Литература:

1. Дильмухаметова Г.Р. Методические приемы работы с концептом на уроках родного языка // Вестник Бурятского государственного университета. 2014. № 1–3. С. 52-57.

2. Кульсарина Г.Г. Изучение языковой картины мира в школе: опыт сопоставительного и лингвокультурологического описания (на материале 197 башкирских и русских текстов). Пособие для учителя / Г.Г. Кульсарина, Л.М. Салимова. Уфа: Мир печати, 2012. 318 с.

3. Самситова Л.Х. Культурные концепты в языковой картине мира (на материале башкирских народных пословиц и поговорок) // Искусство и образование. 2008. № 9. С. 117-124.

4. Хадыева Р.Н. Башкирская этнокультура и язык: Опыт воссоздания языковой картины мира. М.: Наука, 2005. 248 с.

© Даутова Г.Р., 2024

УДК 81-2

Дуйсенбина Аружан Утебаевна
аспирант, УУНиТ, г. Уфа, РБ

Историческая эволюция категории вежливости в казахском, русском и английском языках

Вежливость – это важный аспект человеческого языка и коммуникации. Она помогает нам строить доверительные отношения, способствуя гармонии в обществе. Вежливость начинается от простого «спасибо» до более сложных социальных норм, которые управляют нашим поведением в различных обстоятельствах.

Концепция вежливости значительно эволюционировала с течением времени под влиянием исторических, социальных и лингвистических факторов. В этой статье мы рассмотрим историческую эволюцию категории вежливости от древних цивилизаций до современного общества и эволюцию вежливости в казахском, русском и английском языках [1: 27].

Корни вежливости берут начало от древних цивилизаций, где социальная иерархия и уважение к власти были на первом месте. В греческой и римской культурах вежливость трактовалась с социальным статусом и динамикой власти.

В средние века нормы вежливости были тесно связаны с феодальным строем и религией. Иерархия и социальный статус были важны в отношениях.

В XX веке произошли глубокие культурные сдвиги, повлиявшие на восприятие вежливости. Движения, выступающие за гражданские права и гендерное равенство, бросили вызов устоявшейся иерархии и привели к переоценке вежливости. Граница между формальной и неформальной вежливостью была разрушена из-за распространения неформальных стилей общения с развитием технологий и глобализации [2: 111].

В последние десятилетия исследователи разработали теории, которые помогают глубже осознать природу вежливости в коммуникации. Пенелопа Браун и Стивен Левинсон предложили концепцию «Теория вежливости», где рассматривается вежливость как позитивная, так и негативная. Позитивные стратегии вежливости направлены на укрепление социальных связей, в то время как негативные стратегии сосредоточены на отрицательном восприятии слушателя и акцентируют внимание на избегании навязывания ему чего-либо.

Понятие вежливости в английском языке эволюционировало с древнеанглийского периода до наших дней. Вежливость в древнеанглийском языке определялась социальным статусом, акцентируясь на официальное обращение и почтительность. Обращение «вы» («you»)

использовали для официальных ситуаций или более высоких социальных классов, в то время как обращения «ты» и «тебе» указывали на близость [4: 66].

В современном английском языке в результате появления интернета и социальных сетей изменились способы обращений. Появились новые формы, но все еще сохранились некоторые традиционные нормы. Вежливость часто выражается с помощью косвенной речи, уклончивости и использования модальных глаголов (например, «could», «would»). Развитие социолингвистики еще больше усовершенствовало понимание вежливости, признав ее роль в предотвращении действий, угрожающих жизни, и поддержании социальной гармонии.

Категория вежливости в русском языке эволюционировала с течением времени под влиянием социальных, культурных и исторических факторов.

В русском языке вежливость берет начало с древневосточного языка, где социальная иерархия выражалась через лексику и формы обращения. В ранних славянских обществах личности играли важную роль, что находило отражение в использовании почетных титулов и официальной речи. Разграничение между «ты» (неформальное обращение) и «Вы» стало ключевым элементом вежливости, определяющим социальные связи.

В XVIII веке западные влияния привели к более активному использованию формальной речи. «Вы» стало стандартом общения вне близкого круга.

Развитие русской литературы акцентировало нюансы вежливости, где авторы изображали сложные социальные динамики, отметив важность формального обращения в профессиональной среде.

В 1990-х годах наблюдается сдвиг к неформальности, особенно среди молодежи, под влиянием глобализации и технологий, хотя традиционные формы вежливости сохраняют значение в формальных ситуациях [3: 93].

Эволюция категории вежливости в казахской культуре отражает социальные и культурные изменения.

Уважение к старшим являлось основой казахской культуры, где язык включает специальные формы обращения и вежливые выражения, особенно в контексте гостеприимства.

С приходом ислама появились новые уровни вежливости. Фразы приобрели значимость уважения и смирения. После получения независимости билингвизм привел к смешению понятий вежливости из казахского и русского языков.

После обретения независимости в 1991 году произошел всплеск интереса к традиционным казахским обычаям и языку, включая формы вежливости. Сосуществование казахского и русского языков привело к смешению стратегий вежливости, при этом влияние обоих языков формирует современное использование.

По мере того, как Казахстан все больше интегрируется в мировое сообщество, под влиянием международных норм и практики появляются новые виды вежливости. Молодое поколение адаптирует традиционные формы вежливости, иногда смешивая их с современным сленгом или неформальными выражениями.

В заключение следует отметить, что историческая эволюция категории вежливости в казахском, русском и английском языках раскрывает сложное взаимодействие культурных, социальных и лингвистических факторов, которые сформировали коммуникативные практики в каждом из языков. Хотя стратегии вежливости могут существенно отличаться в зависимости от исторического контекста и культурных норм, все они служат основной цели содействия социальной гармонии и взаимному уважению.

Казахская вежливость глубоко укоренена в традиционных обычаях и общественных ценностях, подчеркивающих уважение к старшим и социальную гармонию. В отличие от этого, русская вежливость эволюционировала в результате различных социально-политических изменений, балансируя формальностью и интимностью в межличностном общении. Английский

язык, с его разнообразными влияниями, демонстрирует целый ряд стратегий вежливости, которые адаптируются к различным контекстам и отношениям.

Зная особенности языка, мы с легкостью можем контактировать с иноязычными людьми, что является столь важным элементом в нашем эволюционирующемся мире.

Литература:

1. Брагина Н.Г., Иссерс О.С., Мендоза И., Ратмайр Р. Категория языковой вежливости и ее комплексное описание (к постановке проблемы) // Коммуникативные исследования. 2021. № 2. С. 217–232.
2. Власян Г.Р. Различные подходы к определению лингвистической вежливости // Вестник Нижневартовского государственного университета. 2010. № 3. С. 29–39.
3. Махдихани М., Гасеми З., Хамзелу С. Лингвистическая вежливость и гендер // Культура. Духовность. Общество. 2015. № 18. С. 138–146. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-politeness-and-gender (дата обращения: 21.10.2024).
4. Watts R.J. Linguistic politeness and politic verbal behaviour: Reconsidering claims for universality / Politeness in Language. Studies in its History, Theory and Practice. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992. Pp. 43-70.

© Дуйсенбина А.У., 2024

УДК 811.512.1

Замалетдинова Гульнара Фандасовна,
канд. филол. наук, доцент, КФУ,
г. Казань, Республика Татарстан, РФ

Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц с компонентом-зооморфизмом *бүре / қасқыр (волк)* (на материале татарского и казахского языков)

Аннотация. Данная статья посвящена анализу особенностей семантики и функционирования казахских и татарских фразеологических единиц, в состав которых

входит зоонимический компонент *бүре / қаскыр (волк).* На примере зооморфизма *бүре / қасқыр* авторы рассмотрели обусловленность семантики фразеологических единиц внутренними и внешними признаками стереотипных образов. В данной статье образ бүре/қасқыр получил лингвокультурологический комментарий, дающий представление об этом животном как о культурном феномене казахского и татарского народов (волк как символ вражды, зла, бесправия, мести, голода, бессилия, страха, доверия и т. д.). Включенный в состав фразеологических единиц лексемный компонент бүре/қасқыр стал средством характеристики внутреннего мира, характера человека и его жизни. Изучение образа *бүре / қаскыр*, воплощенного в устойчивых словосочетаниях, способствует глубокому пониманию национально-культурной специфики казахов и татар.

Ключевые слова: языковая картина мира, казахи, татары, фразеологизмы, зооморфный компонент, бүре, қасқыр.

Ярким репрезентантом языковой картины мира, национально-культурного опыта того или иного этноса является фразеология национального языка. Именно во фразеологизмах запечатлена народная мудрость, выражаются ценностные ориентиры этноса. По мнению ученых, фразеологизмы дают сведения о человеке в иносказательной, экспрессивной, оценочной форме с точки зрения этнического менталитета. Они как средство номинации лица связаны с сознанием, мышлением, духовно-практической деятельностью человека, раскрывают связь между языком и ментальностью индивида и этноса, выявляют своеобразие ассоциативных связей образа этого хищника с образом человека. «Фразеологический состав языка – это зеркало, – писал Телия, – в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание» [1: 9].

В рамках данного исследования рассмотрены фразеологические единицы (далее – ФЕ), в состав которых входят компонент-зооним волк. Источниками

практического материала послужили словари Н. Исанбета [2] и И. Кенесбаева [3].

Волк относится к группе типичных тюркских мифологических образов, однако в представлении казах и татар волк своими чертами существенно отличается от других представителей биологического мира. На первый план в образе волка выходят внутренние качества, тогда как внешние черты, поведение остаются малозначимыми.

В представлении казахского и татарского народа волк – это, в первую очередь, хищник, умный, жестокий и беспощадный, признающий только силу. Это враг, агрессор, способный напасть на другое животное, на человека и умертвить его. Волк вызывает в человеке страх, поэтому в большинстве своём образ этого зверя сопряжён с негативной оценкой. Вместе с тем образ волка неоднозначен: он может связываться с представлением о независимости и свободе.

Человек внимательно наблюдал за волками, а потом соотносил некоторые особенности жизни этих животных с миром своих чувств, с миром отношений между людьми. Жизненный опыт народа запечатлен в ФЕ татарского и казахского языков. Анализировав собранный материал, мы выделили следующие группы ФЕ:

Волк – символ вражды. Естественные свойства волка повлияли на его становление как символ вражды, кровопролития, жестокости. В общей языковой системе сформированы следующие устойчивые сочетания, которые отображают злость волка, его жадность: *қасқырдай қырып-жою* (букв. 'уничтожать как волк'); *қасқырдай мейірімі жоқ* (букв. 'нет доброты как у волка') и т. д.

Волк – символ зла. Взгляд волка, тяжёлый, исподлобья, породил фразеологизм *бүре шикелле карау* / *қаскыр қабақ* ('смотреть волком'). Здесь также мотивирующим признаком значения становятся внутренние качества волка, как зверя злобного, агрессивного. Данная ФЕ употребляется в значении демонстрировать свою неприязнь к кому-либо, выражать к этому лицу явное, а не тайное нерасположение, проявлять

по отношению к кому-либо злобу.

Волк – символ беззакония. Волк, как символ грубого попирания общепринятых норм поведения, беззакония, опирается на грубую силу и находит отражение в ФЕ. Кальки *бүреләр оясы, бүре өне* (‘волчье логово’) активно используется в художественной литературе, характеризуя пристанище преступников, жилище или место расположения врагов.

Те же самые типичные черты волка как стереотипного образа – злоба, агрессия – стали мотивирующей основой при образовании ФЕ *бүре законы* (‘волчьи законы’). *Бүре законы* – нормы поведения, основанные на праве сильного совершать то, что ему вздумается, не считаясь ни с чем, кроме своих желаний. Они обозначают жестокие, стадные, крайне далёкие законы от тех, по которым должны жить люди.

Бүре туе (‘волчья свадьба’) / *бөрі ойнақ* (букв. ‘волчья игра’) – место, где много волков, скопление волков.

Бүре туе кан белән (букв. ‘волчья свадьба (проходит) с кровью’).

Қасқыр шапқан қойдай болды (‘как овцы, на которых напал волк’) – во «Фразеологическом словаре казахского языка» И. Кенесбаева говорится, что это устойчивое словосочетание имеет значение «разбиться в пух и прах» [3].

Волк – символ мести. У казахского народа самку волка также называют *өлекшін.* Если кто-то тронет ее волчонка, то она будет мстить, несмотря ни на что. Она даже охотится на человека, убившего ее щенка, и совершает на него нападение. Таких волков, которые из-за мести нападают на человека, в казахском народе называют *қаншыр* (от слова қан – кровь, т. е. *‘кровный мститель’*). Қаншыр из-за душевной страдании не употребляет пищу, пока не отомстит. От этого исходит ФЕ *қаншырдай қатқан* (букв. ‘настойчив как қаншыр’), в современном казахском языке данная ФЕ используется в значении «похудеть».

Волк – символ бессилия, слабости. С волчьим воем сопоставляется чьё-то крайнее недовольство чем-либо, чьё-то бессилие перед обстоятельствами, абсолютная невозможность выйти из затруднительного положения. *Бүре булып улау* (‘волком выть (взвыть)’) – так говорят о подобном состоянии. Однако ФЕ *бүресе улау* (букв. ‘его волк воет’) используется тогда, когда человеку может крупно повезти в чем-либо (желания, богатства, успех, авторитет, счастья и т. п.), и он живет в полном удовольствии.

С волчьим воем сопоставляется и чьё-то крайнее недовольство чем-либо, чьё-то бессилие перед обстоятельствами, абсолютная невозможность выйти из затруднительного положения. В казахском языке для обозначения глубокой печали по поводу утраты кого-либо или чего-либо ценного используется ФЕ *қасқырша ұлу* (букв. ‘умереть как волк’).

Волк – символ голода. С символикой голода, большого аппетита связан фразеологизм *эчтә бүреләр улый* (букв. ‘внутри воют волки’). В казахском языке это значение дает ФЕ *бөрі құрсақтанды*. В русском языке данная единица идентична *волчьему аппетиту* (или зверскому аппетиту). ФЕ *ач бүредәй / аш бөрідей* (букв. ‘голодный как волк’) коррелируют очень голодного, ненасытного человека, вызывают представление о его беспредельной жадности: *Бүре кебек ач, елан кебек ялангач* (букв. ‘голодный как волк, голый как змей’).

Татарская ФЕ *бүре сырхавы* (букв. ‘волчья болезнь’) выражает голод, мучение от голода и недостатка пищи.

ФЕ *ач бүредәй* (букв. ‘как голодный волк’) отражает алчность и жадность человека. Голодный волк поглощает большое количество убитой добычи – так и голодный человек способен съесть много пищи, не разбираясь в её количестве и качестве.

Также к данной группе можно отнести ФЕ *бүре азыгы* (букв. ‘волчья еда’), которая используется по отношению к тощей, слабой домашней скотине (лошади, корове и т. п.).

Волк – символ доверия: *Қасқыр да қас қылмайды*

жолдасына (букв. ‘даже волк не навредит своему товарищу’). Эта ФЕ символизирует жизненный закон любого общества, основывающийся на том, что члены любого социума не имеют права наносить ущерб друг другу, то есть означает, что представитель того или иного общества свободно или непроизвольно принимает его обычаи и традиции. ФЕ *Бүре белән куй бергә су эчә* (букв. ‘волк и овца вместе пьют воду’) обозначает место, где царят справедливость и благополучие. Во фразеологизме *Бүре дә тук, сарык та исән* / *қасқыр да тоқ, қой да аман* (букв. ‘и волки сыты, и овцы целы’) говорится о таком решении дела, которое удовлетворяет диаметрально противоположные стороны, всех устраивает (чаще в ситуации, когда стремятся угодить разным людям).

Волк – символ страха. Читая отдельные фразеологизмы, удивляешься мудрости народа, гибкости его ума и образности мышления. Во фразеологизмах сила волка выходит на передний план тогда, которые описываются пугливость, нерешительность и колебание человека. Татары и казахи с юмором относятся к непредусмотренным жизненным ситуациям. Приведем некоторые примеры:

Бүрәнә аша бүре күрү (букв. ‘увидеть волка через бревно’) – рассказать увиденное с преувеличением или говорить о чем-то не существующем, а также самому этого бояться.

Бүредән курыккан сарык көтүе кебек (букв. ‘как стадо баранов, испугавшихся от волка’) – так говорят о тупости и необдуманных действиях группы людей.

ФЕ *бүредән куркып, урманга бармас / бөріден қорыққан орманға бармас* (букв. ‘не ходить в лес, испугавшись волка’) говорит о том, что в любом действии есть опасность, но всего бояться нельзя.

Бүре күргән эт төсле / қасқыр көрген қозыдай (букв. ‘как собака, которая увидела волка’) – так говорят, когда человек боится встретиться с кем-либо лицом к лицу.

Выражение *бүрек ташлап, бүре куркыту / бөрікті тастап, бөріден құтылды* (букв. ‘кидая шапку, пугнуть волка’) используется, когда человек стремится легко

освободиться от сложностей, которые требуют больших усилий, ответственности, а иногда и пожертвований.

Бүрәнә аша бүре куу (букв. ‘через бревно гонять волка’) характеризует человека, который ничего не исполняя производит вид человека, загруженного до предела, рассказывает о небывалом или начинает действовать в ненужном месте и в ненужное время.

Қойға шапқан батырың, қасқыр көрсе қой болар (букв. ‘смелый нападающий на овец, видя волка сам становится овцом’) описывает хвастливого человека, который переоценивает свои силы, ставит себя превыше других. Данная ФЕ созвучна со смыслом поговорки русского языка *«молодец против овец, а против молодца сам овца»*.

Волк – символ человека. В русском языке существует фразеологизм *Волк в овечьей шкуре* (о лицемере, прячущем под маской добродетели свои дурные поступки), который восходит к библейскому выражению «Опасайтесь ложных прорицателей: они приходят к вам в овечьей шкуре, но внутри они – волки хищные». В татарском и казахском языках фразеологизм *бүре тиресе ябынган; қой терісін жамылған бөрідей* (букв. ‘накрытый волчьей шкурой’) характеризует трусливого, невежественного и морально слабого человека, который добившись каких-то высот, угрожая и шантажируя других получает удовольствие. Пословицы *бүре, сарык туны кисә дә, бүре булыр* / *бөріні бөрікке салып асырасаң да, бөрілігін қоймайды* говорит, что такой человек не меняется, несмотря ни на что.

В казахском народе, называя мужчину волком, отдавали дань уважения. Однако ФЕ *қасқыр адам* относится к шустрым людям. ФЕ *бүре йөрәкле* / *қасқыр жүректі* (букв. ‘с сердцем волка’) выражает отважного, смелого и бесстрашного человека.

Карт бүре / *кәрі қасқыр* (‘старый волк’) – так говорят о человеке бывалом, много пережившем, чей опыт жизненный складывался под влиянием многочисленных лишений и невзгод, которые он испытал. *Бүре малае* (‘волчонок’) называют человека, который не общается с другими людьми, живет в одиночку своими идеалами и законами.

В ФЕ *бүре авыз* (букв. ‘волчья пасть’) внимание уделяется внутреннему сходству человека и животного, проявлениям в человеке звериной сути. Здесь выражается грубая физическая сила, насилие, свирепость. В татарском языке данная ФЕ дает характеристику человеку льстивому, подхалимистому, наживавшемуся за счет других людей.

В татарском языке также есть фразеологические кальки. В английской литературе оборот *морской волк (sea wolf)* употреблялось с XIV века в значении «пират». У русских классиков XIX века мы встречаем выражение *морской волк* в значении опытного, бывалого моряка, побывавшего во многих морских путешествиях. В татарском языке ФЕ *диңгез бүресе* (‘морской волк’) используется в том же значении.

Таким образом, фразеологические единицы с лексемой *бүре / қасқыр (волк)* составляют подсистему фразеологического фонда казахского и татарского языка, отражают культурно-историческое мировоззрение двух народов, дают полезную информацию о казахской и татарской ментальности и ее языковой вербализации через оценочно-образный эталон. Зооним *бүре / қасқыр (волк)* обладает активным фразообразовательным потенциалом. Большая часть ассоциативных признаков, связанных с данным зоонимом, имеет негативную окраску. В комплексе коннотативных характеристик ФЕ с зоонимом *бүре / қасқыр (волк)* преобладает отрицательное отношение человека к этому животному. Образ волка служит критерием физических и нравственных человеческих качеств.

Литература:

1. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

2. Исәнбәт Н.С. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. Казан: Тат.кит.нәшр., 1989. 495 б.; II том. 1990. 365 б.

3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007. 356 б.

© Замалетдинова Г.Ф., 2024

УДК 811.512.145

Зарипова Ильмира Фәргәт кызы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Уфа университеты, Уфа ш., БР

Татар теленең паремияләрендә контекстуаль антонимнарның идеографик үзенчәлекләре

Халыкның гасырдан-гасырга күчә барган тормыш тәҗрибәсе, акыллы фикерләре, зирәклеге, кыска, әмма төгәл формалы халык авыз иҗаты әсәрләрендә – мәкальләрдә ачык чагылыш таба, чөнки «мәкаль күп заманнар буе кулланылышта булып, нык шомартылган асыл таш шикелле эшкәртелгән, чарланган хөкем яки фикердән гыйбарәт» [3: 126].

Мәкаль-әйтемнәрнең яшь буынны, гомумән, халыкны әхлакый тәрбияләүдә роле аеруча зур. Туган җир, туган туфрак, газиз ана кебек төшенчәләргә сакчыл мөнәсәбәт булдыру ата-бабаларыбызның тәҗрибәсен, үгет-нәсихәтен, буыннан-буынга күчеп килгән мирасны файдалану, аларның дөреслеген фәнни нигезләү кебек алымнар куллану укыту һәм тәрбиядә уңай нәтиҗә бирә торган ысуллардан санала.

Халыкның тормыш, хезмәт тәҗрибәсе нигезендә иҗат ителгән әлеге әсәрләрдә әйтелергә тиешле уй-фикерне аңлату өчен кирәкле тел чаралары оста һәм уңышлы сайланып алынганнар һәм, билгеле бер поэтик формаларга салынып, төрле аваз бизәкләре, грамматик формалар һәм ритмика ярдәмендә, мәкальне синтаксик һәм мәгънә ягыннан тәмам төгәлләнгән югары сәнгать дәрәҗәсенә күтәргәннәр [1: 7].

Паремияләр халык авыз иҗаты әсәре буларак халыкның мәдәниятен, нигезендә универсаль, специфик кыйммәтләр яткан милли характерны өйрәнүдә иң мөһим чыганакларның берсе булып тора. Тормыштагы нинди дә булса хәлләрнең мәкальдә чагылуы, конкрет халыкның көнкүрешен, гадәтләрен характерлаганда паремияләр нинди бәя бирүе әһәмиятле.

Мәкальнең төп хикмәте аның эчке формасында, ягъни образлар системасы белән стилистик чараларда чагылыш таба. Болар булмаганда, мәкаль дә булмый. Ләкин мәкальне төзүдә аның тышкы формасы да еш кына хәлиткеч роль уйный. Мәсәлән, *Яхшы сүз ялар, яман сүз талар* кебек мәкальгә генә күз салганда да, без моны ачык күрәбез. Бу мәкальнең төзелеше аерым сүзләрнең аваздаш булуына нигезләнгән. Димәк, тәрҗемәдә мәкальнең тышкы формасын (ритмика, рифма һ. б. аваз бизәкләүләрен) дә игътибардан читкә җибәрергә ярамый.

«Сөйләшкәндә сүзгә ямь һәм куәт бирү өчен, көнкүрештә күп сыналган дәлил яки шигъри бер мисал урынында әйтеп йөртелә торган, кыска, ләкин гомуми бер тирән мәгънәне эченә алган төгәл җөмләле халык хикмәте әсәрләре – мәкаль-әйтемнәр [1: 7]» контекстында антонимнарны, шул исәптән контекстуаль антонимнарны, бик еш очратырга була.

Капма-каршылык мәкальдә ике яклап белдерелә: ул текстның үзен дә, яшерен мәгънәне дә (тирәнтен семантика) барлыкка китерә. Г.Л. Пермяковның фикере буенча, нинди дә булса мәкаль-әйтемнең асыл темасы – анда очраган образларның мәгънәсенә туры килгән, кампа-каршы күренешләрнең инвариант пары тора [2: 79].

Бүгенге көндә антонимнарны өйрәнүдә акцентларның күчеше күзәтелә: гомумтелдән конкрет сөйләмдә чагылуга. Еш кына галимнәр телнең иҗтимагый асылын билгели, ә системалы тел күренешләре антропологик характерга ия.

Антонимик мөнәсәбәтләрнең паремияләр төзүдә әһәмияте зур. Бу күбесенчә капма-каршылыкны нәтиҗәле рәвештә реализацияләгән паремияләргә кагыла. Әлеге факт чынбарлыкны танып белү һәм чагылдыру ысуллары, формалары билгеле бер сөйләм коллективы тормышының социаль-мәдәни һәм табигать үзенчәлекләре белән бәйле дигән фикерне раслый. Шуңа күрә татар халкының милли үзаңы өчен типик булып, нинди дә кыйммәтнең әһәмиятен каршылык аша ачу тора.

Паремияләрнең күбесе семантик каршылыкны үз эченә ала, төшенчәләрне каршы куя. Ул каршылыкның максаты –

кешелек дөньясында мөһим роль уйнаган мәгънәләрнең тел аша чагылуы. Андый мәгънәләр «кыйммәт» төшенчәсендә берләшә, ә паремияләр вербаль кабул итүнең бер ысулы итеп карала.

Контекстуаль антонимнарны идеографик яктан классификацияләү аеруча эффектив, чөнки идеографик төркемнәр аерым сүзләрнең мәгънәләрен берләштерә. Сүзләр арасында төрле антонимик корреляцияләр, антонимик оппозицияләрнең кисәкләренә хас семантик бәйләнеш барлыкка килә. Бу классификация антонимияне ономасиологик һәм семасиологик яктан өйрәнүнең синтезы өчен мөмкинлекләр ача.

Контекстуаль антонимнар кулланылган паремияләрне идеографик яктан түбәндәге төркемнәргә бүлеп карарага мөмкин. Мәсәлән:

1. Эмоция белдерүче контекстуаль антонимнар. Эмоция белдерүче контекстуаль антонимнарны берничә төркемгә бүлеп карарга мөмкин. Мәсәлән: «Эмоциональ мөнәсәбәт», «Эмоциональ халәт», «Эмоциональ билге».

1.1. Эмоциональ мөнәсәбәт белдерүче контекстуаль антонимнарны түбәндәге мәкальләр контекстында очратырга мөмкин:

*Акчаң барда **сөярләр**, акчаң беткәч **сүгәрләр**.*

*Баланы **кыйнап** юатма, **көйләп** юат.*

*Бер хатын – **сыйпау** белән хатын, бер хатын – **кыйнау** белән хатын.*

*Соранмасаң **җәүһәр** алырсың, сорансаң **каһәр** алырсың.*

*Сөйгәнеңә **алкыш**, сөймәгәнеңә **каргыш**.*

*Сыйлаганда **мактар**, сыең беткәч, **таптар**.*

*Үзеңнеке **үзәктә**, кешенеке **кештәктә**.*

1.2. Эмоциональ халәтне, хис-кичерешне белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Баласы бар – **тарханда**, баласы юк – **барханда**.*

*Бар булсаң, **ашма**, юк булсаң, **шашма**.*

*Дәртле кешедә **ялкын** бар, дәртсездә **салкын** бар.*

*Өйле **көләр**, өйсез **бөләр**.*

*Сабыр итсәң, **шатланырсың**, ашыксаң – **үкенерсең**.*

*Суксаң **үлә**, сукмасаң **көлә**.*

*Хатының яхшы булса, **кызыгың** шул, хатының яман булса, **азабың** шул.*

*Эшен белгән кешегә **көйледер** лә бу дөнья, эшен белмәгән кешегә **кыендыр** ла бу дөнья.*

1.3. Эмоциональ билге белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Аталы бала – **яу** йөрәк, атасыз бала – **су** йөрәк.*

*Кыз чагым **солтан** чак, хатын чагым **шайтан** чак.*

*Эшләгән кеше **имәндәй**, ялкау кеше **яфрактай**.*

*Тышы – **мамык**, эче – **кабык**.*

*Тышы – **ефәк**, эче – **кибәк**.*

*Асты **ачыткы**, өсте **бал**, әхирәт, син карап ал!*

*Тышы **гөл** кебек, эче **көл** кебек.*

2. Яшәешне (яшәү рәвешен) белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Береккән ил **узар**, берекмәгән – **тузар**.*

*Иртә торсаң – **уңарсың**, кичкә калсаң – **туңарсың**.*

*Омтылган – **ирешер**, омтылмаган **– черәшер**.*

*Эшләгән җиз **ялтырар,** эшләмәгән **черер**.*

*Йөргән таш **шомарыр**, яткан таш **мүкләнер**.*

***Ятып** үлгәнче, **атып** үл.*

3. Кешенең характер үзенчәлекләрен белдерүче контекстуаль антонимнар:

***Аягы** елдам аш табар, **авызы** елдам эш табар.*

*Үз өендә **көл** чүлмәге, кеше өендә **май** чүлмәге.*

*Яхшы хатын **җан** кебек, яман хатын **җен** кебек.*

*Булыр илнең баласы бер-берсенә **батыр** дир, булмас илнең баласы бер-берсенә **хатын** дир.*

*Уңганның кулы **алтын,** юньсезнең кулы **салкын.***

*Өйдә **арслан** кебек, урамга чыкса, **тычкан** кебек.*

4. Эшчәнлекне (акыл, сөйләм эшчәнлеген, иҗтимагый, физиологик эшчәнлекне) белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Юньле кеше эш **яратыр**, юньсез кеше эш **болгатыр**.*

*Чакырган җиргә **иренмә**, чакырылмаган җиргә **күренмә**.*

*Эшле кеше **эш арттырыр**, эшсез кеше **эш калдырыр**.*

Дуслык ***ашаганда*** *беленми****,*** ***эшләгәндә*** *беленә.*

Җылы-җылы *сөйләсәң – елан чыгар өненнән;* ***каты-каты*** *сөйләсәң мөселман чыгар диненнән.*

Өйрәнгән – ***белгән****, өйрәнмәгән –* ***бөлгән****.*

Укысаң ***белерсең****, укымасаң* ***бөләрсең****.*

5. Интеллектуаль үзенчәлекләрне белдерүче контекстуаль антонимнар:

Укыган ***азыклы****, укымаган* ***языклы*** *булыр.*

Белү – ***нур****, белмәү –* ***хур****.*

6. Физиологик үзенчәлекләрне һәм халәтне белдерүче контекстуаль антонимнар:

Ит ашасаң, ***тешкә*** *керә, ашамасаң,* ***төшкә*** *керә.*

Корыткан *да күз,* ***терелткән*** *дә күз.*

Эшләсәң ***тешләрсең,*** *эшләмәсәң* ***кешнәрсең****.*

7. Социаль сфера төркеме социаль бүленешне һәм социаль-экономик мөнәсәбәтләрне белдерүче ике идеографик төркемне берләштерә:

7.1. Социаль бүленешне белдерүче контекстуаль антонимнар:

Кичә ***император*** *идем, бүген* ***ристан*** *булдым.*

Кол *булып эшләсәң,* ***би*** *булып ашарсың.*

Кол *кебек эшләсәң,* ***хан*** *кебек ашарсың.*

Һөнәрле бул – ***бай*** *бул, һөнәрсез бул –* ***ач*** *бул.*

7.2. Социаль-экономик мөнәсәбәтләрне белдерүче контекстуаль антонимнар:

Сатып алган ***казар****, саткан* ***язар****.*

Ярлының кесәсенә акча ***ыңгырашып*** *керә,* ***җырлашып*** *чыга, ди.*

Базар акчалыга ***базар,*** *акчасызга* ***мазар****.*

8. Тирә-якны танып белү төркеме «Билге», «Урын-пространство», «Күләм-чама» кебек ваграк төркемнәрне берләштерә:

8.1. Билге белдерүче контекстуаль антонимнар:

Ал да гөл, ала белсәң ***гөл****, белмәсәң* ***агу****.*

Бирнә биргән – ***бикә*** *килен, бирнә бирмәгән –* ***чәүкә*** *килен.*

Кораллы кул – ***ут*** *кул, коралсыз кул –* ***юк*** *кул.*

Саескан *сайрау белән* ***сандугач*** *булмас.*

*Һөнәрле кулда **гәүһәр** бар, һөнәрсез кулда **хәтәр** бар.*

8.2. Урын-пространство мөнәсәбәтен белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Үз акылым **үзәктә**, кеше акылы **кештәктә**.*

*Идел **башыннан** болгана, **тамагыннан** тона.*

*Дусның урыны – **түр**, дошманның урыны – **гүр**.*

8.3. Күләм-чама мөнәсәбәтен белдерүче контекстуаль антонимнар:

*Дусның дуслыгын өч **көндә** белмәссең, өч **елда** белерсең.*

*Белер кешегә **бер** сүз, белмәс кешегә **мең** сүз.*

*Бирмәсәң, **бер** яман, бирсәң, **ун** яман.*

***Бишкә** урын табыла, **бергә** урын табылмый.*

*Коралсызның кулы **ике**, кораллының – **унике**.*

*Акчалының җаны **ике**, акчасызның – **бер**.*

***Вагонлап** урлаган котылган, **килолап** урлаган тотылган.*

*Эшләгән **бер** ялгыша, эшләмәгән **гел** ялгыша.*

Шулай итеп, контекстуаль антонимнарны оста файдалануның үрнәге халык авыз иҗатында – аеруча паремияләрдә. Монда аларны куллану белән бер әйбер я күренеш икенчесенә капма-каршы куела һәм шуның аркасында сурәтлелекнең көче бермә-бер арта.

Контекстуаль антонимнарның идеографик классификациясе антонимия күренешен элементлары бер-берсе белән бәйләнештә булган структуралы, хәрәкәтчән система буларак танытуда этәргеч булып тора. Шулай ук бу классификация антонимияне тел системасындагы башка категорияләр белән бәйләнешен күзәтергә мөмкинлек бирә. Паремияләрдә контекстуаль антонимлы идеографик төркемнәрнең кисешүе телдәге контаминация күренеше белән бәйле. Мәкальләрдәге контекстуаль антонимик парларның берничә мәгънә белдерә алуы – күпмәгънәлелек нәтиҗәсе.

Димәк, билгеле бер идеяне барлыкка китерү һәм аның паремияләрдә уңышлы реальләшүе өчен контекстуаль антонимнар эффектив инструмент булып тора.

Әдәбият:

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. 3 томда. I том. Казан: Тат. кит. нәшр., 2010. 622 б.

2. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М.: Наука, 1988. 244 с.

3. Урманчиев Ф. Энҗеләр бөртекләп җыела // Казан утлары. 1969. № 12. 125-129-чы б-р.

© Зарипова И.Ф., 2024

УДК 81-2

Зарипова Ильмира Фәргәт кызы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Уфа университеты, Уфа ш., БР

Татар һәм рус телләрендә җыйма исемнәрнең ясалыш үзенчәлекләре

Җыйма исемнәр үзләренә генә хас лексик-семантик һәм грамматик үзенчәлекләре белән башка тел күренешләреннән аерылып тора.

Тел белемендә җыймалык категориясенең тарихын ике этапка бүлеп карарга була.

Аның беренче этабы К.С. Аксаков, А.А. Барсов, В.А. Богородицкий, А.В. Бондарко, Ф.И. Буслаев, В.В. Виноградов, А.Х. Востоков, Н.И. Греч, И.И. Давыдов, М.В. Ломоносов, А.А. Потебня, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов һ. б.-ның хезмәтләре белән бәйле. Җыймалык категориясе бу этапта семантик чагылыш булып карала.

Җыймалык категориясе бик еш кына сан категориясе белән тәңгәлләнә. В.А. Богородицкий, иң беренче булып, җыймалык һәм сан категориясенең чикләрен аера [1: 176]. А.А. Шахматов та җыймалык һәм сан категорияләренең капма-каршы булуы турында яза [9: 332].

Җыймалык категориясенең киләсе этабын Л.В. Щерба, Л.Л. Буланин, А.А. Реформатский, Н.М. Шанский, М.З. Зәкиев, Р.Ф. Фәттахова, Ф.М. Хисамова һ. б. хезмәтләрендә күрергә мөмкин: исемнәрнең семантик төркемчәләрен галимнәр аларның грамматик категориясе

итеп карыйлар. Сүз төркемнәрен классификацияләү принципларын сурәтләгәндә, Л.В. Щерба: «Бу категорияләрнең тышкы чагылышы булырга тиеш. Әгәр дә алар булмаса, димәк, тел системасында андый категорияләр юк дигән сүз. Грамматик категориянең булмышы аның мәгънәсенең формаль билгеләре белән тыгыз бәйләнештә торуы белән дәлилләнә», – дип билгели [10: 64]. Шушы грамматик категория аңламыннан чыгып, Л.В. Щерба җыймалык категориясеннән дә тышкы чагылышны таләп итә. Шуннан чыгып, Щерба җыйма исемнәрнең лексик-грамматик юлын билгели. Бу юл исемнәрнең формаль-грамматик сыйфатын ачыклый.

Галимнәрнең рус телендә җыймалык категориясен өйрәнүгә күп тапкыр мөрәҗәгать итүләренә карамастан, бу мәсьәләдә әлегә кадәр тулы ачыклык юк. Бу категориянең статусы турында төрле фикер каршылыклары килеп чыга: җыймалык я лексик-грамматик категория (Н.Э. Еселевич, А.А. Реформатский, Н.М. Шанский хезмәтләрендә), я логик-төшенчәле категория (В.З. Панфилов, А.А. Холодович хезмәтләрендә), я сан категориясенә туры килә торган грамматик категория (А.А. Колесников, Т.В. Лихожвай), я бәяләү категориясе (Д.И. Руденко хезмәтләрендә), я функциональ-семантик категория (О.О. Пешкова хезмәтләрендә). Җыймалык категориясенең статусы билгесез булу сәбәпле, җыю төшенчәсе дип нәрсәне санарга, сүзләрнең (һәм башка тел берәмлекләренең) нинди төркемнәрен җыю төшенчәсенә кертергә кирәклеге аңлашылмый.

Барлык тикшеренүчеләр тарафыннан «студенчество» тибындагы суффиксаль төзелмәләр «типик җыйма исемнәр» дип танылса да, җыймалык категориясенә «толпа», «коллектив» һ. б. кебек сан корреляциясе булган сүзләрне кертү бәхәсле дип санала. Соңгылары буенча тикшеренүчеләр бары тик аерым искәрмәләр белән генә чикләнәләр, ә аларны төрле яклап анализлаган хезмәтләр юк дәрәҗәсендә. «Коллектив» тибындагы исемнәрне «типик җыйма» исемнәр белән нәрсә бәйли һәм сүзләрнең мондый төркемнәре нәрсә белән аерыла, ягъни алар тел

системасында ничек үзара тәэсир итешәләр? – бу махсус тикшерүне таләп итә торган сораулар.

Лингвистик энциклопедик сүзлек билгеләмәсе буенча, җыймалык категориясе «бертөрле предметларның бербөтен, бүленмәс җыелмасы буларак билгеле бер җыймалыкны белдерә» [4: 49] торган төшенчәләр категориясе булып тора.

Җыймалык категориясен шулай ук (О. Еперсеннан соң) югары тәртип бердәмлеге дип тә атыйлар; логик яктан караганда, ул үзендә хосусый һәм гомуми төшенчәләрнең сыйфатларын берләштерә. Телдә җыймалык категориясе, бер яктан, сан грамматик категориясе белән, ә икенче яктан, масса, дискрет булмаган субстанция, лексик категориясе («май», «мамык», «бакыр» тибындагы) белән тәңгәлләшүдә чагылыш таба, әмма соңгысыннан аермалы буларак, җыймалык категориясе сигнификатив аспектта гына – бердәмлек, ә денотатив аспектта ул − күплек; җыйма исем артында һәрвакытта да потенциаль санау мөмкинлегенә ия булган дискрет предметлар рәте тора.

Татар телендә җыйма исемнәр, нигездә, түбәндәге юллар белән ясала:

1) сүзләрнең парлашуы ярдәмендә: ***ата-ана, икмәк-тоз, тирә-як, мал-туар, күрше-күлән*** һ. б.

2) *-лык/-лек* кушымчасы ялганган исемнәр җыймалык мәгънәсенә ия: ***каенлык, комлык*** һ. б.

3) исемнәргә, сыйфатларга *-лар/-ләр, -нар/-нәр* кушымчасы ялгана: ***яшьләр, туганнар*** һ. б.

4) алынма сүзләр ярдәмендә: ***радиоколга, радиоаппаратура*** һ. б.

5) семантикасында җыймалык төсмере булган сүзләр белән белдерелә: ***арыш, бодай, чия*** һ. б. [5: 83].

Җыйма исемнәр башка төрки телләрдә дә очрый, алар арасында парлы сүзләр белән белдерелгәннәре дә бар. Мәсәлән, ***тёшек-шаршав*** *«постельные принадлежности»;* ***эсги-пусгъу*** *«тряпьё»;* ***хапта-хупта*** *«старье»* һ. б. [2].

Кумык телендә җыйма исемнәрнең күплек сан формасы юк. Бу җыймалык мәгънәсенең төп үзенчәлекләре һәм сан грамматик категориясенә бәйле. Җыйма исемнәр санауда бертөрле предметларның җыелмасын белдерә.

Якут телендә җыйма исемнәр күбесенчә берлек санда кулланылып, җыелмалык төшенчәсен белдерәләр. Алар төрле мәгънәләргә ия булырга мөмкин [3: 102].

Кайбер төрки телләрдә, мәсәлән, төрекмән телендә, җыйма исемнәр аерым төркем булып каралмый. Үзләренең лексик мәгънәсе буенча алар күплек санда булган сүзләр белән туры киләләр: ***ýaş* – *ýaşlar*** *(молодой – молодѐжь),* ***ýaprak* – *ýapraklar*** *(лист–листья, листва)* һ. б.

Төрки телләрдә җыймалык категориясе бик еш парлы сүзләр белән белдерелә. Бу берәмлекләр төрки телләрдә кабиләләр арасында бәйләнешләр чорында барлыкка килә. Нинди дә булса фикерне кардәш булган төрле телләрдә аралашучылар өчен аңлашыла алырлык дәрәҗәдә җиткерү максатында төрле кабиләләр, шулай ук төрле телләр арасындагы сүзләрне куллану ихтыяҗы туа. Ф.А. Ганиев билгеләвенчә, «...төрле диалектларга (кабиләләргә) яки телләргә (халыкларга) караган бер үк мәгънәле ике төрле сүзнең кушылуы бу сүзләрне әлеге кабилә һәм халык вәкилләре өчен аңлаешлы ясый» [7: 196].

Билгеле бер предметларның күплеген һәм җыелмалыгын белдерү – икенче сәбәп булып тора. Мәсәлән, тат. *ир-егет, хатын-кыз, савыт-саба, туган-тумача* һ. б.

Өченче сәбәп − эмоциональ-экспрессив мәгънәләрне белдерү. Мәсәлән, *әби-чәби, малай-шалай* һ. б.

Төрки телләрне өйрәнүчеләр билгеләвенчә, парлы сүзләр барлыкка килү нигезендә, лексик-грамматик билгеләрдән тыш, парлы сүзләргә теләсә кайсы сүзләрнең түгел, ә билгеле синтаксик мөнәсәбәттә булган сүзләрнең генә кушылуына бәйле булган семантик закончалык ята.

Рус телендә җыйма исемнәрнең күпчелеге аффиксыз юл белән (*зелень, мелочь, ветошь, нечисть, дичь* һ. б.) һәм суффикслар ярдәмендә (*агентура, сырье, родня, учительство, орешник, ивняк, беднота, старостат, секретариат* һ. б.) ясала. Бу очракта алар сингулятивлар белән мөнәсәбәттәш була: *студент – студенчество, профессор – профессура, листок – листва, бедняк – беднота* һ. б.

Рус телендә җыйма исемнәрнең түбәндәге сүз ясагыч суффикслары билгеле: ***-ств-, -еств-*** *(человечество, юношество);* ***-j-*** *(звер[j]ё, воронь[j]ё),* ***-н-*** ***(-я)*** *(родня, ребятня),* ***-иj-*** *(пионери[j]я, аристократи[j]я),* ***-от-*** *(беднота, пехота),* ***-щин-*** *(дедовщина, матерщина),* ***-ин-*** *(лепнина),* ***-к-, -ик-*** *(лепка, стружка, выпивка),* ***-ур-*** *(агентура, адвокатура),* ***-ость*** *(молодость, отчетность),* ***-ник*** *(вишенник, смородинник).*

Тамыр җыйма исемнәр аз: *сор, мусор, хлам, хвоя, бакалея, ботва, дрянь, знать* һ. б. Бу исемнәрдә җыймалык аларның лексик семантикасының компоненты булып тора.

Рус телендәге парлы сүзләргә, мәсәлән, урал-алтай телләре белән чагыштырып караганда, специфик үзенчәлекләр хас: алар җыймалыкны белдермиләр; сөйләмдә компонентларның мәҗбүри ярашуы таләп ителә: (*друзья-товарищи, друзей-товарищей, друзьям-товарищам*).

Парлы сүзләр файдалануының төп өлкәләре – рус фольклор текстлары һәм гади сөйләм, шул ук вакытта парлы сүзләр әдәби текстларда еш кына гади сөйләмне имитацияләү буларак кулланыла.

Димәк, парлы сүзләр ярдәмендә ясалган исемнәр төрки телләрдә генә түгел, славян телләрендә дә очрый. Ләкин славян телендә алар җыйма исем булып саналмый.

А.А. Реформатский һәм башка телчеләр җыйма исемнәр дип берлек һәм күплек саннарыннан торган тамырдаш конкрет исемнәр һәм алардан ясалган җыйма исемнәрнең рәтен атыйлар [8: 393].

Схематик рәвештә бу фикерне түбәндәгечә биреп була: конкрет исемнәрнең берлек саны → конкрет исемнәрнең күплек саны → җыйма исемнәр. Мәсәлән, *лист → листья → листва, студент → студенты → студенчество.*

Алда әйтелгәнчә, җыйма исемнәр, берлек сан формасында кулланылып, күплектә килмиләр, шуңа күрә алар янында саннар белән белдерелгән аергычлар булмый. Югарыда тәкъдим ителгән караш «җыйма исемнәр» терминын тар мәгънәдә аңлата. Бу терминның киң мәгънәсенә, санап үтелгәннәрдән тыш, җыймалык грамматик форма белән бирелмичә, мәгънәләрендә

чагылыш тапкан исемнәр дә карый. Мондый исемнәр өч сүздән торган рәткә керми; алар сан парадигмасы буенча төрләнергә һәм саннар белән ачыкланырга мөмкин. Мәсәлән:

1) лексик мәгънәсе белән җыймалыкны белдерүче берлек сандагы исемнәр (күбесенчә жен. р., сирәгрәк – муж. р. и ср. р.) (*толпа, стая, дичь, дробь, ветошь, зелень, нечисть, посуда, мелочь, рухлядь, войско, полк, мусор* и һ. б.). Шул ук тамырдан булган бу төркемнең аерым төрен атаган сүзләр юк;

2) тик күплек санда гына кулланыла торган җыйма исемнәр: *финансы, хлопья* һ. б.;

3) ***со-*** кушымчалы кайбер исемнәр: *созвездие, собрание* (‘коллекция’ мәгънәсендә), *соцветие* һ. б.

Җыйма исемнәрнең грамматик статусы белән бәйле проблемалар телне өйрәнүнең катлаулы һәм күпаспектлы мәсьәләләренең берсе булып тора. Җыйма исемнәрнең аермалы үзенчәлекләреннән берсе – билгеле бер, тәмамланган күплекне белдерү.

А.А. Реформатский фикеренчә, «тел һәм фикерләү нисбәте күзлегеннән караганда – бу иң серле парадоксларның берсе: күплек ничек берлек аша чагыла соң?» [8: 387]. Җыймалыкны белдерүче төшенчәләрнең асылын В.А. Богородицкий «лексик яки грамматик яктан җыймалык мәгънәсен белдерүче исемнәрнең каршылыклы грамматик табигатькә ия булу факты»на бәйләп аңлата» [1: 317].

Типологик аерымлыкларга бәйсез рәвештә, телләрдә җыйма исемнәрнең булуы кеше фикерләвенең кайбер гомуми үзлекләре, ә атап әйткәндә, фикерләү формасы буларак җыелма төшенчәләр булу белән аңлатыла.

Сан категориясеннән аермалы буларак, җыймалык категориясе предметлар җыелмасының микъдари ягын гына түгел, сыйфат ягын да (бертөрлелеген) актуальләштерә: ул «бер – бердән артык» (күп) семантик оппозициясенә түгел, ә «бер предмет − класс, бертөрле предметлар җыелмасы» оппозициясенә нигезләнә, чаг.: рус телендә: «зверь − звери/зверье», татар телендә: «каен − каеннар/каенлык». Шуңа күрә җыймалык категориясе

денотатларның сыйфат ягыннан классификациясе белән тыгыз бәйләнгән, мәсәлән, җыймалык мәгънәсендәге күрсәткечләрнең (кушымчаларның һәм суффиксларының) күплеге шуның белән аңлатыла да.

Әдәбият:

1. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений). М.-Л., 1935. 354 с.

2. Гаджиева С.А. Существительные sinqularia tantum в кумыкском языке // Современные проблемы науки и образования. URL: http://science-education.ru/ru/article/wiew?id=21407 (дата обращения: 21.11.2023).

3. Герасимова Е.С. Форма множественного числа имени существительного в якутском языке: стилистический аспект // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова: научный журнал. 2012. Т. 8. № 4. С. 101-105.

4. Карпов А.К. Морфология современного русского языка: Учебное пособие для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. пед. ин-та, 1997. 352 с.

5. Краснова Э.Н., Зарипова И.Ф. Собирательные существительные русского и татарского языков // Түркі филологиясының өзекті мәселері / Ред. баск. С.С. Исакова. Актөбе, 2018. С. 83-86.

6. Краснова Э.Н., Зарипова И.Ф. Собирательные существительные татарского языка с аффиксом *–лык / -лек* // Актуальные проблемы современнной филологии / Отв. ред. О.П. Касымова. Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. С. 228-231.

7. Мизиев А.М. Сложные существительные с сочинительной связью в карачаево-балкарском языке // Известия Сочинского государственного университета. 2013. № 4-2 (28). С. 196-199.

8. Реформатский А.А. Число и грамматика // Вопросы грамматики: сборник статей к 75-летию академика И.И. Мещанинова. М., Л.: АН СССР. 1960. С. 384–400.

9. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. М.: Учпедгиз, 1957. 401 с.

10. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М: ГУПИ Министерства просвещения РСФСР, 1957. 188 с.
© Зарипова И.Ф., 2024

УДК 372.881.1

Ибрагимова Розалина Турсунбаевна,
Валиева Назгуль Рустамовна,
учителя иностранных языков,
МАОУ «ПМШ №23», г. Стерлитамак, РБ

Интегрированный подход к полилингвальному обучению: вызовы и возможности в контексте современной системы образования

Аннотация. В статье авторы рассматривают полилингвальное обучение в целостности педагогического процесса. Определяют возможности развития полилингвального обучения в современной школе, а также указывают на необходимость наличия знаний учащихся в области родного и русского языков при развитии полилингвальных навыков [1: 100].

В последнее время полилингвальное обучение становится все более актуальным, что связано с открытием полилингвальных школ в Башкортостане. С появлением таких образовательных учреждений появилось много вопросов, так как методика обучения отличается от традиционной. Методисты и языковеды начали разрабатывать новые методы обучения, где интегрированный подход занимает первое место.

Изучение иностранных (европейских) языков также является реальной потребностью каждого образованного человека. К сожалению, наиболее приемлемым в школьных учреждениях республики остается создание условий искусственного полилингвизма: обучение второму государственному языку, родному языку и одному из выбранных иностранных языков. Именно с данной проблемой сталкиваются учителя в полилингвальных

школах, так как обучение иностранным языкам должно проходить в плоскостях нескольких языков.

Башкирский язык наполнен культурными кодами и традициями, которые нельзя перенести на другой язык. Поэтому его изучение и использование в образовательном процессе – это не просто необходимость, а способ сохранить и популяризировать богатое наследие башкирского народа. В настоящее время башкирский язык довольно широко используется в области культуры, образования, средств массовой коммуникации (прессы, радио, телевидения), в сфере общественных отношений. Появляется широкая возможность организации международных связей с другими тюркоязычными странами.

Современное образование сталкивается с рядом вызовов, связанных с многоязычием и культурным разнообразием в классах, особенно в полилингвальных школах. Обучение в таких условиях требует не только адаптации учебных программ, но и разработки новых стратегий, направленных на поддержку каждого ученика. Система полилингвальных школ предполагает активное включение нескольких языков в процесс обучения, что создает уникальные возможности и сложности, как для преподавателей, так и для учеников.

Мы рассматриваем ключевые методы и подходы, позволяющие эффективно организовать учебный процесс в полилингвальной среде. Мы обратим внимание на применение интерактивных методик, а также использование современных технологий для развития языковых навыков. Эти рекомендации помогут педагогам не только повысить уровень знаний учеников, но и развить их полилингвальные навыки.

Изучение языка на основе родных языков раскрывает в себе много возможностей, где сравнение грамматического строя может совпадать или же радикально отличаться. Эта информация со временем переходит в определенную систему и способствует появлению «языкового восприятия». Это своего рода

«чутье» к языкам, где дети могут быстро переключаться на определенный язык и консолидировать все свои знания о нем. Развивая данное качество, человек развивает свои полилингвальные навыки.

Тем не менее создание искусственного полилингвизма может вызвать определенные сложности. Часто обучающие программы ориентированы на формальное усвоение языков, забывая о реальных контекстах их использования. Важно, чтобы обучение велось не только с точки зрения грамматики и лексики, но и учитывались культурные аспекты языка. Это позволит учащимся не просто знать язык, но и уметь его применять в различных ситуациях.

На данный момент для нас актуальна проблема полилингвального образования, в центре которого находится личность, обладающая многоязычной и поликультурной компетенцией. Полилингвальное образование – важная составная часть современного общего образования, способствующая усвоению учащимися знаний других языков, культурных ценностей народов и традиций, образа жизни, воспитание молодежи в духе уважения иноязычных жизненных мировоззренческих ценностей. Полилингвальное образование является наилучшим средством для познания родного языка, для расширения кругозора, для формирования поликультурной личности.

Мы, в свою очередь, разрабатываем различные педагогические приемы и методы формирования полилингвальных лексико-грамматических навыков обучающихся при изучении языков в полилингвальной среде. А также выявляем сходства в лексико-грамматическом строе, на основе которых можно разрабатывать методику одновременного изучения нескольких языков; определяем номенклатуру полилингвальных лексико-грамматических навыков школьников, формируемых при одновременном изучении [2: 116].

Мы считаем, что формирование полилингвальных лексико-грамматических навыков учащихся в данной среде

будет успешным при разработке и внедрении такой методической системы организации обучения, при которой:

– четко обозначается перечень полилингвальных лексико-грамматических компетенций, которые развивают ученики в процессе изучения башкирского, русского и английского языков;

–учитываются методические условия, важные для эффективного освоения полилингвальных лексико-грамматических навыков у обучаемых.

Таким образом, уже на начальном этапе для создания эффективных условий развития полилингвальных грамматических навыков нужно строить обучение на категориальном сравнении родного и русского языка, создавать мощную базу знаний о культуре и традициях своего народа и других культур.

Необходимо подчеркнуть, что интеграция башкирского языка в современное образование и общественную жизнь должна происходить гармонично, с учетом всех его культурных и исторических аспектов. Это требует комплексного подхода, который включает не только образовательные заведения, но и семейное воспитание, поддержку медиа и общественных организаций. Только тогда мы сможем создать эффективную модель полилингвизма, которая будет способствовать развитию как личности, так и общества в целом.

Литература:

1. Искужина Н.Г., Шайхисламова З.Ф. О полилингвальном образовании в Республике Башкортостан. Социолингвистика. 2022. № 1 (9). С. 100–111.

2. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М.: ЧеРо, 2003. 290 с.

© Ибрагимова Р.Т., Валиева Н.Р., 2024

УДК 37.035.6

Иманғолова Лəйсəн Марат ҡыҙы,
уҡытыусы-логопед, Баланы үҫтереү үҙəге –
«Айыукай» балалар баксаһы, Баймак к.

Тел тəрбиəһе – нигеҙ ташы

Тел тəрбиəһе – ул нигеҙ ташы. Был нигеҙҙе ҡороуҙа иң мөһиме – балаға дөрөҫ үрнəк күрһəтеү зарур. Ағас тамырынан һут алған кеүек, кескəйҙəрҙең дə да үҙ миллəтенең рухи ҡиммəтəре нигеҙендə тəрбиəлəнеүе мотлаҡ. Был йəһəттəн балаларыбыҙҙың рух һəм туған телебеҙгə һөйөү менəн һуғарылған мөхиттə тəрбиəлəнеүе – был эштең нигеҙе.

Халҡыбыҙҙың килəсəк быуыны телле лə, рухлы ла булып үҫһен өсөн бар мөмкинселектəр булдырыу – педагогтың бурысы. Төп йүнəлештəрҙең береһе булып ул баланың телмəрен үҫтереү, туған телдə иркен аралашҡан һəм фекерлəгəн, телебеҙ булмышына битараф булмаған шəхес тəрбиəлəү торорға тейеш.

Телгə һөйөү уятыуҙа, баланың тел байлығын үҫтереүҙə ҡулланылған төп материал – ул башҡорт балалар фольклоры. Халыҡ һүҙен, ата-бабаларыбыҙҙың аҡылын туплаған, халҡыбыҙҙың ижади гəүһəре булған балалар фольклоры аша ауыҙ-тел ижадын бала күңеленə еткерəбеҙ ҙə инде. Был йəһəттəн балалар өсөн шиғырҙар,телтөҙəткестəр,телшымарткыстар ҙур ярҙам булып тора. Əкиəттəр һөйлəү, эпостар уҡыу, хикəйəлəр уҡыуҙың да тел үҫтереүҙə роле бик ҙур.

Өлбиттə, заман башҡа – заң башҡа тигəндəй, заман менəн бергə атларға ла кəрəк.

Беҙ ғилем, мəғрифəт, техника, ғөмүмəн, үҫеш кимəленең аҡыл етмəҫ дəрəжəлə юғары күтəрелгəн бер заманында йəшəйбеҙ. Телмəр үҫтереү йүнəлешенə лə ниндəйҙер яңы алымдар, яңы эш төрҙəре индермəйсə мөмкин түгел. Был йəһəттəн беҙ, педагогтар, даими эш алып барырға тейешбеҙ. Шул уҡ фольклор материалдары ҡулланып төҙөлгəн электрон уйындар, компьютер

технологиялары ярҙамында төшөрөлгән башҡорт телендәге йәнһүрәттәр, квест-уйындар – былар барыһы ла бик отошло эш төрҙәре. Театрҙың төрлө төрҙәре – телгә һөйөү уятыуҙа бик яҡшы сара. Үҙе актер ролендә һөйләп, тамаша күрһәткән, телдең бәтә нескәлектәрен тойоп үҙенә һеңдергән баланы күреү – үҙе бер тамаша. Ул ҡурсаҡ театры булһынмы, бармаҡ театрымы, телмәр үҫеше өсөн бик файҙалы. Шиғри аҙналыҡтар сиктәрендә ойошторолған конкурстарҙа, нәфис әҙәбиәтебеҙҙең аҫыл ташы булған шиғырҙар, эпостар, бәйеттәрҙе һөйләгән балаларҙың бер ваҡытта ла телебеҙ яҙмышына битараф булмаясағына ышаныс тыуа.

Телмәр үҫтереү барышында башҡорт теленең үҙенсәлекле өндәрен өйрәнеүгә айырым иғтибар бүлеү – шулай уҡ төп йүнәлештәрҙең береһе. Сөнки тап балалар баҡсаһында ғына был эшкә айырым баҫым яһау мөмкинселеге бар. Артабан мәктәпкә барғанда бала рус класын һайлай икән, был йүнәлеш бөтөнләй ситкә китеүе мөмкин. Шуға күрә телебеҙҙең үҙенсәлекле өндәрен ҡуйыу, телмәргә индереү өҫтөндә даими эш алып барыу мотлаҡ кәрәк.

Был эштәрҙе атҡарып сығыуҙа баланы үҫтереүсе мөхит һәр саҡ күҙ уңында тотолорға тейеш.

Ни өсөн баҫым үҫтереүсе мөхиткә яһала?

Сөнки балалар баҡсаһы структураһында телгә һөйөү уятыу буйынса эштең шарты – ул телде өйрәнеү генә түгел, ә телде өйрәнеүгә ныҡлы нигеҙ һалыу һәм һөҙөмтәле әҙерлек булдырыу. Тимәк, эшебеҙҙең һөҙөмтәле булыуын теләйбеҙ икән, баланы уратып алған мөхитте эстетик яҡтан дөрөҫ, бай материал менән тупланган , шул уҡ ваҡытта баланың ҡыҙыҡһыныусанлығын уяткан, ниндәйҙер эҙләнеү һәм төплө мәсьәләләрҙе сисеү юлдарын табырға өйрәткән мөхит итеп булдырыу – беҙҙең төп маҡсат булып ҡала ла.

Нәфис тә, моңло ла булған телебеҙҙә матур итеп һөйләшкән һәм аралашҡан баланы күреп күңелгә йылы йүгерә, телебеҙҙең шул хәтле йомшаҡ, бай икәненә тағы бер тапкыр инанаһың.

© Иманғолова Л.М., 2024

УДК 811.512.141

Исмагилова Минсылу Ураловна,
магистрант, УУНиТ,
Саньярова Рамиля Рамилевна,
канд. филол. наук, доцент,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Категория вежливости в башкирском языке

Каждому языку присущи национально-культурные особенности, обусловленные жизнью и развитием конкретного общества, т. е. тем, что составляет его национально-культурную специфику. Каждый народ вырабатывает свою национально-специфическую систему правил речевого поведения, вежливых форм общения. Башкиры в процессе общения используют определенные вежливые лексические средства, этикетные формы в соответствии с характером ситуации, характеристиками собеседника (пол, возраст, социальный статус, родство, знакомство), иерархии, социального положения собеседников, то есть кто, когда, где и с кем говорит.

Речевой этикет башкир имеет ряд специфических черт. В чистом виде особенности башкирского речевого этикета сохранились в коммуникативном поведении людей старшего возраста и особенно у жителей сельских районов.

Установление контакта начинается с приветствия. В зависимости от ситуаций и от того, кто принимает участие в общении, используются различные виды приветствий. Старинное приветствие ***Әссәләмәғәләйкүм! Вәғәләйкүм әссәләм!*** употребляется в речи стариков. Приветствия ***һаумыһығыҙ! Хәйерле көн! Хәйерле иртә! Хәйерле кис!***, сопровождаемые рукопожатием, являются наиболее употребительными. Приветствия сопровождаются пожиманием руки собеседника двумя руками. Это служит знаком особого расположения, радушия. Подавать только одну руку старикам, пожилым людям считается неуважением.

К близким, знакомым обращаются только на «ты». Вежливая форма на «вы» распространилась под влиянием русской речи. Башкиры сохранили традиционные формы обращений. Они к родственникам обращаются не по имени, а с использованием термина родства. Для обращения к младшему брату, родственнику, а также людям моложе себя башкиры употребляют термин ***ҡустым***. Для обращения к младшей сестре, девушкам моложе себя мужчины употребляют слово ***һылыу***. К сестре, брату, людям старше себя обращаются словами: ағай ‘дядя’, апай ‘тетя’. К родственникам старше отца, матери обращаются словами ***инәй*** (к женщинам); ***бабай*** (к мужчинам). Термин ***олатай*** и ***ҡартатай*** употребляются не только при обращении к родному деду и бабушке, но и к старым людям, не являющимся родственниками.

Беседа у башкир должна происходить сидя, беседовать стоя считается неприличным. Приступать сразу к деловой части разговора нельзя. Вначале идет этикетный разговор о здоровье, о семье, о знакомых, обмен новостями, и только в конце беседы башкиры переходят к существу дела. Разговор заканчивается благодарностью за угощение (беседа обычно протекает за чаем). Далее следуют пожелания здоровья, всевозможных благ, просьбы не осудить за какие-либо промахи во время беседы, визита. Используются такие выражения: «пусть руки-ноги твои не болят», «будьте живы, будьте богаты», «пусть твой стол ломится от добра, пусть душа будет всегда широка, а лицо открыто».

В лингвистических источниках языков разной системы о категории вежливости накоплен довольно обширный материал. Отечественные ученые-лингвисты посвятили свои труды изучению вежливости, культуры речи разных народов. Например, работа В.М. Алпатова «Категория вежливости в современном японском языке» посвящена изучению грамматической системы вежливости японского языка. В работах З.Г. Даштамировой, О.А. Васильевой, Н.П. Меснянкиной, М.Н. Сметаниной глубоко анализируется речевое поведение, речевой этикет

английского языка. Труды З.Е. Фоминой, Т.В. Пономаревой, Р.А. Газизова посвящены исследованию национально-культурной специфики речевого общения немецкого языка.

В русском языкознании накоплен обширный материал по речевому этикету. Вопрос речевого общения подробно рассмотрен в трудах Н.И. Формановской, И.А. Шаронова, Е.Ю. Мягковой, В.И. Болотова, Т.А. Кильдибековой, А.В. Филиппова, С.Е. Родионовой, А.А. Акишиной, В.Е. Гольдина, В.Г. Костомарова, А.Н. Васильевой, В.В. Соколовой, И.Б. Голуб, Л.А. Вербицкой и др.

Категория вежливости в той или иной степени нашла освещение в работах тюркологов Н.К. Дмитриева, Дж.Г. Киекбаева, М.В. Зайнуллина, Э.Ф. Ишбердина, З.Г. Ураксина, Г.Г. Саитбатталова, Н.Х. Ишбулатова, М.Х. Ахтямова, М.З. Закиева, Г.Г. Мусабаева, Б.М. Юнусалиева, Ф.Г. Хисаметдиновой и других.

Такие лингвисты, как Е.В. Григорьева, Л.Р. Исмагилова, Л.В. Хафизова исследуют сравнительно-сопоставительную идентификацию лингвокультурной специфики концептуализации вежливости татарском, русском и английском языках [1].

В своей монографии «Средства выражения вежливости в современном башкирском языке» З.И. Саляхова анализирует средства выражения вежливости в башкирском языке в описании национально-культурной специфики форм речевого этикета, влияющей на процесс общения [2].

Хисамова Г.Г., Латыпова Л.М. изучают этикетные речевые жанры в аспекте межкультурной коммуникации на материале русского и башкирского языков [3].

Однако, несмотря на активное изучение речевого общения и поведения, речевого этикета, многие проблемы остаются либо не исследованными, либо мало изученными, в том числе и в башкирском языкознании.

Литература:

1. Григорьева Е.В., Исмагилова Л.Р., Хафизова Л.В. Сравнительно-сопоставительная идентификация

лингвокультурной специфики концептуализации вежливости (татарский, русский и английский языки) // Международный научно-исследовательский журнал. Казань, 2022. № 12. С. 1-5.

2. Саляхова З.И. Средства выражения вежливости в современном башкирском языке: дисс. ... канд. филол. наук. Уфа, 2004. 213 с.

3. Хисамова Г.Г., Латыпова Л.М. Этикетные речевые жанры в аспекте межкультурной коммуникации (на материале русского и башкирского языков) // Вестник Башкирского университета. 2016. Т. 21. № 2. С. 360-364.

© Исмагилова М.У., Саньярова Р.Р., 2024

УДК 81-2

Исянгулова Гульназ Абдулхаковна,
д-р филол. наук, профессор,
Ахмадулина Аделина Аллюровна,
студент, УУНиТ, г. Уфа, РБ

О тюркизмах в русском языке

Русский язык – это национальный язык Российской Федерации. Он относится к восточнославянской группе языков. Его особенностью является то, что основная часть лексики взята из праславянского, финно-угорского, самодийского, балтийского, иранского, кавказского языков. Также достаточно большое количество слов заимствовано из тюркских языков.

Тюркские языки – это семья языков, которая широко распространена в Азии и Восточной Европе. К тюркским языкам относятся турецкий, азербайджанский, гагаузский, туркменский, башкирский, татарский, ногайский, карачаево-балкарский, караимский, узбекский, крымско-татарский, казахский, киргизский, каракалпакский, кумыкский, хакасский, якутский и т.д. языки.

Тюркизмы – это заимствованная лексика, которая вошла в другой язык из тюркских языков. В русском языке выделяют два источника происхождения тюркизмов:

Исконные тюркизмы – это слова, относящиеся к тюркским языкам и заимствованные из языка полностью. Например: *алтын (золото); чалый (конь), тьма*.

Исторические тюркизмы – это слова, пришедшие из иранского или арабского языков. Например: *кофе, кефир* (арабское слово *«кейф»* закрепилось через народы Кавказа), *халва* (в арабском *«al-qalyah»*, что означает ‘сладость’).

В русском языке тюркизмами являются следующие слова:

Карандаш – происходит от тюркского *karadaš* – *‘чёрный камень’*; ср.: тур. kara – *‘чёрный’* и *taş* – *‘камень’*.

Бардак в русском языке получил значение ‘хаос, грязь’, а в тюркском означал ‘кувшин определенного вида’, а именно с широким горлом и краями. Причем изготовлялся из глины, хрусталя и стекла. А встретить слово *бардак* в значении *посуды* можно в литературе XIX века в произведении А. А. Бестужева-Марлинского «Мулла-Нур»: «… Достигши вблиз снегов Шахдага, Искендер-бек отдал держать своего коня Гаджи-Юсуфу, а сам с медным кувшином, ***бардаком***, полез на круть…».

Карман в русском языке получил значение детали одежды, а в тюркском означал ‘кошелёк’. Это слово пришло в русский язык примерно в XVI-XVII веках и в то время оно использовалось именно в значении ‘кошелёк для денег’. С тюркского «карма» означало ‘держать’ и применялось к тому, в чем держат (чаще всего деньги).

Стакан в русском получил значение ‘стеклянного сосуда цилиндрической формы, без ручки’, а в тюркском языке означал «dustkân» (‘небольшая деревянная чашка’). Все началось с того, что племена-кочевники для питья использовали маленькие деревянные плошки, которые отлично вкладывались одна в другую.

Баклажан в русском получил значение ‘плода с темно-фиолетовой коркой’, как и в тюркских языках. Происходит от турецкого patlıcan «патлыджáн». Причем, оно первоначально относится к персидскому либо таджикскому «باقلجان/боқлаҷон».

Кирпич в русском получило значение ‘строительного материла из определенного вида камня’, что полностью совпадает с значением из тюркских языков. Слово на турецком обозначено следующим образом «kirpiǯ», на татарском «kirpič», на азербайджанском «kärpχič».

Тулуп имеет разные значения и происхождения, например, по словарю Фасмера оно имеет славянское происхождение, и однокоренным словом является «туловище». При этом, есть версия, что «тулуп» было заимствовано в XVIII веке из тюркских языков и там, в свою очередь, оно означает ‘кожаный мешок без шва из одной шкуры’ («tulup»).

Фитиль в русском, турецком «fitil» и арабском «fatila» языках имеет одинаковое значение, а именно это ‘короткая напитанная горючим верёвка, которую используют в керосиновых лампах, свечах’.

Шалаш в русском языке обозначает следующее: ‘покрытая ветками или травой постройка из палок’. Однако впервые данное слово появляется в XVII из тюркских языков и означает временную постройку для торговли.

Шишка в русском языке обозначает ‘образование округлой формы, которое растет на ели’. Также данное слово имеет тюркское происхождение. В тюркских языках «шиш» имеет значение: ‘вертел, шпага, спица для вязания’.

Как видно из примеров, в русском языке тюркизмы появились в разные периоды:

Первый период (I–VIII вв., до образования древнерусского государства – Киевской Руси) характеризуется взаимодействием славянских диалектов, с одной стороны, с диалектами иранских и финских племён, входивших в племенные союзы хунну и скифо-сарматов, а с другой, – с диалектами тюркских племён, входящих в состав племенных союзов хунну, сабиров, хазар и булгар, рудименты языков которых остались, главным образом, в антропонимах и этнонимах.

Второй период (IX–XII вв., образование древнерусского государства – Киевской Руси) характеризуется уже более тесными связями

и взаимодействием древнерусского языка сначала с языками тюркских племенных союзов печенегов, огузских племён узов, торков, берендеев, ковуев, каепичей, боутов и др., а несколько позже с языком половцев, влияние которых на лексику древнерусского языка было значительным и в следующий после монгольского нашествия период.

Сохранившиеся тюркизмы (из тюркских языков или через их посредство из других) домонгольского периода исчисляются единицами: *боярин, шатёр, богатырь, ватага, жемчуг, кумыс, лошадь, лошак, орда*.

Третий период (XIII–XV вв., время после монгольского нашествия) – период, когда древнерусские княжества находились в вассальной зависимости от Золотой Орды, а древнерусский язык подвергался значительному воздействию тюркских, кыпчакских диалектов, распространённых по всей обширной территории, подвластной Золотой Орде. Через эти же диалекты в славянские диалекты проникали и заимствования из арабского и персидского языков, а также из древних субстратных языков – санскрита, китайского, тибетского, тохарского, согдийского и пр.

В этот период в русский язык вошёл ряд важных слов, относящихся к государственному (*ям, ямщик, ярлык, казак, кочевать*), военному (*есаул, караул, хорунжий, кинжал, атаман, сабля, кошевой*) и экономическому устройству (*деньга, казна, казначей, <u>тамга</u>* (откуда *таможня*), *барыш, хозяин, харч*).

Другие заимствования относятся к таким сферам жизни, как строительство (*кирпич, жесть, лачуга*), украшения (*серьга, <u>алмаз</u>, <u>изумруд</u>*), напитки (*брага, буза*), огород (*<u>арбуз</u>, <u>ревень</u>*), ткани (*атла́с, <u>миткаль</u>, <u>бязь</u>, <u>тесьма</u>*), одежда и обувь (*башмак, кафтан, шаровары, тулуп, пимы, башлык, <u>сарафан</u>, колпак, <u>фата</u>, чулок*), быт (*стакан, сундук*), погода (*буран, туман*). Некоторые другие заимствования этого периода: *кулак, курган, алый, <u>барсук</u>, бусурман, карий, мишень, безмен, таракан, тюрьма, бадья, булат, бурлак, гурт, базар*.

Особенно многочисленны заимствования в ***четвертом*** и ***пятом*** периодах. Это слова *чулан, амбар, бахча, бирюза, каблук, лапша, таз, нефть, изюм, беркут, сарай, табун, туман, утюг, халат, фарфор, баклажан* и т.д.

Например: *Чайный прибор блистал хрусталем, серебром и* ***фарфором*** (Ф.М. Достоевский. «Униженные и оскорбленные»). *Это не шлафрок, а* ***халат****, – сказал Обломов, с любовью кутаясь в широкие полы* ***халата*** (И.А. Гончаров, «Обломов»). *Кругом, теряясь в золотом* ***тумане*** *утра, теснились вершины гор…* (М.Ю. Лермонтов, «Герой нашего времени»). *Двор окружен погребами и запертыми* ***сараями****, помещающимися в полуразвалившихся постройках* (В.А. Гиляровский, «Москва и москвичи»). *... скакал* ***табун*** *коричневых лошадей, а на спинах у них – те, караковые, белые, вороные…* (Е.И. Замятин, «МЫ»).

Таким образом, тюркизмы составляют достаточно большой пласт в русском языке. Они играют важную роль, так как благодаря им русский язык становится более многогранным и интересным.

Литература:

1. Власичева В.В. Особенности семантики и функционирования тюркизмов в русском и английском языках XX – начала XXI веков: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2012. 24 с.

2. Кожевникова Е.А. Тюркизмы в современном русском языке // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». 2009. № 1 (2). URL: http://grani.vspu.ru/files/publics/25_pub.pdf (дата обращения: 04.10.2024).

3. Коркмазова Л.М. Освоение в русском языке тюркизмов с неясными основами: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Махачкала, 2004. 24 с.

4. Шипов Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука, 1976. 444 с.

© Исянгулова Г.А., Ахмадулина А.А., 2024

УДК 37.035.6

Иҫәнғолова Валентина Анатолий ҡыҙы,
тәрбиәсе, Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ к., БР

Балалар баҡсаһында онотола барған уйындарҙың әһәмиәте

Башҡорт халҡының тарихи яҡтан нығынған күңел асыу, уйын-көлкө, тамаша ҡылыу саралары һәм спорт – бейеү, йыр бәйгеләре ул. Башҡорт халыҡ уйындары күсмә мәҙәниәт традицияларында формалашҡан һәм башҡорттарҙың тарихы, хеҙмәте, көнкүреше һәм йолалары менән бәйле үҫешкән. Уйындар кешелә ғәйрәтлелек, сыҙамлылыҡ, етеҙлек кеүек сифаттар үҫтерә һәм тәрбиәләй, башҡалар менән аралашырға, хеҙмәт һәм хәрби ҡоралдар менән эш итергә өйрәтә. Уйындарҙың берәүҙәре ҡатнашыусыларҙың уҙышыуына, ярышыуына, икенселәре оҫталыҡты күрһәтеүгә, өсөнсөләре донъяны танып белеүгә ҡоролған.

Халыҡ уйындарын бер нисә төркөмгә бүлергә була. Мәҫәлән, йыр менән башҡарылған уйындар етеҙлек, йылғырлыҡ, осҡорлоҡ һәм башҡа физик тәрбиә биреү менән бергә эстетик тәрбиә лә бирә. Был төр уйындарына «Йәшерәм яулыҡ», «Аҡ тирәк, күк тирәк», «Аҡ ҡалас», «Наза» кеүек уйындарҙы индерергә була.

Һуңғы йылдарҙа һәр бер йортта интернет селтәре барлыҡҡа килеү менән балалар компьютерға йомолдолар. Өйҙән сыҡмай ғына виртуаль уйындарҙы хуп күреүселәр арҡандан-арта бара. Ата-әсәләр ҙә әллә ваҡыт юҡлыҡҡа һылтанып, әллә урам буйында йөрөүгә ҡарағанда өйҙә ултырыуҙы һәйбәтерәк күреп, балаларының уйындарына бик иғтибар бирмәйҙәр. Шуның менән уларҙың һаулығына ниндәй зыян килеүен уйламайҙар.

Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, хәҙерге ваҡытта балалар араһында элек-электән йәшәп килгән халыҡ уйындары онотола бара. Ә халыҡ уйындары беҙҙең иң ҡиммәтле мираҫтарыбыҙҙың береһе бит! Беҙҙең төп маҡсат –

балаларға хәрәкәт талап иткән уйындарҙың файҙаһы тураһында аңлатма эше алып барыу. Һәм, әлбиттә, уларҙы компьютерҙан айырып урам буйына алып сығыу.

Халыҡ уйындарының быуындан-быуынға тапшырылып, әлегә тиклем һаҡланып ҡалғандарына иғтибар итһәң, улар халыҡтың уҙған тормошон, мәҙәниәтен, көнкүрешен күҙ алдына баҫтырырға ярҙам итәләр. Халыҡ уйындарының әһәмиәтенә килгәндә, уларҙың йәш быуынды тәрбиәләүҙә тотҡан урыны баһалап бөткөһөҙ. Уйындар кешене күп яҡлап үҫтерә, уларҙың фекерләүен, хәтерен, ихтыяр көсөн үҫтерә (арттыра) һәм физик яҡтан нығыта. Уйын барышында һәр кем етеҙҙәрҙән, көслөләрҙән өлгө алыуҙы, үҙе лә беренселеккә ирешеүҙе маҡсат итеп ҡуя һәм төрлө ҡаршылыҡтарҙы еңеп сығырға тырыша, уңышҡа ирешһә, үҙенең еңеүе менән ләззәтләнә. Күмәк уйындар дуҫлыҡ, берҙәмлек сифаттарын тәрбиәләргә булышлыҡ итә.

Элек уйын ваҡыттарында туранан-тура һунар, хеҙмәт ҡоралдары ҡулланылһа, тора-бара уҡ-йәйә, һөңгө, таш урынына таяҡ, шар, туп һәм башҡа шундай нәмәләр ҡуллана башлағандар. Шул рәүешле хеҙмәт деталдәрен үҙ эсенә алған спорт уйындары тыуған.

Башҡорт халыҡ уйындары ҡатмарлы үҫеш баҫҡыстары үткән. Беҙҙең көндәргә килеп еткән уйындарҙа халыҡтың боронғо ышаныуҙарын, хәрби мөнәсәбәттәрҙе һәм күп төрлө хеҙмәт деталдәрен күреп була. Мәҫәлән, тәүтормош кешеләренең төрлө ышаныуҙары «Ҡарға буткаһы», «Убыр әбей», «Аҡ тирәк, күк тирәк», «Соҡор туп», «Ашыҡ сағыу», «Үгеҙ уйыны», «Һаҡыташ» кеүек уйындарҙа һаҡланған.

«Аҡ тирәк, күк тирәк» – күптәргә таныш һәм яратып уйналған уйындарҙың береһелер. Уның асылы шунда: балалар ике төркөмгә бүленеп, бер-береһенән 20-30 метр алыҫлыҡта ҡулға-ҡул тотоношоп, ҡапма-ҡаршы баҫалар. Беренсе яҡтағылар һамаҡлай:

Ҡабыр-кабыр кабырсак,
Ат башында кимерсәк.
Аҡ тирәк, күк тирәк,
Беҙҙән һеҙгә кем кәрәк?

Икенсе яҡ яуаплай:

Аҡ тирәк, күк тирәк
Ал да кәрәк, гөл дә кәрәк,
Беҙгә иң матур йырсыбыҙ
Зөһрә атлы ҡыҙ кәрәк.

Исеме аталған уйынсы ҡаршы яҡҡа йүгереп барып тотоношҡан ҡулдарҙы өҙөп сығырға тырыша. Өҙөп сыға алһа, үҙ яғына бер уйынсыны алып ҡайта. Кире хәлдә ҡаршы яҡта ҡала. Уйын шул тәртиптә бер яҡта уйынсылар бөткәнсе дауам итә. «Аҡ тирәк, күк тирәк» – балаларҙың аяҡ, ҡул мускулдарын нығытыуға, сыҙамлылыҡты тәрбиәләүгә нигеҙләнгән.

«Йөҙөк һалыш» уйыны. Теҙелешеп ултыраһың. Һәр кемдең алдына һалған һымаҡ итәһең дә, берәүһенә генә һалып китәһең. Шунан:

- Йөҙөк кемдә? Әйт, – тиһең, көтөүсе эҙләй. Тапмаһа, уйын дауам итә, тапһа, кемдән таба, шул кеше көтөүсе була, һин уның урынына ултыраһың.

«Алыш». Уйнаусылар сүкәйгән килеш тубыҡтарына ҡайыш йәки йүкәнән яһалған дүңгәләк кейәләр. Ҡулдар тубыҡ аҫтына ҡыҫтырыла. Балалар шул килеш һикергеләп йөрөй һәм бер-береһен ҡулбаштары менән төртөп, йығырға тырыша. Йығылғаны уйындан сыға бара.

Кем аунамай ҡала, шул еңеүсе була. Был уйынды икегә бүленеп тә уйнарға була.

«Йәшерәм яулыҡ» уйыны. Был уйынды айырыуса ҡыҙҙар яратҡан. Уларҙың араһынан көтөүсене һайлайҙар. Башҡалар түңәрәк яһап ултыралар. Ҡыҙҙар йырлай башлай:

Йәшерәм-йәшерәм яулығымды
Йәшел ҡайын аҫтына.
Һиҙҙермәйсә һалып китәм
Бер иптәшем артына.

Көтөүсе булған бала түңәрәкте уратып йөрөй һәм бер уңайлы ваҡытта һиҙҙермәй генә яулыҡты бер иптәшенең артына һалып китә. Ә үҙе һаман яулыҡты йәшереп тотҡан һымаҡ йөрөй. Артында яулыҡ ятҡан бала көтөүсе түңәрәкте әйләнеп килгәнсе, үҙенең артында яулыҡ ятҡанын һиҙмәй ултырһа, көтөүсе уның янына килеп еткәс,

яулыҡты ала ла уға яулыҡ менән һуға. Был бала көтөүсе булып ҡала. Әгәр ҙә түңәрәктәге бала артына яулыҡ һалынғанын һиҙеп ҡалһа, ул тиҙ генә тороп, көтөүсе артынан йүгерә. Ә көтөүсе яулыҡтан һуғылмаç өсөн түңәрәк буйлап йүгереп, уны баçтырған иптәшенең урынына ултырырға тырыша. Әгәр ултырып өлгөрмәһә, ул тағы көтөүсе була һәм уйын яңынан башлана.

«Уйындарҙа – хәрәкәт, хәрәкәттә – бәрәкәт», тип халыҡ юҡҡа ғына әйтмәгән. Бала донъяға килгәс тә хәрәкәтләнә башлай, сөнки хәрәкәт – йәшәүҙең һәм физиологик үçештең төп нигеҙе ул. Бары хәрәкәт арҡаһында ғына кеше йәшәй, үçә, тормош ҡора, ижад итә һәм эшләй. Балаларҙы тәрбиәләүҙә уйындар айырыуса ҙур урын алып тора. Әкиәт, йырҙар уйлап сығарған кеүек, уйындарҙы ла халыҡ уйлап тапҡан.

Халыҡ уйындарының шундай һәйбәт яғы бар: улар ваҡыт һынауынан ҡурҡмайҙар, оҙаҡ йылдар һуҙымына бер аҙ үҙгәреш кисерһәләр ҙә, һаман да киләсәк быуынға хеҙмәт итеүен дауам итәләр. Шуныһы ла ҡыуаныслы – уйындар тел барьерына ла дусар түгелдәр. Әйтәйек, башҡорт малайҙарының уйындарын рус, сыуаш, мари, мордва, удмурт һәм башҡа милләт халҡы балалары ла кинәнеп уйнайҙар.

Беҙ ҙә балалар баҡсаһында башҡорт халыҡ уйындарын үткәреүгә ҙур иғтибар бүләбеҙ. Уйындар – бала саҡтың алтын биҙәге бит ул!

© Иçәнғолова В.А., 2024

УДК 811.512.141

Иҫәнғолова Гөлназ Абдулхаҡ ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө к., БР

Т. Килмөхәмәтов әҫәрҙәрендә фразеологизмдарҙың һәм мәҡәл-әйтемдәрҙең ҡулланылыу үҙенсәлектәре

Художестволы телдә һүҙ кешенең ҡатмарлы күңел донъяһын һәм күренештәрҙе беҙҙең хыялыбыҙға тере итеп баҫтырырлыҡ булырға тейеш. Тик һүҙ үҙе генә ундай күренештәрҙе бирә алмай. Телдең күркәмлеге, уның тасуирлау мөмкинлектәре конкрет шарттарға тап килтереп ҡулланғанда ғына тулы асыла. Яҙыусының тел үҙенсәлеген белеүе иң элек уның һүҙгә булған һиҙгерлегенән күренә, һүрәтләнә торған күренештең төрлө биҙәктәрен тулы итеп сағылдырыусы һүҙ табыу яҙыусының оҫталығына бәйләнгән. Яҙыусы, тәнҡитсе, ғалим, филология фәндәре докторы, профессор Тимерғәле Әбделғәлим улы Килмөхәмәтов тап ана шундай һүҙ оҫталарының береһе.

Т. Килмөхәмәтов – күҙәтеүсән яҙыусы. Ул, прозаик буларак, кешене, уның уй-кисерештәрен ситтән торобораҡ, битарафыраҡ позицияла һүрәтләй һымаҡ. Йәки нейтраль хикәйәләү алымын ҡуллана, күберәк өсөнсө заттан тасуирлай. Яҙыусы геройҙарының күңел торошон, психологик кисерештәрен уларҙың хәрәкәте аша еткерергә тырыша. Был ижадсының ятраткан алымы һәм ул традицион проза вәкиле булып ҡала, бындай прозаның киң мөмкинлектәрен, бөтмәҫ-төкәнмәҫ байлыҡтарын рәхәтләнеп файҙалана.

Т. Килмөхәмәтовтың геройҙары тормошсан, күп ҡырлы. Араларында төрлө социаль төркөм, төрлө быуын вәкилдәре бар. Уларҙы яҙыусы төрлө-төрлө ситуацияларҙа: йә трагик, йә драматик, йә еңелсә шаярып, юмористик пафос менән һүрәтләй. Шул уҡ ваҡытта уларҙың бөтәһе лә тормош йөгөн төпкә егелеп тартҡан, үҙ яҙмышынан зарланырға яратмаған, ҡатмарлы тормоштан йәм, көс табып йәшәгән, уның күркәмлеген күрә белгән, дөрөҫлөк

һәм матурлыҡ тантанаһы өсөн ҡыйыу көрәшкән, кәрәк икән, һуңғы сиккә барырға әҙер тороусы ябай кешеләр.

«Т. Килмөхәмәтовтың стиленә эске күңел йылылығы, юмор, һөйләү теленең мөләйем моң-интонацияһы хас. Ғөмүмән, лирик яҙыусы булараҡ, Т. Килмөхәмәтов һүҙҙең хәҙерен белеп, мәғәнә нескәлектәрен, ритмик-интонацион аһәңен тойоп, ишетеп эш итеүе менән айырылып тора. Шулай ҙа тел һәм стилендәге был ыңғай һыҙаттарға Тимерғәле Килмөхәмәтов, бөтәһенән элек, халыҡтың һөйләү телен яҡшы тойоуы, уның мөмкинлектәрен киң файҙаланыуы аша ирешә тиһәк, хата булмаҫ кеүек», – тип билдәләй Г. Әхмәтйәнова [9].

Автор хикәйәләүе, фразеологизмдар, төрлө хикмәтле көләмәстәр һәм ҡарһүҙҙәр менән һуғарылған персонаждар телмәре бер-береһенә үтеп инеп, әҫәрҙәрҙең ҡабатланмаҫ йөҙөн, моңон барлыҡҡа килтерә.

Фразеологизм – лексик һүрәтләү сараһы булараҡ, шаҡтай ҡатмарлы һәм күп төрлө күренеш. Улар бер нисә һүҙҙән торған, лексик яҡтан өлөштәргә бүленмәгән һәм семантик яҡтан бер бөтөн булған, бер генә мәғәнә аңлатҡан һүҙ ҡушылмаларын тәшкил итәләр. Бөтә төр фразеологизмдар ҙа күсмә мәғәнәгә эйә һәм һүрәтле образ хасил итеүҙә мөһим роль уйнай.

Хәҙерге башҡорт телендә фразеологик берәмектәр килеп сығышы, структураһы һәм стилистик биҙәктәре яғынан күп төрлө. Ғалимдар уларҙы төрлөсә төркөмләйҙәр. Мәҫәлән, профессор Ж.Ғ. Кейекбаев фразеологик берәмектәрҙе түбәндәге төркөмдәргә бүлә:

а) ябай фразеологик ҡушылмалар (*донъя көтөү, сабыр итеү, һөрән һалыу, ҡолаҡ һалыу, ағас ауыҙ, ағылыйға тағылый, баҙары юғары, балауыҙ һығыу, ер күреү, елдәр иҫкән, күҙ һалыу, бот сабыу, рәт китеү, фатиха ҡылыу, яу ҡайтарыу*);

б) идиоматик әйтемдәр (*кәкре ҡайынға терәтеү, табан ялтыратыу, теш ҡайрау, ағас атҡа атландырыу; ағай оло, мин ҙур; арҡыры ағасты буйға бороп һалмаҫ; баҫҡан ерҙә ут сығарыу; егет тиһәң дә ярай; күҙ менән ҡаш араһында; ҡойроҡто һыртҡа һалыу; майлап*

ташлаһаң да, эт еймәҫ; оло башты кесе итеп; танауға еҫ инеү);

в) мәҡәлдәр һәм тапҡыр һүҙҙәр (*Егет кешегә етмеш төрлө һөнәр ҙә аҙ. Иҙел күрмәй итек сисмә. Көйҙөң оҙоно яҡшы, һүҙҙең ҡыҫҡаһы яҡшы*) [4: 208–229].

З.Ғ. Ураҡсин фекеренсә, фразеологик берәмектәргә тик күсмә мәғәнәгә эйә булған нығынған һүҙбәйләнештәр генә инә: *биш былтыр, мал мөгөҙөнә элерлек, серек аҡыл һатыу* һ. б. Тимәк, мәҡәлдәр, әйтемдәр, ябай фразеологик ҡушылмалар һәм тапҡыр һүҙҙәр фразеологик берәмектәр рәтенә инмәй [7: 3-11].

Ғ.Ғ. Сәйетбатталов «Башҡорт теле. Стилистика» исемле хеҙмәтендә идиоматик берәмектәр һәм фразеологик әйтемдәр тигән ике төшөнсәне айырып күрһәтә: «Бик йыш ҡына ике һүҙ йәнәшә килеп бер төшөнсә, мәғәнә аңлата. Был һүҙҙәрҙең береһен дә бүтән һүҙҙәр менән алмаштырып булмай, йәғни улар даими була. Быҙдай һүҙ теҙмәләре билдәле бер телдең тарихына, шул телдә һөйләшкән халыҡтың көнкүрешенә, тормошона, ғөрөф-ғәҙәтенә, традицияларына тығыҙ бәйләнгән. Был һүҙ теҙмәләре идиома йәки идиоматик берәмектәр тип йөрөтөлә. Идиомаларҙың мөһим үҙенсәлектәре шунда: уларҙың компоненттары бер-береһенә мәғәнә яғынан тығыҙ бәйләнә, айырым киҫәктәргә тарҡалмай, икенсе бер телгә һүҙмә-һүҙ тәржемә ителмәй. Мәҫәлән, *күңел төшөү, күҙ төшөрөү, аяҡҡа баҫыу, эс бошоу, баш әйләнеү, туҙға яҙмағанды һөйләү*. Икенсе төрлө әйткәндә, нығынған һүҙбәйләнештәр. Фразеологик әйтемдәр идиоматик берәмектәргә ҡарағанда тарҡауыраҡ була, бер-береһенә ирекләрәк бәйләнә. Уларға әйтемдәр, төҙөлөштәре артыҡ ҡатмарлы булмаған мәҡәлдәр инә» [8: 17-18].

Фразеологик берәмектәр художестволы әҙәбиәттә киң ҡулланыла. Әҙәби әҫәрҙәрҙә персонаждарҙы индивидуалләштереүҙә, уларҙың тормошҡа ҡарашын, аҡылын сағылдырыуҙа фразеологик берәмектәр төп роль үтәйҙәр. Миҫалдар: *Ислам Әбделғәниевичтың шул рәүешле ҡапыл үлеп ҡалыуы колхоздың бөтә биш ауылын* ***аяҡҡа баҫтырҙы*** («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Оҙаҡ йылдар*

*лесник булып эшләп, яуызлығы, **каты бәғерлелеге** менән халыкты кан илаткан, «Рәхмәй кулак» тигән даны киткән әҙәм* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Шул саҡ машина тәҙрәһенән, **күҙ асып йомғансы**, Исламдың йөҙө салынып калғандай булды* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Сәйерерәк килеп сыккан әлеге мәлдең сәбәптәрен **тел төбө** аша аңлатып бирә алыу-алмауын төшөнөргә теләгәндәй, беренсе секретарь каршыла ултырыусыларға күҙ йөрөтөп сыкты* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Бында бөтәһе лә **ал да гөл** түгел икәнлеген бөтәбеҙ ҙә күрәбеҙ* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Быға ғына акылы етерлек – **ел уйнап торған эт араны**_түгел башы* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Ана Ислам колхоз үҙәген кайҙа төҙөргә тип **баш вата*** («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). ***Баш вата торғас,** бер әмәл таптылар* («Ғүмер бирәү, донъя мәңгелек»). *Карауыл карт менән Томан карттың **тел сарлағанын** тыңлап, күреп ултырыуы рәхәт тә, күңелле лә* («Берәҙәк»). *Ни өсөн тиһәң – **кыл өҙөрлөк тә хәлем** юк* («Кар яткан көн»). ***Эттән алып эткә һалып һүгәләр**, баш өҫтөндә корос пластинкалар шыжлай* («Кар яткан көн»). *Алғарак һонолдок та **телһеҙ калдык*** («Кар яткан көн»). *Руссаны **һыу һымак эсә*** («Турайғыр»). ***Күҙ асып йомғансы** коляскаға һикерҙем – **бөткән баш бөткән*** («Турайғыр»). *Ә ул **тел биҫтәһе** үҙенең әйткән һүҙен берәй сәғәттән бөтөнләй онотҡандыр ҙа* («Йәнкиҫәк»). *Тик уңарсы Санъярҙың **ете кат тире** аға* («Йәнкиҫәк»). ***Тай менгәндәй** була беҙҙең ауыл малайҙары* («Өҙөлгән моң»). ***Утка баҫкан бесәй төҫлө** өйөрөлөп тора торғайны кинйә улы Мортаза* («Өҙөлгән моң»). ***Ауыҙым менән кош** тотор саҡтарым уҙа, шикелле* («Ғүмерлек яра»). ***Фәрештәләрҙең амин тигән сағына** тура килеп торам әле* («Ғүмерлек яра»). *Һарай һымак йорт бөтөрөп керәләр, хужаның **түбәһе күккә тейер** инде тип тораһың* («Ғүмерлек яра»). ***Туйып һикереү** шул булалыр, ахырыһы* («Ғүмерлек яра»). ***Ай күрҙе, кояш_алды,** тигәндәй* («Ғүмерлек яра»). *Береһе – **ауыҙы менән кош тота*** («Ғүмерлек яра»).

Миҫалдарҙан күренеүенсә, фразеологизмдар үҙ алдына торғанда ла уй-тойғоға тәьҫир итерлек күсмә мәғәнә

айыштарына эйәләр. Йәнле һөйләү телендә һәм әҙәби текстарҙа уларҙың эмоциональ сифаттары бермә-бер артып китә.

Т. Килмөхәмәтов халҡыбыҙҙың образлы, тәрән мәғәнәле мәҡәл-әйтемдәрен урынлы файҙалана. Мәҫәлән: *Бөтәһе лә* ***ал да гөл түгелдер – ағы ла, ҡараһы ла барҙыр*** («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). *Уларҙың ҡайһы берҙәре,* ***ашарын – ашап, эсерен – эсеп*** *тигәндәй, ниәтләгән эштәрен теүәлләп донъя ҡуйғандыр* («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). *– Ни булһа, шул булыр! – Ислам киҫкен ҡул һелтәне. –* ***Күрәсәкте күрмәй, бәндә гүргә кермәй*** («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). *Уйын ҡатыш шаярыу шикеллерәк башланған эше ысынға әйләнде.* ***Уйындан уймаҡ сыға*** *тигәндәй* («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). ***Бөкрөнө ҡәбер генә төҙәтә,*** *тиһәләр, ҡәберҙә лә ҡәҙимге көйөнсә ҡалаһың* («Ғүмер берәү, донъя мәңгелек»). ***Ҡайғы ағас башынан йөрөмәй, әҙәм башынан йөрөй*** *шул* («Айсыуаҡ»). *Тора-бара беҙ өсәү булып киттек.* ***Берәүҙән икәү яҡшы, икәүҙән өсәү яҡшы*** («Турайғыр»). ***Иләмәгән-һуҡмаған, ҡайным һиңә бер күлдәк,*** *тигәндәй, ерле юҡты һөйләп торор икән кеше* («Ғүмерлек яра»). ***Бәхетлененң ҡунағы бер юлы,*** *тигәндәй* («Ғүмерлек яра»). *Һәр кемдең –* ***өлөшөнә төшкән көмөшө*** («Ғүмерлек яра»). ***Эт һимерһә, эйәһен тешләй,*** *тигән мәҡәлде онотоп ебәрмәйек* («Ҡыҙылғы – Хоҙай бүләге»). *Ни тиһәң дә, үҙ башҡортоң.* ***Күршеңдең аты уҙғансы, үҙеңдең тайың уҙһасы,*** *тигәндәй* («Ҡыҙылғы – Хоҙай бүләге»). *Мартимъян Ивановичтың көтмәгәндә пәйҙә булыуы Ишмөхәмәткә,* ***бирәм тигән ҡолона сығарып ҡуйыр юлына,*** *тигән кеүегерәк ҡабул ителде* («Ҡыҙылғы – Хоҙай бүләге»). ***Башлаған эш – бөткән эш,*** *тип юҡҡа әйтмәгәндәр* («Йәнкиҫәк»).

Үрҙә килтерелгән миҫалдарҙан күренеүенсә, Т. Килмөхәмәтов әҫәрҙәрендә мәҡәл-әйтемдәрҙең күбеһе бер һөйләм эсендә бирелә, мәҡәл-әйтемдәге фекер яҙыусы телмәрендә ижади үҫтерелә, шул рәүешле халыҡ теленең яҙыусы телмәре менән үрелешен күҙәтергә була. Был оҫталыҡтың үҙенсә бер балҡышы.

Шулай итеп, яҙыусы тыуҙырған образ һәм персонаждарҙың телмәре – халыҡсан, йәнле телмәр. Улар повесть йәки хикәйәне йәнлерәк итеп ебәрә, уҡыусының ҡыҙыҡһыныуын бермә-бер арттыра. Яҙыусы ваҡиғалар барған төбәккә хас һөйләш үҙенсәлектәрен дә, мәҡәл-әйтем кеүек тапҡыр һүҙбәйләнештәрҙе лә бик урынлы ҡуллана. Шул арҡала теге йәки был әҫәрҙең ышандырыу ҡеүәһе көсәйә.

Йомғаҡлап әйткәндә, Тимерғәле Килмөхәмәтов һүҙ менән бик оҫта эш итә. Йорт һалғанда оҫта кирбескә кирбесте ни тиклем белеп һалһа, яҙыусы ла һүҙ материалы менән шулай мөғәмәлә итә. Нәҡ шуға ла әҫәрҙәре үҙенә ылыҡтырып тора.

Әҙәбиәт:

1. Аҙнағолов Р.Ғ. Әҙиптәр ижады – рухи көс сығанағы (Т. Килмөхәмәтовтың «Әҙәбиәттең сағыу биҙәктәре» китабы тураһында) / Йәйғор төҫтәре. Ижади портреттар. Өфө: Китап, 2011. 190-195-се б-р.
2. Гәрәева Г. Бәҫле ижад (Т. Килмөхәмәтов прозаһы тураһында) // Ватандаш, 2011, № 12. 116-119-сы б-р.
3. Ҡунафин Ғ. Ижад сәменә тоғролоҡ (Т. Килмөхәмәтов ижадына күҙәтеү) / Замандарҙың рухи балҡышы. Өфө: Китап, 2006. 464–471-се б-р.
4. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө: БДУ, 2002. 208–229-сы б-р.
5. Килмөхәмәтов Т. Һайланма әҫәрҙәр. I том. Повестар, хикәйәләр, драма. Өфө: Китап, 2011. 648 бит.
6. Килмөхәмәтов Т. Һайланма әҫәрҙәр. II том. Әҙәби тәнҡит мәҡәләләре, ижади портреттар. Публицистика. Әҙәби мираҫ. Өфө: Китап, 2012. 448 бит.
7. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1996. 3-11-се б-р.
8. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле. III том. Стилистика. Өфө: Китап, 2007. 17-18-се б-р.

9. Әхмәтйәнова Г. Хикәйәләрендә шиғри моң бар (Т. Килмөхәмәтов әҫәрҙәренең тел-стиль үҙенсәлектәре тураһында) // Йәшлек. 2011. 24 май.
© Иҫәнғолова Г.А., 2024

УДК 811.512.142

Кетенчиев Мусса Бахаутдинович,
профессор, заведующий кафедрой карачаево-балкарской филологии
Жазаева Фатима Тахировна
магистрант, ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова», г. Нальчик, Кабардино-Балкарская Республика, РФ

О структурно-семантических характеристиках карачаево-балкарских примет

Приметы относятся к одному из малых жанров устного народного творчества карачаевцев и балкарцев. Фольклористами они размещены в хрестоматийном издании «Карачаево-балкарский фольклор» под рубрикой «Ырысла, белгиле, илишанла, жоралаула» («Приметы, символы, признаки, предположения») [2: 410-428]. В литературоведческих работах данные высказывания выступают как маркеры этнокультурной идентичности [5]. Языковеды же прибегают к ним, обращаясь к архаической лексике [4], исследуя различного типа паремии [3] и концепты [1], а также фразеологические единицы [6; 7]. Несмотря на это, природа рассматриваемого феномена все еще не раскрыта до конца. По этой причине в данной работе предпринимается попытка осветить некоторые характеристики паремий, имеющих структуру простого предложения.

Карачаево-балкарских примет, структурированных по образцам простого предложения, насчитывается 60 единиц. Из них 24 имеют двухкомпонентную, т.е. подлежащно-сказуемостную структуру: *Атны башына ургъан ырысды* ‘Бить лошадь по голове – плохая примета’; *Отну суу къуюп*

ёчюлтген ырысды ‘Гасить огонь водой – плохая примета’; *Кечегиде чайыр чайнагъан ырысды* ‘Ночью жевать смолу – плохая примета’ и т.п. В такого рода конструкциях подлежащее выражается оборотами, ядерные конституенты которых представляют собой причастия прошедшего времени на *-гъан*, а сказуемое – именем существительным *ырыс* со значением ‘плохая примета; предрассудок, суеверие’. Причастия в подобных приметах-высказываниях могут свободно замещаться инфинитивами, ср.: *Ёлгенлени санагъан ырысды – Ёлгенлени санаргъа ырысды* ‘Считать умерших – плохая примета’. Однако они фольклористами обычно не включаются в состав примет. Имеет место также и тот факт, что вместо сказуемое *ырыс* в предложениях с инфинитивными оборотами употребляется глагол *жара-* ‘годиться» в отрицательной форме: *Къабырланы бармагъынг бла кёргюзтген ырысды – Къабырланы бармагъынг бла кёргюзтюрге ырысды – Къабырланы бармагъынг бла кёргюзтюрге жарамайды* ‘Нельзя указывать на могилы пальцами’. Как видим, для рассматриваемых примет-высказываний присуща трехчленная синтаксическая парадигма.

Ырыс в предложении, как правило, выступает в качестве простого именного сказуемого, но оно может и усложняться, чему способствует его употребление в сочетании со вспомогательным глаголом *бол-* ‘быть’: *Эм алгъа сол къолундан, сол аягъындан кийиннген ырыс болады* ‘Одеваться, используя в первую очередь левую руку или левую ногу, считается плохой приметой’.

Роль сложного сказуемого выполняет и глагол *ырысла-* ‘верить в дурные приметы’ в форме причастия прошедшего времени в сочетании со вспомогательным глаголом *эт-* ‘делать’: *Къол бармакъланы чалишдирирге ырыслагъан этгендиле* ‘Скрещивать пальцы рук принимали за дурную примету’.

Многообразие форм и функций слова *ырыс* обнаруживается и в других типах конструкций, ориентированных на репрезентацию примет: *Бараз кюн къош кёчюрюу ырысха саналгъанды* ‘Перекочевывать

культураһының ҡиммәтле бер ҡомартҡыһы булараҡ та әһәмиәт ҡаҙана», тип белдерәләр [18].

Сығанаҡтарҙы өйрәнеү аспектында Э.Ф. Ишбирҙиндың хеҙмәттәре лә мөһим урын тота. Ул башҡорт лексикаһының тарихи үҫешен тикшереүгә ҙур күс һалған. Телсе бер хеҙмәтендә башҡорт теле һәм уның лексикаһының үҫеш тарихын тикшереүҙә XVIII-XIX быуаттарҙағы ҡулъяҙма һәм баҫма һүҙлектәр бик күп материал биреүен билдәләй. Тикшеренеүсе был һүҙлектәрҙе лексиканы сағыштырма өйрәнеү сығанаҡтары итеп ҡарай, М. Бекчурин, М.-С. Биксурин, Л.З. Будагов, В.В. Радлов, В.В. Катаринский һ.б. тарафынан төҙөлгән һүҙлектәрҙең лексикаһына ентекле тикшереү үткәреп, уларҙың теленә объектив һәм дөрөҫ характеристика бирә. Улар араһында В.В. Катаринскийҙың «Башҡортса-урыҫса һүҙлеге»н был осорҙағы йәнле һөйләү теле үҙенсәлектәрен сағылдырған иң тулы һүҙлек, тип раҫлай [8-9].

Телсе ғалимдар, ошо мәсьәләгә арналған ғилми хеҙмәттәрҙе дөйөмләштереп, тәүге тапҡыр башҡорт әҙәби теленең тарихын махсус өйрәнеп, системалы рәүештә тикшереү үткәрҙеләр һәм китап итеп баҫтырып сығарҙылар [10]. Башҡорт әҙәби теленең XIX быуатҡа тиклемге тарихын Р.Х. Халиҡова, XIX быуат һәм XX быуат башындағы араны И.Ғ. Ғәләүетдинов, совет осорон Э.Ф. Ишбирҙин тикшерә. Башҡорт ерлегендә барлыҡҡа килгән яҙма сығанаҡтарҙың үҙенсәлектәрен өйрәнеп, улар башҡорт халҡының урта быуаттарҙан уҡ яҙма әҙәби теле булыуын раҫлайҙар. Хеҙмәттә, төрлө сығанаҡтарға таянып, башҡорт халҡының йәнле һөйләү телмәре, фольклор әҫәрҙәре һәм Урал-Волга буйы төрки теле нигеҙендә хәҙерге башҡорт әҙәби теленең формалашыуы һәм артабан үҫеүе мәсьәләләре тикшерелә, ҡушымта рәүешендә яҙма ҡомартҡылар өлгөләре килтерелә.

Башҡорт әҙәби теле тарихы буйынса бығаса бик күп ҡиммәтле материалдар йыйған, төп тикшеренеүҙәр үткәргән И.Ғ. Ғәләүетдинов М. Иванов, С. Күкләшев һәм М.-С. Биксуриндарҙың эшмәкәрлегенә юғары баһа бирә, уларҙың хеҙмәттәрендә баҫылған батыр батша

тураһындағы текстарҙы тел яғынан сағыштыра. Ғалим уларҙың «ижади эшмәкәрлеге арҡаһында беренсе планға яҙыу ҡомартҡыһы сифатында фольклор һәм халыҡтың һөйләү теле өлгөләре күсә. Әммә һуңғылары, үҙҙәренең үҙенсәлеген һаҡлаһа ла, әҙәби телде артабан демократлаштырыу өсөн заманында уңайлы ерлек хеҙмәтен үтәне», тип белдерә. Ул яҙма әҙәби телдең халыҡ теленә яҡынайыуын XIX быуаттың икенсе яртыһындағы мәғрифәтселек әҙәбиәте (М. Аҡмулла, М. Өмөтбаев) телендә лә күрә, хәҙерге башҡорт яҙыуын булдырыуға тәүге ынтылыштарға ла иғтибар итә. Ләкин И.Ғ. Ғәләүетдинов урыҫ алфавиты нигеҙендә яҙылған сығанаҡтарҙың тел үҙенсәлектәренә ҡыҫҡаса байҡау менән генә сикләнә. Ул башҡорт халҡына урыҫ алфавитын ҡабул итеү өсөн объектив политик шарттар булмау сәбәпле, был осорҙа яһалған тырышлыҡтар тәүге тәжрибә рәүешендә тороп ҡалыуын белдерә [15: 147]. Унын һуңғы йылдарҙа донъя күргән «Башҡорт әҙәби теленең ике йөҙ йылы» тигән күләмле хеҙмәтендә ошо осор ҡомартҡыларынан бик күп өлгөләр бирелгән.

XIX быуат аҙағы – XX быуат башында башҡорт теле буйынса сығанаҡтарҙы өйрәнеү мәсьәләһе һуңғы йылдарҙа сыҡҡан ғилми хеҙмәттәрҙә бер ни тиклем системаға килтереп өйрәнелә. Яҙма сығанаҡтарҙа тупланған тел материалдарын төрлө фәнни маҡсаттарҙан сығып өйрәнгән ғалимдарҙың айырым фекерҙәре, күҙәтеүҙәре һәм иҫкәрмәләре уларҙың башҡорт әҙәби теле тарихында тотҡан ролен төҫмөрләргә, ҡайһы бер мәсьәләләрҙе асыҡларға ярҙам итә.

Әҙәбиәт:

1. Ахмеров К.З. Из истории башкирской письменности: История алфавита и орфографии башкирского литературного языка. Уфа, 1972. 135 с.

2. Башкирские народные сказки. Запись и перевод А.Г. Бессонова / Пред., комм. и ред. проф. Н.К. Дмитриева. Уфа, 1941.

3. Ишбирҙин Э.Ф., Ғәләүетдинов И.Ғ., Халикова Р.Х. Башҡорт әҙәби теленең тарихы. Өфө, 1993.

4. Бикчурин М.С. Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречиями бухарцев, башкир, киргизов и жителей Туркестана. – Казань, 1869. – 159 с.

5. Галяутдинов И.Г. Два века башкирского литературного языка. Уфа, 2000. 448 с.

6. Гарипов Т.М. Изучение башкирского языка в дореволюционный период // Вопросы башкирской филологии. М., 1959. С. 35-42, 153-155.

7. Гарипов Т.М., Ураксин З.Г. Западноевропейские источники по истории изучения башкирского языка // Южноуральский археографический сборник. Выпуск I. – Уфа, 1973. – С.160-165.

8. Дмитриев Н.К. Библиография по башкирскому языку и фольклору. – Уфа, 1936. – 12 с.

9. Ишбердин Э.Ф. Рукописные и печатные словари ХУШ-Х1Х вв. как источник изученияистории башкирского языка // Письменные памятники Башкирии (историко-филологические исследования). – Уфа, 1982. – С. 77-80.

10. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М, 1986. 152 с.

11. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең фонетикаһы: Тасуири һәм сағыштырма-тарихи тикшеренеү тәжрибәһе. I баçма. Өфө, 1958. 212 б.; II баçма, төҙәтелгән. – Өфө: БДУ, 2002. – 212 б.

12. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. (Уҡыу ҡулланмаһы) I баçма. Өфө: Китап, 1966. 276 б.; II баçма. Өфө, 2002. 275 б.

13. Латыпова Р.М. XIX быуат аҙағы – XX быуат башындағы яҙма сығанаҡтар һәм уларҙың башҡорт әҙәби теленең формалашыуына йоғонтоһо (урыç һәм латин графикалы яҙма сығанаҡтар буйынса): Монография. Сибай, 2013. 208 с.

14. Латыпова Р.М. Н.И. Ильминский в истории башкирской письменности // Теоретические и практические проблемы развития современной

гуманитарной науки: Материалы IX Международной научно-практической конференции. Уфа, 2023. С. 215–219.

15.Латыпова Р.М. Языковые особенности первого букваря на основе русской графики для башкир // Духовная культура башкир и кыргызов. Материалы Международной научно-практической конференции. Уфа, 2022. С. 146-151.

16. Псәнчин В.Ш. История формирования башкирского литературного письменного языка: дисс. ... канд. филол. наук. Уфа, 1964. 261 с.

17.Ураксин З.Г. «Инжил» как источник изучения истории башкирского языка. // Археография и лингвистическая текстология Южного Урала. Уфа, 1977. С. 98-103.

18.Урҡсин З.Г., Шингареева С.М. Обзор личного фонда врача и ученого филолога М.А. Кулаева // Археография и лингвистическая текстология Южного Урала. Уфа, 1977. С. 115-118.

19.Халикова Р.Х., Шакуров Р.З. Еще одна страница из научного наследия Н.Ф. Катанова // Советская тюркология. 1981. №3. С. 36-38.

20.Юлдашев А.А. Характеристика башкирского языка дореволюционнго периода // Закономерности развития литературных языков народов СССР в Советскую эпоху. М., 1969. С. 111-119.

© Латыпова Р.М., 2024

УДК 811.512.141

Мамбетова Фаягуль Фаилевна,
магистрант, ФБФВиЖ,
Султанбаева Хадиса Валиевна,
д-р филол. наук, профессор,
УУНиТ, г. Уфа, РБ

Фразеологические единицы с компонентом «семья» (‘ғаилә’) в творчестве Мустая Карима

Мустай Карим, башкирский писатель и поэт, в своем творчестве часто обращается к теме семьи. Он создает яркие образы персонажей, отражающих различные аспекты

семейных отношений: любовь, поддержку, конфликты, разочарования. В его произведениях прослеживается теплое отношение к семейным ценностям, утверждение важности родственных связей и взаимопонимания между членами семьи. М. Карим использует фразеологические единицы с компонентом «семья» (‘ғаилә’) для передачи глубокого эмоционального содержания и создания атмосферы доверия и уюта в своих произведениях.

Следовательно, башкирский народ, известный своим уникальным культурным наследием, на протяжении веков облагораживал свои обычаи щедростью и гостеприимством. Эти качества лишь подтверждают глубокую связь с традициями, которые передаются из поколения в поколение. Во фразеологизмах, наполненных мудростью и жизненным опытом, мы можем увидеть отражение нравственности, которая укоренена в семейных ценностях.

1) *Әле лә ҡулымды тығыуым булды, дәү генә ике өрөк усыма килеп тә эләкте. Береһен шунда уҡ* ***уртыма ҡыҫтырып ҡуйҙым****. Беҙҙә тәмле нәмәне бер юлы ғына ҡомһоҙланып ашай торған ғәҙәт юҡ. Беҙ уны рәхәтләнеп һурып ҡына йөрөйбөҙ. Икенсе өрөктө бөгөн генә кейеп сыҡҡан яңы салбарымдың кеҫәһенә йәшерҙем. Уныһын, ҡайтҡас, һеңлем менән ҡустыма бүлеп бирермен. Бәлки, ошонан башлап минең салбарымдың да* ***кеҫәһе тылсымлыға әйләнер****. «Йомарт ҡулға мал керер», – ти Оло инәйем* [5: 45].

В повести «Долгое-долгое детство» Старшая мать, считая, что щедрость пупка – это просто притча, углубилась в раздумья. Она знала, что истинное богатство не в обладании, а в умении делиться. Так, пупок, отложив собственные страсти, подарил один урюк брату, другой – сестре. В тот миг он ощутил, как в его душе разгорается свет, способный затмить любую жадность.

И, хотя радости от еды он не испытал, пупок понял, что истинная щедрость делает нас богаче, чем любое наслаждение.

1) *Бына болдорға минең Оло инәйем сығып баҫты.*

– Һөйөнсө, Йомағол! – тине ул, тораташ төҫлө, һелкенмәй ҙә.

– Кем бар?! – Тегеһе һә тигәнсе Оло инәйемдең алдына килеп теҙләнде. – Ике улың.

– Икәү? Бер юлымы? Ниңә икәү? Икенсеһе ни исемле?

Оло инәйем көлөп үк ебәрҙе:

*– Иҫәр, **берәүгә ҡарағанда икәү яҡшыраҡ та...** Исеменә генә ҡалғас, уныһын табырһың инде.*

– Эйе, эйе, яҡшыраҡ, икәү яҡшыраҡ. Исемен табырбыҙ. Аллаһы әкбәр! – Теҙләнгән көйө ул доға ҡылды. – Һөйөнсөһөнә, инәй, һиңә бер һарыҡ. Юҡ, ике һарыҡ! Аллаһы әкбәр! – Ике ҡулы менән йәнә битен һыйпаны [5: 64].

Семейные ценности – это те вечные ориентиры, которые наполняют нашу жизнь смыслом и теплотой.

*– **Ирем киҫәге – итем киҫәге**. Бар сихыры шунда. – Ошоларҙы әйткәс, Оло инәйем көрһөнөп ҡуйғандай итте. Бәлки, көрһөнмәгәндер ҙә.*

Фразеологическая единица «***Ирем киҫәге – итем киҫәге***» подчеркивает важность поддержки и любви к близким. Даже ребенка от второй жены мужа нужно любить, как своего собственного мужа.

В данных примерах говорится о том, что люди должны быть опорой друг другу, в том числе в семейной жизни.

1) *Әле Мортаза ағайыма **кәләш әйттергәнсе,** Гөлбостанға яусы ебәрергә лә ниәтләп ҡарағайныҡ, әммә аҙаҡтан кире һүрелдек. «Уңған ҡатын ир күрке, матур ҡатын ил күрке, – тиештек, – үтә сибәр Гөлбостан йортҡа **төҫ бирмәҫ**», – тип шикләндек. Ағайыма Тәмәнәй осонан урта матур Бикә еңгәмде алып бирҙек. Үҙенең дә **күҙе төшөп йөрөгән икән**. Атайым бешер-бешмәҫ башҡоҙалар ебәреп мәшәҡәтләнмәне, ҡыҙ атаһына туп-тура үҙе барҙы. Барҙы ла көйө китеберәк ҡайтты. Киске сәй табынында ул ошолай тип хәбәр һалды:*

*– Буласаҡ киленде күргәс тә, оҡшаттым, **һөйәге беҙгә тартым**. Тик ҡоҙалар ғына бер аҙ күңелде китте, һаранға оҡшайҙар* [5: 103].

Также в произведении есть фразеологизмы о том, как нужно сдерживать слово, хорошо обращаться, делать добро человеку. Доказательством этому служат следующие примеры:

1) – *Мин үҙем! – тип шунда ук утын ағастарын* ***ҡосағыма тейәй*** *ҙә башланым.*

– Затың игелек күрһен, балам, итәғәтле икәнһең, – тип әбей мине лә маҡтап алды. – ***Ҡылған эшең – кешегә, килгән сауабы – үҙеңә!*** *– Шуны әйтте лә кире өйгә ыңғайланы.*

2) – Ихтыярыңда... – тине Кесе инәйем, ғәйепле кеше һымаҡ, ***башын эйҙе****. – Ни ҡылһаң да – һин хаҡлы.*

– Һәр ҡайһыбыҙҙың үҙ хәҡиҡәте, үҙ иманы, Вазифа. Беҙ икебеҙ бер дөрөҫлөк менән йәшәй алмайбыҙ. Хаҡлы булһам да, мин үҙем өсөн генә хаҡлымын...

Как мы видим, фразеологические единицы с компонентом «семья» (‘ғаилә’) в творчестве Мустая Карима представляют собой важный аспект его литературного наследия, отражая не только культурные, но и социальные ценности. В русском языке фразеологизмы с этим компонентом часто ассоциируются с идеями любви, поддержки и единства. Мустай Карим мастерски использует такие выражения, чтобы подчеркнуть значимость семьи в жизни человека.

Например, в его произведениях можно встретить фразеологизмы, переполненные глубоким смыслом, которые создают эмоциональную связь между персонажами и читателем. Они служат не только для обогащения языка, но и для передачи философских идей о долге и ответственности перед близкими.

Таким образом, фразеологические единицы с компонентом «семья» (‘ғаилә’) в творчестве Мустая Карима становятся важным инструментом для исследования человеческих отношений, отражая многогранность и сложность семейных связей в современном обществе.

Литература:

1. Баһауетдинова М.И. Башҡортса–урыҫса этнокультурологик лексика һүҙлеге. Өфө, 2003.
2. Әхтәмов М.Х. Хәҙерге башҡорт теле. Лексикология, фразеология, лексикография. Өфө: БДУ, 2002. 208 б.
3. Ишбулатова Х.Д. Башҡорт теленең тормош-көнкүреш лексикаһы. Өфө, 2002.

4. Йосопов Х.Ғ. Башҡорт теленең фразеологияһы. Өфө, 1963. 98 б.
5. Кәрим М. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1981. 296 б.
© Мамбетова Ф.Ф., Султанбаева Х.В., 2024

УДК 811.512.37

Махлаева Саглара Олеговна,
учитель калмыцкого языка и литературы, БПОУ «Элистинский педагогический колледж им. Х.Б. Канукова»
Васильева Надежда Васильевна,
старший научный сотрудник, БУРК «Национальный музей Республики Калмыкия им. Н.Н. Пальмова», г. Элиста, Республика Калмыкия, РФ

Изучение фольклора на уроках калмыцкого языка в начальной школе

Что мы знаем о фольклоре на сегодня? Фольклор – неотъемлемая часть фольклористики и этнологии, которая объединяет устное народное творчество (сказки, загадки, пословицы, поговорки, былины, легенды, игры и т. д.) и сферу духовной религиозной культуры (быт, традиции, обычаи). Из глубины веков, из неисчерпаемой кладези народной мудрости черпаем мы сейчас эту ценную информацию. И чем больше и дальше накручивается на спираль истории время, тем ценнее становится информация. К сожалению, у современных детей другие приоритеты: телефоны и компьютерные игры. Поэтому изучение фольклора на уроках калмыцкого языка в начальной школе должно быть приоритетной государственной задачей.

Представим себе такую картину прошлого – вечер, костёр и весь хотон (село) собрался вокруг этого костра, кто-то поет песни, кто-то играет в игры, кто-то загадки разгадывает, а кто-то слушает сказки, легенды. С помощью фольклора шло объединение народа. Россия богата своей многонациональностью и культурой. У каждого народа, проживающего на территории России, есть свои традиции.

Традиции калмыцкого народа, пришедшего на территорию России в низовья Волги в конце XVI – начале XVII века, мудрые и содержательные. Несмотря на тяжелую участь (депортация 28 декабря 1943 год), этнос не в полной мере, но смог сохранить свои обычаи и культуру.

Устное народное творчество – на сегодняшний день тема актуальная, интересная и является обязательным пунктом в преподавании в начальной школе. На протяжении четырех лет школьники знакомятся с различными жанрами фольклора – сказками, загадками, пословицами, поговорками, легендами, героическим эпосом «Джангар» и т. д. И этот богатейший пласт народного творчества играет немаловажную роль в воспитании учащегося, в его всестороннем развитии. Дети младшего школьного возраста обладают цепкой памятью, и необходимо воспользоваться такой возможностью, дабы посеять благодатные семена народной мудрости в почву данного периода. И эта важная задача стоит перед нами, учителями начальной школы.

Фольклор заключает в себе:

– знание духовной культуры (быт, традиции, обычаи);

– нравственные качества (симпатии, антипатии, добро и зло);

– эстетические качества (красота народной мысли);

– уважительное отношение к собственной культуре и толерантность.

Фольклор дает возможность соприкоснуться с прошлым, вобрать в себя обычаи и культуру своего народа. Фольклор – сокровищница знаний, достигшая нашего времени. Мудрые традиции наших предков должны передаваться из поколения в поколение.

В калмыцком языке, как и в языках других народностей, есть много пословиц и поговорок (калм. – үлгүрмүд). Поговорка – это ярко выраженное народное высказывание, вошедшее в речевой обиход, без заключения и вывода, а также она может быть частью пословицы [5: 7].

Вот несколько примеров поговорок на калмыцком языке с переводом на русский:

«Цө кел, ол сан» *‘Мало говори, больше думай’.* Даже в форме самой поговорке мы видим краткость, глубокомысленную сдержанность.

«Арh угад – зарh уга» *‘На нет и суда нет’;*

«Зарц биш, залуhин седкл деерәс» *‘Не в службу, а в дружбу’;*

«Бал бәәсн hазрт, зөг хурдг» *‘Где мёд, там и пчёлы’;*

«Һарсн уул бийд, өөк хайсн толhад» *‘Если взобрался на гору, то можешь салом кидаться’;*

«Тос цоксн күн, hаран доладг» *‘Кто масло сбивает, тот пальцы облизывает. Т. е. у мастера и рот в масле.*

«Өгсән авдг, тәрсән хаддг» *‘Что посеешь, то и пожнёшь’;*

«Хоома күн хойр көдлмштә» *‘Ленивый делает работу дважды’.*

Пословица – мудрое изречение, с законченной мыслью. Очень распространены калмыцкие пословицы с гармоничным созвучием слов. Они разные: о любви к Родине, человеческом достоинстве, отношении к семье, труду, природе.

Примеры пословиц, которые раскрывают нравственные и волевые качества:

«Муңхг эрдмән амндан бәрдг, мергн эрдмән дотран бәрдг» *‘Глупец свои достоинства выпячивает, мудрец свои достоинства хранит внутри’;*

«Авдрин хазн чилдг, альхни хазн чилдг уга» *‘Клад в сундуке кончается, а клад, заключенный в умении рук, не кончается’;*

«Нур дунд – нуhсн сәәхн, нутг дунд – номта сәәхн» *‘Посреди озера – утка прекрасна, в своём краю – умный прекрасен’;*

«Әәҗ үкхәр, әәлhәд үк!» *‘Чем умереть страшась, лучше умереть устрашая!’*

«Алтн шорад даргдго, алдр күн юмнд даргдго» *‘Золото в песке не затеряется, великого человека не сломить’.*

Пословицы о семье (калм. *өрк-бүл*):

«Күн – дөңгәр, шовун – далваhар» *‘Человек живёт помощью, а птица крыльями’;*

«Күн – ахта, девл – захта» *‘Человек со старшим братом, что шуба с воротником’ и т. д.*

«Элсн үлүддг, элгн үлүддго» *‘Песок бывает лишним, родственники – нет’.*

Пословицы о Родине:

«Күлг иҗлән хәәдг, күн hазран сандг» *‘Скакун ищет табун, человек вспоминает Родину’;*

«Төрскн тег ямаран эңкр гиҗ, күүнә hазрт медхч» *‘Как родная степь дорогá, поймешь, когда на чужбину попадешь’;*

«Эврә төрсн hазрт өлзә олхд күнд биш» *‘На родной земле счастье легче найти’;*

«Төрскн hазртан ирхлә, гем чигн hардг» *‘Когда вступаешь на родную землю, и болезнь проходит’.*

Пословицы об учебе и знаниях:

«Сурhулин экн җирhл, залхуhин экн зовлң» *‘Плод учения – процветание, плод лени – страдание’;*

«Сурhуль – ухани булг» *‘Учение – источник знаний’;*

«Чидл чилдг, медрл чилдго» *‘Силы кончаются, а знания – нет’;*

«Ухан – сурhульд йозур уга, эрдм – сурhульд көгшн уга». *‘У ума и учёбы края нет, ремеслу учиться – старости нет’* и т.д.

Применение загадок (калм. *тәәлвртә туульс*) на уроках калмыцкого языка помогают развить смекалку и гибкость ума, а также вырабатывают навыки грамотности. Калмыцкие загадки могут быть очень замысловатыми в понимании:

«Ах дү хойрин ээм цацу» *‘Два брата ростом одинаковы’ (**хәәч** ‘ножницы’).*

«Ах дү дөрвүлн нег махлата» *‘У четырёх братьев одна шапка’ (**ширэн дөрвн көл** ‘четыре ножки стола’)*

«Далhа шар эмгн далн давхр хувцта» *‘Широколицая жёлтая старуха имеет одежду в семьдесят слоёв’ (**мәңгрсн** ‘лук’).*

«Нернь негн, недрнь хойр» *‘Название одно, а значений – два’ (**үсн** – это и ‘молоко’, и ‘волосы’).*

«Төмр урн модн көлтә» *‘Мастер по металлу имеет деревянную ногу’ (**алх** ‘молот’)*

«Һууд һучн хойр цаһан өргә» *‘В ложбине красуются тридцать два белых дворца (**шүдн** ‘зубы’)* и т. д.

Калмыцкие сказки *(тууль)* [2: 37]. Для меня фольклор начался со сказок моей мамы. В детстве, вечерами, я очень любила слушать сказки, которые она или читала, или рассказывала по памяти.

Калмыцкие сказки делятся на *«ахр тууль»* – короткая сказка (это бытовая, сатирическая, сказка о животных) и *«ут тууль»* – сказка длинная. Калмыцкие сказки делятся на:

– волшебные или фантастические;

– бытовые;

– сатирические;

– богатырские;

– аллегорические сказки о животных.

Дети с помощью сказок узнают традиции и обычаи своих предков, бытовой уклад и нравы. Это формирует у детей мировоззренческие взгляды и вызывает интерес к чтению. В древние времена у калмыков сказитель был на особом положении, что говорит о большом уважении. Для того, чтобы рассказать ту или иную сказку, легенду, нужно было заинтересовать публику.

Почему фольклор относится к устному нематериальному культурному наследию человечества? Потому что не было писарей, усердно записывающих устно-поэтическое народное творчество. Всё запоминалось и передавалось устно.

Такие ученые, как Б. Бергман, Г. Рамстедт, В.Л. Котвич, И.И. Попов записывали много песен и сказаний с уст информантов-сказителей. Также позже первый калмыцкий учёный Номто Очиров, обходя и объезжая хотоны, сумел сохранить для народа уникальные песни эпоса «Джангар» [1: 9].

Эти песни заучивались наизусть и передавались из поколения в поколение. Каждый сказитель, конечно, что-то мог прибавить от себя, украсить, подать в собственной трактовке. Но это не умаляет значения устно-поэтического повествования о жизни предков калмыков в сказочной стране Бумбе и подвигах ее богатырей. Исполнителями эпоса выступали джангарчи. Эпос проникнут духом героизма, любви к своему народу и патриотизма. Главной темой «Джангара» является защита страны Бумбы от иноземных завоевателей. Эпос «Джангар» состоит из 10 глав, записанных в 1908 году из уст джангарчи Ээляна Овла учёным Номто Очировым под руководством В.Л. Котвича. Точная дата создания эпоса остается спорным вопросом. История эпоса насчитывает более 575 лет.

И в наших силах, в силах педагогов-калмыковедов, раскрыть учащимся богатство фольклора, привить и преподать детям ту духовную культуру, знания, историю, которые оставили нам далекие предки.

Литература:

1. Калмыцкий народный эпос «Джангар» / пер. с калм. С.И. Липкина; худ. В.А. Фаворский. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1989. 363 с.

2. Калмыцкие народные сказки на калмыцком языке. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1979.

3. Калмыцко-русский словарь / под редакцией Б.Д. Муниева. М.: Издательство «Русский язык», 1977.

4. Оконов Б.Б. Бичкдүдин амн үгин антолог. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1990.

5. Оконов Б.Б. Калмыцкие народные пословицы и поговорки. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1980.

© Махлаева С.О., Васильева Н.В., 2024

УДК 811.512.142

Мизиев Ахмат Магометович,
профессор кафедры карачаево-балкарской филологии
Аккулова Малика Керимовна
магистрант, ФГБОУ ВО «Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова», г. Нальчик, Кабардино-Балкарская Республика, РФ

Репрезентация погоды в карачаево-балкарских приметах

Приметы как один из малых жанров устного народного творчества еще не были объектом исследования карачаево-балкарских фольклористов. Правда, они в количестве свыше 350 единиц представлены в хрестоматии «Карачаево-балкарский фольклор» [3]. Некоторые же литературоведы обращаются к ним в связи с рассмотрением проблем этнокультурной идентичности [6]. В последние годы они начали попадать в поле зрения и языковедов, специализирующихся в области лексической [2; 5] и фразеологической семантики [7; 8]. Опубликованы и научные статьи, в которых определены некоторые лингвистические их характеристики [1; 4]. Тем не менее многие аспекты рассматриваемого феномена все еще не нашли должного отражения в карачаево-балкарском языкознании. Исходя из этого, в данной работе предпринимается попытка осветить особенности примет, связанных с народной метеорологией.

Карачаево-балкарские приметы рассматриваемого плана в структурно-семантическом отношении характеризуются многообразием. Их можно объединить в три большие группы: 1) приметы, имеющие структуру простого предложения; 2) приметы, имеющие структуру сложного предложения; 3) приметы, представляющие собой микротексты. Приметы-высказывания, входящие в первую группу, строятся по образцам глагольных и именных предложений, выполняя при этом собственно

констатирующую функцию: *Желине кёре жауууну* ‘По ветру и дождь’; *Кюкюреген булутну – жауууну аз* ‘В громыхающем облаке дождя мало’; *Ууакъ шулпу узакъ барыр* ‘Мелкая морось долго идет’; *Къара (къарсыз) къыш ауруулу болур* ‘Бесснежной зимой болезней много бывает’. Для второй группы примет присуща структура сложноподчиненного предложения: *Къумурсха тёбени къазсанг, кюн бузулур* ‘Если будешь копать муравейник, то погода испортится’; *Илкерле, Боюнсала эртте чыкъсала, жыл жылы болады* ‘Если Плеяды, Весы рано появляются, то год теплым бывает’. Такие конструкции репрезентируют причинно-следственные отношения, т. е. при каких условиях погода становится лучше или хуже. Подобного плана высказывания могут иметь и структуру сложносочиненного предложения, объединяющего две сложноподчиненные конструкции: *Эрттенликде жаууун жауса – кёпге бармаз, ингирликде жаууун жауса – кёпге барыр* ‘Если утром начнется дождь, он долго не идет, если вечером начнет идти дождь, то он идет долго’. Приметы же третьей группы представляют собой небольшие тексты, состоящие из нескольких предложений, и они носят более детализированный характер: *Жаз башында «балдражюз», «къара къая», «оба кирген», «аманкёз» деген кюнле кетгинчи, кюн жайыкъмайды дегендиле. Бу кюнле (ала ючюшер боладыла) март эм апрель айлада боладыла* ‘Говорят, что весной, пока не пройдут дни, которые называются «дни с буранами и снегопадами», «мертвец входящий», «плохой глаз» погода не проясняется. Такие дни (их бывает по три) приходятся на на март и апрель’.

Имеющийся фактологический материал позволяет классифицировать приметы, связанные с погодой, с учетом времен года. При этом мы имеем следующие четыре группы примет:

а) зимние приметы: *Къышны аллы зыбыр болса, арты жумушакъ болур* ‘Если начало зимы будет суровым, конец ее будет теплым’;

б) весенние приметы: *Къаз келсе – жаз келир, къаргъа келсе – къар келир* ‘Гуси прилетят – весна придет, вороны прилетят – снег придет’;

в) летние приметы: *Жай кёк къыбыла жанындан кёп кюкюресе, битимли жыл боллукъду* ‘Если летом часто появляются грозы с юга, год будет урожайным’;

г) осенние приметы: *Кюз артында кёк кюкюресе – къышы сууукъ болур* ‘Если осенью будут частые грозы – зима будет холодной’.

Карачаевцам и балкарцам, как и многим другим народам, было присуще вести наблюдения над погодой в ареале своей жизнедеятельности, результаты которых в устной форме передавались из поколения в поколение. Они, опираясь на свой жизненный опыт, сравнивая и сопоставляя различные природные явления, составляли для себя метеорологические прогнозы на будущее. Представители карачаево-балкарского народа учитывали взаимосвязи метеорологических условий с различными объектами живой и неживой природы. На этой основе также можно говорить о целом ряде микрогрупп примет, носящих прогностический характер.

Отдельную группу составляют так называемые высказывания-астропрогнозы. В них прогнозы делаются с учетом визуализированных признаков таких небесных тел, как солнце, луна, звезды: *Айны тёгереги гюрен тартылса, кюн бузулур* ‘Если вокруг луны видно кольцо, то погода испортится’; *Илкер батмай, кюн атмаз* ‘Пока Плеяды не сядут, солнце не появится’; *Къой жол къыбылагъа тартса, жауун боллукъ тюйюлдю, тюз болса – жауарыкъды* ‘Если Млечный путь тянется в южную сторону, дождя не будет, если же он прямой – пойдет дождь’; *Боюнса жулдузла тюз болсала, кюн бузулмайды, къынгыр неда башха тюрлю болсала – кюн бузулады* ‘Если Весы стоят прямо, погода не портится, если же они кривы или принимают другое положение – погода портится’.

Можно говорить и о такой группе примет, в которой отмечена специфика протекания того или иного природного явления (ветер, облака, гром и молнии, дождь,

снег и т. д.): *Жылы жел уруп башласа, жауун жауар* ‘Если начинает дуть теплый ветер, пойдет дождь’; *Биринчи къар кюндюз жауса – къыш сууукъ болур, кече жауса – жылы болур* ‘Если первый снег пойдет днем, то зима будет холодной, если ночью – теплой’; *Ингирде булутла чачылып тебиреселе, кюн аязыр* ‘Если вечером облака начнут рассеиваться, погода прояснится’; *Кюкюреген булутну жауууну аз* ‘Если гром много гремит – дождя будет немного’; *Къар кёп жауса, битим кёп болур* ‘Если много снега, значит и урожая будет много’; *Туманла кюн батханнга барсала – кюн аязыр, кюн чыкъгъан жанына барсала – кюн бузулур* ‘Если туманы идут в сторону захода солнца – погода прояснится, если идут в сторону восхода солнца – погода испортится’.

В высказываниях-приметах обнаруживается и сопряженность метеорологических явлений с каким-то определенным днем или частями суток: *Ыйых кюн кюн бузулса, ыйыкъгъа дери барыр* ‘Если погода испортится в воскресенье, продолжится целую неделю’; *Шабатда аязмаса, къыяматда аязмаз* ‘Если в субботу не прояснится, то не прояснится даже в день светопреставления’; *Эрттенликде къызыл булутла жайылсала, кюн бузулады* ‘Если утром распространятся красные облака, погода испортится’; *Эрттеннги булут къызарса – ингири жауун болур, ингирги булут къызарса – эрттени ариу болур* ‘Утреннее облако покраснеет – вечером дождь пойдет, если вечернее облако покраснеет – утро прояснится’; *Эрттени бузуллукъ болса, ингирде кюн къызарып батар* ‘Если утром погода будет портиться, вечером солнце багровым садится’; *Эрттенлик жауун жауун болмаз, эрттенлик къонакъ къонакъ болмаз* ‘Утренний дождь – не дождь, утренний гость – не гость’.

О погоде в этносе судят и исходя из различных специфических признаков растений: *Тукъузгю кёп битсе, къыш сууукъ, къаты болады, дегендиле* ‘Говорили, что если будет много рябины, то зима будет холодной».

Для народной метеорологии непревзойденное значение имеют поведенческие признаки представителей

фауны (животных, птиц, насекомых и т. д.): *Таукъ къумда «жууунса», кюн бузулур* ‘Если курица «купается» в пыли, погода испортится’; *Таукъла кеслерин къазып башласала, кюн бузулур* ‘Если курицы начнут себя зарывать, погода испортится’; *Къара чибинле къадалып къапсала, кюн бузулур* ‘Если мухи будут сильно кусаться, погода испортится’; *Къумурсхала азыкъларын кюннге чыгъара эселе – кюн иги болур, тёбелерине ташый эселе уа – кюн бузулур* ‘Вытаскивают муравьи свое пропитание на солнце – погода будет хорошая, тащут в муравейник – погода испортится’; *Малла къадалып отласала, кюн бузулур* ‘Если скот жадно пасется, погода испортится’; *Тууарла салкъын кюн къатели этселе, кюн бузулур* ‘Если крупный рогатый скот в прохладный день строчится от оводов, погода испортится’; *Чаукала «чау-чау» этип, жыйын болуп айлансала – кюн бузулур* ‘Если галки шумят и летают стаями – погода испортится’; *Эшек къулакъларын къакъса, кюн бузулады* ‘Если ишак хлопает ушами, погода портится’; *Эшек кюлде аунаса, кюн бузулады* ‘Если ишак валяется в золе, погода портится’; *Кюн бузулуп кёп тургъандан сора, кече уку къычырса, кюн аязады* ‘Если после долгого ненастья прокричит филин, погода прояснится’; *Жилянла жыйылсала, кюн бузулады* ‘Если змеи собираются в кучу, погода испортится’; *Киштик сол аягъы бла бетин жууса, кюн бузулур* ‘Если кошка умывается левой лапой – к дождю’; *Киштик онг аягъы бла бетин жууса, кюн иги болур* ‘Если кошка умывается правой лапкой – значит будет хорошая погода’.

Народная метеорология моделируется также по различным изменениям физического состояния человека (боли в суставах и ранах, сонливость, изменения в настроении, шум в ушах и т. д.): *Къартланы беллери ауруп башласала, хауа тюрленир* ‘Если у стариков начнут болеть поясницы, погода изменится’; *Адамланы кюндюзгю кюнде жукъулары келсе, кюн бузулур* ‘Если человеку днем хочется спать – к дождю’.

Подобные приметы появились в процессе многолетних наблюдений. Некоторые из них возникли на основе

поверий, случайных совпадений, вследствие того, что природа воспринималась идеалистически и т. д. Вышеизложенное свидетельствует о том, что приметы характеризуются функциональным и структурно-семантическим многообразием.

Литература:

1. Аппоев А.К., Кетенчиев М.Б. Карачаево-балкарские приметы как регулятивы действия // Художественный мир Юга России: синтезное мышление, диалог культур. Материалы Всероссийской научной конференции. Карачаевск: Карачаево-Черкесский государственный университет им. У.Д. Алиева, 2010. С. 31–34.
2. Ахматова М.А., Додуева А.Т., Кетенчиев М.Б. Вербализация концепта «къыш» (зима) в карачаево-балкарской языковой картине мира // Полилингвиальность и транскультурные практики. 2021. Т. 18. № 2. С. 153–164.
3. Карачаево-балкарский фольклор. Хрестоматия / сост. Т.М. Хаджиева. Нальчик: Эль-Фа, 1996. 592 с.
4. Кетенчиев М.Б. Вербализация народной метеорологии в карачаево-балкарских приметах // Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве. Материалы Международной конференции. Нальчик: Кабардино-Балкарский государственный университет, 2011. С. 39–44.
5. Кетенчиев М.Б., Ахматова М.А., Додуева А.Т. Архаическая лексика в карачаево-балкарских паремиях // Полилингвиальность и транскультурные практики. 2022. Т. 19. № 2. С. 297–307.
6. Узденова Ф.Т. Образ и его знаковая природа (к проблеме этнокультурной идентичности) // Современные исследования социальных проблем. 2018. Т. 10. № 3-1. С. 12-23.
7. Улаков М.З., Хуболов С.М. Семантически двукомпонентные предложения с предикатами, выраженными именными фразеологизмами, в карачаево-балкарском языке // Вестник Дагестанского научного центра РАН. 2014. № 52. С. 113–116.

8. Хуболов С.М. Структурно-семантические особенности трехместных фразеологизированных предложений в карачаево-балкарском языке // Современные проблемы науки и образования. 2015. № 2-3. С. 64.

© Мизиев А.М., Аккулова М.К., 2024

УДК 372.881.1

Мишустина Наталья Владимировна,
преподаватель, КГБПОУ «Бийский педагогический колледж им. Д.И. Кузнецова», г. Бийск, Алтайский край, РФ

Кумандинская народная сказка как средство приобщения детей к родному языку

Язык – это продукт общественно-исторического развития. В нем отражаются истории народа, его традиции, система социальных отношений, культура в широком смысле. Язык, речь возникли в деятельности и являются одним из условий существования человека и осуществления его деятельности. В языке, как в продукте этой деятельности, отражены ее условия, содержание, результат [7: 9].

Наряду с общими элементами общественно-исторического опыта в языке есть элементы, присущие той или иной национальной культуре. В этом смысле А.А. Леонтьевым выделяется такая функция языка, как национально-культурная. Она ярко охарактеризована и в работах К.Д. Ушинского, показавших национальные особенности родного языка и его роль в воспитании национального самосознания.

Язык является фундаментальным основанием культуры в широком понимании. «Присваивая» общественный опыт предшествующих поколений людей, ребенок овладевает языком как частью национальной культуры [7: 21].

В настоящее время в России серьёзную озабоченность вызывает состояние языков коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока. Число их носителей стремительно уменьшается. Кумандинцы – один из коренных народов, населявших земли Сибири (Алтайский край, Кемеровскую область, республику Алтай). Крупные поселения кумандинцев по сей день располагаются южнее и восточнее Бийска в верхнем течении Катуни. Кумандинский язык находится на грани исчезновения.

В ситуации, когда естественная речевая среда исчезает, возникает необходимость создания искусственных условий для сохранения языка. Возможно внедрение регионального компонента в проектную деятельность, организацию детей дошкольного и школьного возраста вне занятий. В этой связи существует необходимость поиска новых форм, которые бы позволили сохранить кумандинский язык, а вместе с этим сохранить и культуру народа [3: 7].

Кукольный театр является одной из эффективных форм приобщения детей к родному языку, в процессе которой решаются многие педагогические задачи, касающиеся формирования личности ребенка, выразительности его речи, интеллектуального развития и художественно-эстетического воспитания. Театрализованная деятельность – это средство привлечения внимания детей к художественному слову, народной сказке, неиссякаемый источник развития чувств, переживаний и эмоциональных открытий, способ приобщения к духовному богатству своего народа [2: 16].

Цель исследования – изучение особенностей кумандинской народной сказки. Приобщение дошкольников к родному языку.

Изучение истории кумандинского языка позволило нам сделать следующие выводы. Кумандинская лексика, как лексика любого языка, представляет собой результат длительного развития. Основные эпохи развития лексики

засвидетельствованы в исторических и лингвистических памятниках:

– древнетюркская эпоха (VI–VIII–IX вв.), оставившая енисейско-орхонские и уйгурские памятники, по которым можно установить преемственность в развитии тюркских языков, а в отношении кумандинского языка – его отдаленные связи с древнетюркским (древнекумандинским, рода Со), древнеогузским, древнеуйгурским, древнекиргизским и древнехакасским языками;

– среднетюркская эпоха (X–XIV вв.), разделяющаяся на два периода – караханидский и монгольский, оставившая нам памятники письменности на древних литературных языках, а также глубокие следы вторичных монгольских заимствований в восточных тюркских языках, в том числе кумандинском языке;

– новотюркская эпоха (XV–XX вв.), характеризующаяся формированием большинства современных тюркских народностей и наций, а также развитием более тесных связей восточно-тюркских языков с русским языком и проникновением в эти языки элементов русского языка и лексики соседних тюркоязычных народов. Период после Великой Октябрьской социалистической революции охарактеризовался образованием Горно-Алтайской автономной области, а ныне – Республики Алтай и развитием алтайского литературного языка. Кумандинский язык вошел в алтайское семейство языков (диалектов) [6: 145].

Основной словарный фонд кумандинского языка, как и других тюркских, а также хакасского, уйгурского, монгольских языков, содержит в себе довольно значительный по объему и общий для всех этих языков слой лексики, относящийся к древнейшему языку-основе [6: 145].

Анализ кумандинской народной сказки как жанра устного народного творчества кумандинцев позволило нам отметить следующее. Как и все народы, кумандинцы создали свою мифологию. В ней нашли отражение

представления о сотворении мира, о природе, человеке, животном и растительном мире. Сказки передавались из уст в уста. В конце XX столетия литературным описанием кумандинского фольклора занимался сибирский этнограф и историк Ф.А. Сатлаев. В своём очерке он отмечает следующие типологии кумандинских народных сказок: бытовые («Кан-Айак», «Ньакыс Молтрак ла тогус Молтрак») и волшебные («Машпарак») [4: 142]. Поздние исследователи культуры кумандинского народа Е.И. Тукмачева и Н.Н. Шарманкина отмечали о кумандинских сказках следующее: «Как и у других народов, в них всё делится на добро и зло, свет и тьму, черное и белое. Кумандинские сказки имеют зачин… Сказка отражает мировоззрение народа в разные исторические эпохи, его отношение к действительности, мечты о будущем, его борьбу за свою независимость, веру в себя и свои силы. Характерные черты сказок определяются самой жизнью, условиями труда, духовными и эстетическими запросами. Сказка отражает жизнь той среды, в которой она бытует, то есть является отражением местных природных условий, рода занятий людей, социального положения. Сказки кумандинцев связаны с тайгой и реками, рыболовством, охотой, со всеми имеющимися проблемами. В них отразились смекалка, юмор народа… В сказках кумандинцы прославляют труженика» [5: 44].

В рамках научного исследования с целью приобщения дошкольников к родному языку на базе Алтайской региональной общественной организации «Объединение кумандинцев Алтая» в г. Бийске нами была организована театрализованная деятельность с детьми дошкольного и школьного возраста по сказке «Чок-чок» («Колобок») с использованием кукольного театра. Для составления сценария были использованы материалы кумандинского фольклора – народные игры, загадки и сказка [1]. С целью заинтересовать детей кумандинским языком была проведена малоподвижная игра «Веселый счет», загаданы загадки на кумандинском языке. В системе

двуязычия был показан кукольный театр на кумандинском языке с переводом на русский. Дети с большим интересом смотрели сказку, а затем и сами стали активными участниками кукольного представления.

А также мы приняли участие в кумандинском народном празднике плодородия «Коча Кан», на котором провели для детей «Объединения кумандинцев Алтая» в г. Бийске мастер-класс по кукловождению. Ребята учились элементам кукловождения и пробовали себя в роли актеров-кукловодов. Затем был показан совместный кукольный спектакль по сказке «Колобок» на кумандинском языке.

Проведенная работа доказывает эффективность использования сказок в театрализованной деятельности как средство приобщения дошкольников к родному языку.

Литература:

1. Амирова А.Д. Сказка «Колобок». Бийск: Издательский дом «Бия», 2022. 8 с.
2. Антипина Е.А. Театрализованная деятельность в детском саду: игры, упражнения, сценарии. М.: ТЦ Сфера, 2009. 128 с.
3. Найденова Е.А. Дидактическая система и модель «Север-стрим»: развивающая речевая среда. Школьный лагерь этнокультурной и профориентационной направленности на языках малочисленных народов Севера: методическое пособие. М.: РУСАЙНС, 2022. 522 с.
4. Сатлаев Ф.А. Кумандинцы. Историко-этнографический очерк XIX – первой четверти XX века. Горно-Алтайск, 1974. 198 с.
5. Сысоев Е.В., Науменко Н.С. Кумандинцы – дети гор. Методическое пособие. Барнаул: АКЦНТиД, 2005. 104 с.
6. Тукмачев-Соболеков Л.М. У истоков древнего Алтая. Пособие для высших учебных заведений и школ. Бийск: типография Бийского педагогического Государственного университета, 2001. 182 с.
7. Яшина В.И., Алексеева М.М. Теория и методика развития речи детей: учебник для студ. учреждений высш.

образования / под общ. ред. В.И. Яшиной. М.: Академия, 2016. 448 с.

© Мишустина Н.В., 2024

УДК 811.512.141

Муллағолова Айгүзәл Рөстәм ҡыҙы.,
магистрант, Өфө университеты,
Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө ҡ.

SMS – заманса эпистоляр жанр

Хаттар – элек-электән башҡорт халҡының һөйләшеү, аралашыу сараһы булып торған, киң танылыу яулаған, боронғонан килә торған айырым ҡалыплашҡан традициялары булған жанр [1: 416; 2: 169]. Тел ғилемендә улар үҙҙәренең уникаль яҙыу ҡалыптары, ҡағиҙәләре, үҙенсәлектәре менән айырым бер стиль барлыҡҡа килтергәндәр. Боронғо замандарҙан уҡ айырым кешеләрҙең, дәүләт эшмәкәрҙәренең бер-береһе менән үҙ-ара мөнәсәбәттәре махсус яҙышыу аша барған. Ундай юл менән аралашыу тормошта ҙур урын алып торған. Аҡ табаҡ биттәренә кешеләр бар уйҙарын, хистәрен, ҡыуаныслы, аяныслы хәбәрҙәрен теркәп, ошо ҡағыҙ битенә бар күңелен һалып оҙон-оҙон хаттар яҙғандар. Унан аҙналар, айҙар, хатта йылдар буйы яуап хат көткәндәр. Яҡын кешеһенән алған хатты кемдер йылы бер иҫтәлек итеп ғүмер буйы ҡәҙерләп һаҡлаған. Бер ябай ғына ҡағыҙ бите кешеләрҙе шулай берләштергән, ҙур ҡиммәткә эйә булған.

Ләкин ваҡыт бер урында тормай, ул бара, йүгерә һәм хатта оса... Ваҡыт менән бергә беҙҙең көндәлек тормошҡа яңынан-яңы әйберҙәр, технологиялар килә. Кеҫә телефоны, Интернет, компьютер, айпад... Бөгөнгө көндә тормошто һәм йәшәйеште интернетһыҙ, телефонһыҙ, социаль селтәрҙәрһеҙ күҙ алдына ла килтереүе ауыр. Мәғлүмәт-коммуникация технологияларының өҙлөкһөҙ камиллашыуы менән бәйле элекке традицион хат алышыу урынына

кешеләр хәҙер социаль селтәрҙәрҙә SMS менән генә аралаша. Йылы хәтирәләр һаҡлаған элекке хаттар хәҙер инде үҙҙәре иҫтәлек булып тороп ҡалдылар.

Хәҙерге онлайн-аралашыу коммуникацияның яңы формаларын тыуҙыра: үҙенсәлекле тел саралары йыйылмалары, айырым грамматик һәм синтаксик биҙәлештәр, стилистик үҙенсәлектәр, мәғлүмәтте визуаль күрһәтеү саралары (стикерҙар, эмодзи, смайликтар һ. б.).

Көндәлек онлайн-аралашыуҙа барыһы ла, нигеҙҙә, смайликтар һәм стикерҙар менән эш итә. Смайликтарҙы 1963 йылда Америка рәссамы Харви Болл уйлап сығара: йылмайыуҙы түңәрәктәге ике нөктә һәм дуға формаһында күрһәтә [3: 10]. Смайликтарҙың кин таралыуы үткән быуаттың етмешенсе йылдарына уҡ тура килә. Быға «йылмайыу» формаһының рекламала киң ҡулланылыуы сәбәпсе була. Улар менән бер рәттән стикерҙар ҙа килеп сыға башлай. Стикерҙарҙы 2011 йылда Японияла уйлап сығаралар. Хәҙерге йәштәр SMS-та күпселек осраҡта киләһе смайликтарҙы ҡулланалар:

:-) (көләс),

:-\ (күңелһеҙ).

;-) (күҙ ҡыҫыу).

:-* (үбеү) һ. б.

SMS-хәбәрҙәрҙә смайликтар элегерәк телмәрҙә ҡулланылған үҙенсәлекле нығынған һүҙбәйләнештәрҙе, образлы әйтемдәрҙе алыштыра бара. Улар бигерәк тә эмоцияларҙы белдергәндә күҙәтелә. Йәнле телмәрҙәге үҙенсәлекте, телебеҙ байлығын күрһәтеп тороусы фразеологизмдар һәм әйтемдәр урынына укыусыларҙың SMS-хәбәрҙәрендә смайликтар ҡуйыла:

Элек:

Көлә-көлә хәлем бөттө!

Бик ҡыҙыҡ!

Туйғансы көлдөм!

Хәҙер оҙон һүҙ яҙып торғансы уҡыусылар смайликтар ҡуя:))), хах, XD

Бынан тыш, хәҙерге заманда балалар сәләмләү, күңел торошон, кәйефтәрен белдергән һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр урынына заманса стикерҙар ҡулланалар. Мәҫәлән:

Электрон хәбәрҙәр тормошобоҙҙан «конвертлы хат» кеүек матур төшөнсәне беҙҙең йәшәйештән ҡыҫырыҡлап сығарҙы. Ә бит был хаттарҙа кешеләр үҙ фекерҙәрен, тойғоларын, кисереştәрен, эмоцияларын белдерә, шулай уҡ үҙендә телмәр мәҙәниәтен тәрбиәләй. Хаттарҙы ҡат-ҡат уҡырға, ус менән түшкә терәп ҡәҙерләргә һәм ҡумталарҙа

оҙаҡ йылдар һаҡларға мөмкин. Ә телефондарҙа яҙылған хаттар, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, бындай ҡиммәткә эйә түгелдәр.

Әйтеп китеүебеҙсә, SMS-тарҙа һөйләмдәр, хатта һүҙҙәр ҡыҫҡартылып, стикерҙар менән алмаштырылып яҙыла. Беренсе ҡарамаҡҡа, ул ҡыҫҡартыуҙың бер формаһы һәм йыйнаҡлыҡ тип ҡаралыуы мөмкин. Ләкин, һөҙөмтәлә, үҙенсәлекле нығынған берәмектәр ҡулланылыштан сыға, телмәрҙең образлылығы кәмей, туған телебеҙ ярлылана, хәбәрҙәрҙәге ҡыҫҡартылған һүҙҙәр телдең боҙолоуына, грамотаһыҙлыҡҡа, грамматика, орфография, пунктуация ҡағиҙәләрен һанға һуҡмауға килтерә. Шуға ла хәҙерге балаларҙың, уҡыусыларҙың яҙма һәм һөйләү телмәре өҫтөндә эш алып барыу, һүҙлек запасын арттырыу, әйтергә теләгән фекерҙе тулы һәм матур итеп еткерергә өйрәтеү – бик көнүҙәк мәсьәлә.

Тормоштоң хәҙерге ысынбарлығынан сығып, SMS-хәбәрҙәрҙең ыңғай яҡтарын да инҡар итергә ярамай: ваҡытты аҙ сарыф итеү, мәғлүмәт алыуҙың уңайлы ысулы, мәғлүмәтте тиҙ ҡабул итеү һәм тапшырыу.

Нисек кенә булмаһын, замананан артта ҡалып булмай. Ваҡыт алға бара, замана үҙгәрә... Йылдан-йыл беҙҙең тормошобоҙ яңы технологиялар ярҙамында еңелләшә бара, кешелек тормошон уңайлаштырыу өсөн элекке әйберҙәр урынына яңыртылғандары килә. Мессенджер, интернет һәм телефондар беҙҙең көндәлек тормошто күпкә еңелләштерә. Шулай ҙа йылы иҫтәлектәр һаҡлаған, ҙур ҡиммәткә эйә булған, оҙаҡ ваҡыт арауығында түҙемһеҙләнеп көтөп алынған ҡағыҙ хаттар тураһында оноторға ярамай!

Әҙәбиәт:

1. Муллагулова А.Р., Абдуллина Г.Р. Особенности эпистолярного стиля в романе Рината Камала «Таня-Танхылу» // Мир науки, культуры, образования. 2024. № 3 (106). С. 416-418.

2. Муллағолова А.Р., Абдуллина Г.Р. Хаттар стилен өйрәнеү // Заман контексында Бөйөк Ватан һуғышы: лингвомәҙәниәт һәм әҙәбиәт ғилеме аспекттары (Фронтовик яҙыусылар С. Поварисов, Ш. Биҡҡол, Р. Өмөтбаевтарҙың тыуыуына 100 йыл тулыуға ҡарата):

халыҡ-ара фәнни-ғәмәли конференция материалдары йыйынтығы. 2024. С. 168-170.

3. Трамбл Э. Краткая история улыбки. М.: АСТ, 2007. 285 с.

© Муллағолова А.Р., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 811.512.141

Нарынбаева Азалия Азамат ҡыҙы,
студент, Өфө университеты,
Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Мәҡәл-әйтемдәрҙә күк есемдәре атамалары

Башҡорт халҡы – тәбиғәт балаһы, мәжүси халыҡ булараҡ, тауҙарға, юлдарға, йылғаларға, шишмәләргә, күктәргә ышанған. Шуға ла халыҡты уратып алған донъя – географик атамалар менән тыуған мәҡәл-әйтемдәр барлыҡҡа килеүенә булышлыҡ иткән. Ҡош юлы, Ҡәнифә юлы, Ағиҙел, Етегән йондоҙ, Тамерҡаҙыҡ һәм башҡа географик атамалар – башҡорт халҡының быуындан-быуынға күсеп килгән тарихи урындары.

Күк есемдәрен өйрәнеү, иң тәү сиратта, башҡорт халҡының ышаныуҙарына ҡайтып ҡала. Боронғо башҡорттар күк есемдәренә ҡарап көндө, төндө, айҙы, йылды билдәләгән, уңыш йыйған, юлға сыҡҡан, ваҡиғаларҙы барлап барған. Был күренештә башҡорттарҙың тирә-йүнгә, тәбиғәткә, күк йөҙөнә иғтибарлы булыуы һәм шул мөхиткә ышанып үҫеүе күренә. Халыҡтың шуға бәйле башҡорт халыҡ ижады ынйылары бик күп. Шул рәүешле, күк есемдәрен тикшереү ошо ижадҡа нигеҙләнә.

Ай менән һанау, ҡыш, йәй, көҙ, яҙ айҙары, ҡояш, ай менән иҫәпләшеү ҙә борондан килгән. Элек сәғәттәр булмаған, ҡояш байышына, айҙың торошона ныҡ иғтибар иткәндәр. Һынамыштар ҙа шул географик атамалар менән бәйле.

Борон ата-бабалар һәр бер күк есеменең атамаһын, легендаһын белер булған. Был атамаларға ҡарата күп йомаҡтар, мәҡәлдәр сығарғандар. Әлбиттә, был бик яҡшы күренеш, сөнки беҙҙең киләсәгебеҙ үҫеп килә, уларға ошо йәшәгән Ер шарыбыҙҙың, планеталар атамаларын, уларҙың ҡайҙан килеп сығыуҙарын, йондоҙҙарҙың легендаларын белеү мотлаҡ. Шулай уҡ, донъялағы һәр милләттең үҙенә генә хас йолалары, тормош ҡанундары, уны милләт итеп күрһәтеүсе теле бар. Тел ярҙамында халыҡтың ҡарашы, тарихы, ижтимағи һәм иҡтисади ҡаҙаныштары, ҡанундары йүнәлеш ала. Ә мәҡәл һәм әйтемдәрҙә халыҡ үҙенең быуаттан-быуатҡа һуҙылған тормош тәжрибәһен, тапҡыр аҡылын, яҡшылыҡҡа булған ынтылышын сағылдырған. Әйтелгәндәрҙе иҫбат итеү өсөн шул да етә: «Башҡорт халыҡ мәҡәлдәре һүҙлеге»нә күк есемдәренә бәйле 105 һүҙ индерелгән. Шуларҙың бер нисәүһен миҫал итеп килтереп китәйек:

Сыҡмаған ҡояшҡа ҡыҙынма. Ай бирҙе – ҡояш алды. Ай яҡтыһы ҡауыштырмаҫ, ҡояш нуры ҡыуандырмаҫ. Бер бите ай, бер бите ҡояш. Етмеш йондоҙ тыуһа ла, яҡтылығы айҙай юҡ. Ай байыһа, йондоҙ бар, ҡатын үлһә – балдыҙ бар. Ялҡауға ҡояш та ваҡытында сыҡмай. Ай менән көн уртаҡ, йыр менән көй уртаҡ. Өҫтөңә ҡояш сығарма. Тыуған ай – тураған ит.

Нығынған һүҙбәйләнештәр менән дә күп миҫалдар килтерергә мөмкин. Бына улар: *Ай ҙа ҡояш* – ихлас күңелле, асыҡ йөҙлө. *Ай битен йыуа* – яңы ай тыуғандан һуң яуған ямғырға ҡарата әйтелә. *Йондоҙ һанау* – эшһеҙ йөрөү. *Йондоҙ һанарлыҡ* – түбәһе тишек-тошоҡло йорт-ҡаралты хаҡында әйтелә. *Ҡояш йөҙөн күрмәйем* – нимәгәлер ышандырырға тырышып ант иткәндә әйтелә. *Ҡояшы байыу* – даны һүнеү.

Тормош йыһан менән тығыҙ бәйле. Йыһан һәр саҡ кешелекте үҙенә тартып тора. Ваҡыт үтеү менән, кешелек планетаны йәшәйештең бер өлөшө тип ҡарай башлаған. Күк йөҙөнөң бөйөк, мәңгелек, хыялый тормошон, йәшәйешен күргән. Күк есемдәренә табына башлағандар, ә

иң яҡтыларын һәм эре төркөмдәрен бергә ойоштороп атама ла биргәндәр.

Ай һәм ҡояш, йондоҙ менән бәйле мәҡәл-әйтемдәр:

Ай байыһа – йондоҙ бар, ҡатын үлһә – балдыҙ бар. Ай бирҙе – ҡояш алды. Айға үрелгән – нурға күмелгән. Ай менән ай бер түгел. Ай битендә ҡөмөш йылтырай. Ай ҡолаҡланһа – аяғыңды ныгыт, көн ҡолаҡланһа – ҡолаҡсыныңды ныгыт. Ай менән ҡояш берәр генә була. Ай яҡтыһы ҡауыштырмаҫ, ҡояш нуры ҡыуандырмаҫ. Ай яҡтыртҡанда йондоҙ күренмәй. Айлы төн аҙашмаҫҡа яҡшы. Айым тура баҡҡанда, йондоҙҙарға йоҙроҡ. Айға ҡарап аҡырма, илгә бәлә саҡырма. Бер бите ай, бер бите ҡояш. Етмеш йондоҙ тыуһа ла, яҡтылығы айҙай юҡ. Ҡояш юҡ – көн юҡ. Бер күктә ике ҡояш булмай. Йондоҙ һанап, аттан ҡалған. Ялҡауға ҡояш та ваҡытында сыҡмай. Айҙың да йондоҙо бар. Өҫтөңә ҡояш сығарма. Ҡайҙа барһаң – бер ҡояш, эш эшләүҙә тиң һайлаш. Ҡояш таңһыҙ, ил дауһыҙ булмаҫ. Өмөтлөнөң ҡояшы ике. Гөлөң сәскә атмаһа, ҡояшҡа үпкәләмә, үҙеңә үпкәлә. Күктә сулпан булыуҙан һыуҙа суртан булыу артыҡ [1].

Күк есемдәренә ҡараған номинатив берәмектәрҙең лексик мәғәнәләрен, уларҙың фразеологик берәмектәр составында бирелешен, халыҡ ижады үрнәктәрендә, йәғни мәҡәлдәрҙә, әйтемдәрҙә һәм йомаҡтарҙа сағылышын тикшереү башҡорт тел картинаһының объектив донъяны нисек сағылдырыуын асыҡларға мөмкинлек бирә. Ж.Ғ. Кейекбаев фекеренсә, дөйөм башҡорт халыҡ телендә ижад ителгән гүзәл әҫәрҙәрҙең телен, һис шикһеҙ, башҡорт әҙәби теленең һөйләү формаһы тип ҡарарға кәрәк, сөнки уларҙың теле дөйөм халыҡ һөйләү теленә нигеҙләнгәнлектән, бөтә башҡорттарға ла аңлайышлы [2: 207].

Быуаттар дауамында халыҡ хазинаһы булараҡ тупланған лирик йырҙарҙа, мәҡәлдәрҙә һәм фразеологик берәмектәрҙә башкорт халҡының тарихы менән берлектә кисерештәре лә асыҡ сағылыш таба.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт халыҡ ижады. X том. I китап. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр / Төҙ. Ф.А. Нәҙершина. Өфө: Китап, 2006. 544 бит.

2. Башҡорт халыҡ ижады. Йола фольклоры. I том. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1995. 560 бит.

3. Башҡорт халыҡ ижады. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр. Өфө, 1980. 467 бит.

4. Каранаева С.Р., Абдуллина Г.Р. Отражение наименований небесных тел в художественных произведениях // Наука и образование в современном мире: Материалы Международной научнопрактической конференции. Караганда: Болашак-Баспа, 2015. С. 160-162.

5. Кейекбаев Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр һәм һайланма йыйынтығы. II том. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Өфө: Китап, 2014. 207 бит.

© Нарынбаева А.А., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 811.512.141

Нарынбаева Азалия Азамат ҡыҙы,
студент, Өфө университеты, Өфө ҡ.,
Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Башҡорт халыҡ мәҡәл-әйтемдәрендә «дуҫлыҡ» концептының сағылышы

Тәрән мәғәнәле, тапҡыр һәм бик йыйнаҡ итеп төҙөлгән мәҡәл-әйтемдәр халҡыбыҙҙың изге һүҙе, ҡиммәтле аманаты булып, быуаттар төпкөлөнән беҙҙең көндәргәсә килеп еткән. Бүтән жанрҙар үҫешендәге кеүек, мәҡәл һәм әйтемдәрҙең үҫешендә лә башҡорт халҡының донъяға ҡарашы, төрлө шарттарҙа эҙмә-эҙлекле камиллаша барған художестволы фекер һәм аң үҫеше сағыла. Шуға ла халыҡтың тарихын, мәҙәниәтен өйрәнеүҙә был жанрҙың ҡиммәте ифрат ҙур.

Мәҡәл – фекергә иң бай булған ижад төрө. Халыҡ теленең образлы мөмкинлектәре лә мәҡәлдә ныҡ сағыла. Элек-электән халыҡ дуҫлыҡ тураһында мәҡәл-әйтемдәр ижад иткән. Мәҫәлән, *«Дуҫ булһаң, дуҫ ҡәҙерен онотма», «Дуҫ дуҫ өсөн мал бирер, яу килгәндә йән бирер», «Дуҫ – дуҫтың көҙгөһө», «Дуҫ илатып өйрәтер, дошман көлдөрөп көйрәтер», «Дуҫ килгән көн – байрам көн», «Дуҫ көлгәндә беленмәй, бөлгәндә беленә», «Дуҫ һөйөнһөн, дошман көйөнһөн», «Дуҫ хаҡы өсөн йән фиҙа», «Дуҫ әйтһә – ҡалма, дошман әйтһә – барма», «Дуҫты тапҡансы эҙлә, тапһаң – һаҡла», «Дуҫы күпте яу алмай», «Дуҫһыҙ кеше – ҡанатһыҙ ҡош», «Дуҫың күп булһа, дошманың үҙе үлер», «Дуҫың ниндәй – ҡәҙерең шундай», «Дуҫың янында булмаһа, донъяның йәме юҡ», «Ике яҡшы дуҫ булһа, ике аранан ҡыл үтмәҫ», «Ил өҫтөндә илле дуҫың булһын», «Кейемдең яңыһын маҡта, дуҫтың иҫкеһен маҡта», «Дуҫыңды дуҫ итә бел, эшеңде эш итә бел», «Дуҫың һуҡмағына үлән үҫтермә», «Дуҫтар менән татыу йәшәү яҡшы», «Ысын дуҫ бәхетһеҙлек килгәндә һанала»* һ.б.

«Дуҫ – дуҫтың көҙгөһө». Ысынлап та, әгәр дуҫың ышаныслы икән, ул, һис шикһеҙ, көҙгө кеүек һинең кәйефеңде сағылдыра. Һиңә һөйөнөс килгән икән, уға ла күңелле, ҡайғыға юлыҡһаң, уның да йөрәге әрней. Улай ғына ла түгел, дуҫ – был йәһәттән уртаҡ фекерҙәш тә. Ошондай осраҡта дуҫлыҡ ныҡлы, бер-береһенә таяныс кешеләр берҙәм була. *«Дуҫ булһаң, дуҫ ҡәҙерен онотма», «Дуҫы ныкты яу алмай», «Дуҫтың дуҫ икәне бәлә килгәндә беленер»* кеүек мәҡәлдәр ҙә тап юғарыла әйтелгәндәрҙе нығыта [3: 23].

Тик халыҡ дуҫлыҡ бар ерҙә дошман барлығын да иҫкәртмәй ҡалмай. Ә инде ысын дуҫ тип йөрөгән кешең аҫтыртын дошман булып сыҡһа, был – иң хәтәре! Шуға ла *«Боҙолошкан дуҫ дошмандан да яман»* тигән аҡыл әйәләре. *«Дошмандан илең һаҡла, дуҫыңдан сереңһаҡла», «Дошманыңды танырға тырыш – дуҫ кейемендә булмаһын», «Дуҫың тип сереңһөйләмә, дуҫыңдың да ысын дуҫы булыр, ул да һөйләр дуҫына», «Ысын дуҫ артында*

маҡтар», «Ялған дуҫ ялағай булыр» кеүек мәҡәлдәр ҙә ысын дуҫты ялған дуҫтан айырырға өйрәтә.

Эс серҙәрен бушатырҙай ысын дуҫ күп булмай. Ундай дуҫты табыу һынауҙар аша үтә. Дуҫтың иң яманы – ике йөҙлө булыуы. *«Ике йөҙлө дуҫтан дошман яҡшы»,* тип киҫәтә был турала халыҡ мәҡәле. Аҡһаҡалдар, дуҫыңа баш булма, иш бул, ти. Утты-һыуҙы кискән, күпте күргән оло быуын кешеләренең һүҙенә ҡолаҡ һалырға кәрәк, сөнки уларҙа халыҡ аҡылы ята. Дуҫ булғас, уның ҡәҙерен дә белеү мөһим, әммә халыҡ әйткәнсә: *«Ысын дуҫ көлгәндә түгел, ә бөлгәндә беленә».*

Заман башҡа – заң башҡа, тиҙәр. Ҡайһы берәүҙәр үҙҙәренә дуҫлыҡҡа аҡсалы кешеләрҙе генә «һайлай». Тимәк, аҡсаң күп булһа, имеш, дуҫтарың да күп булыр. Был хаҡта халыҡ бик үткер итеп: *«Кеҫәң ҡалын булһа, дуҫтар табыла»,* – тигән. Ләкин аҡсаға ғына ҡоролған дуҫлыҡты ысын дуҫлыҡ тип әйтергә тел әйләнмәй. Был осраҡта аҡса бөтһә, «дуҫлыҡ» та селпәрәмә киләсәге көн кеүек асыҡ. Донъяла үҙенең ысын дуҫын ғүмере буйы таба алмаған яңғыҙ кешеләрҙең булыуы ла ғәжәп түгел. Уларҙың тормош рәүеше, моғайын, *«Кешенең иң ышаныслы һәм тоғро дуҫы – ул үҙе»* тигән әйтемгә ҡайтып ҡалалыр.

Дуҫ – ул һинең шатлығыңды уртаҡлашыусы, ҡайғыңды таратыусы, йыуатыусы, күңелеңә иң яҡын кешең. Дуҫтарҙың ҡараштары тап килеүе – оло ҡыуаныс. Береһе – бер, икенсеһе икенсе төрлө һүҙ һөйләгәндәр тиҙ хушлаша. Дуҫлыҡҡа тап төшмәһен өсөн һәр саҡ үҙ-ара яҡшы мөнәсәбәттәрҙе һаҡлай белергә кәрәк. *«Дуҫҡа баш булмайҙар, тиң булалар»,* тип өйрәтә халыҡ аҡылы. Дуҫыңа вәғәҙә биргәнһең икән – мотлаҡ үтәргә тейешһең. *«Алдаҡсы дуҫың булғансы, гәҙел дошманың булһын»,* ти ошо хаҡта халыҡ мәҡәле.

Иң насары – көнләшеү. Дуҫыңдың уңышына, байлығына көнләшеү йүнһеҙлек, күңел боҙоҡлоғо хаҡында һөйләй, киреһенсә, уның һөйөнөстәренә һөйөнөп, бер ғаилә кеүек йәшәргә кәрәк. Ошо хаҡта халҡымдың мәңге йәшәр мәҡәлдәренең береһе шулай ти: *«Дуҫҡа дуҫ бул, йөк булма».*

Дуҫлыҡ – иң изге, йылы мөнәсәбәтте аңлатыусы төшөнсә. Мәҫәлән, *«Кеше – дуҫы менән, ҡар бөртөктәре менән көслө»,* тиҙәр. Донъяла кеше бер үҙе генә бөтә ауырлыҡты еңә алмай, уға һәр саҡ дуҫтар кәрәк. Дуҫлыҡ һынауы ауырлыҡтарҙы еңеп сығырға, бергә булырға, күҙгә ҡарап бер-береңә дөрөҫлөктө әйтергә өйрәтә.

«Дуҫ күҙеңә ҡарап әйтер, дошман артыңдан ғәйбәт һатыр», ти халҡыбыҙ. *«Дуҫ илатып өйрәтер, дошман көлдөрөп көйрәтер»,* тип тә әйтәләр. Кем һине саманан тыш маҡтай – ундай дуҫтың булмауы хәйерлерәк, быны боронғоларҙың *«Дуҫ битлеген кейгән дошман хәтәр»* тигән мәҡәле дәлилләй.

Ысын дуҫлыҡты ауыр саҡта беләһең. Иң ҡәҙерле дуҫ тип һанаған кешең һине ҡайғылы мәлдә ташлап китһә, был дуҫлыҡ түгел инде. Ҡыйын саҡта ысын дуҫлыҡтың һыналыуы хаҡында «*Өйөңдөң өй икәнен – ҡыш төшкәндән, дуҫыңдың дуҫ икәнлеген эш төшкәндән һуң белерһең»* тигән мәҡәл бар. Дуҫ тип йөрөгәнең юлыңа соҡор ҡаҙып ҡуйһа, дуҫлыҡ тураһында һүҙ ҙә йөрөтөү мөмкин түгел. *«Йылан менән дуҫ булһаң, ағыуланырһың»,* тигән был турала халыҡ [1:447].

Яңы дуҫтарың күп булһа ла, иҫке дуҫтар ҡәҙерлерәк, яҡынырaҡ, сөнки улар менән һин һыуҙы ла, утты ла кискәнһең. Тимәк, *«Кейемеңдең яңыһын маҡта, дуҫтың иҫкеһен маҡта»*, йә иһә *«Бер иҫке дуҫ ике яңы дуҫтан яҡшы»*. Дуҫһыҙ йәшәү – йәшәү түгелдер. Дуҫлыҡ юлы өҙөлмәһен өсөн кеше бер-береһенә ышанырға, иғтибарлы булырға, ярҙамлашырға тейеш. Гел бергәләшеп йәшәү кәрәк, сөнки берлектә – көс.

Башҡорт халыҡ мәҡәл-әйтемдәрендә «дуҫлыҡ» концептының төп йөкмәткеһен түбәндәге төшөнсәләр тәшкил итә: беҙҙе уратып алған мөхит; кешелек йәмғиәте; кешенең күңел торошо. Кешенең донъяға ҡарата үҙ ҡарашы булырға тейеш, әммә ул үҙ талаптарын ғына ҡәнәғәтләндермәйенсә, матурлыҡҡа табынып, изгелек ҡылып йәшәргә тейеш.

Дуҫ – башҡорт тел картинаһында иң төп рухи концепттарҙың береһе. Ул шатлыҡта ла, ҡайғыла ла, бәлә

килгәндә лә – һәр ерҙә һине яҡлаусы, ҡурсалаусы, кәңәшсе, ярҙам ҡулы һуҙыусы яҡын кеше. Ата-олатайҙарыбыҙ элек-электән дуҫ һайлауға бик талапсан булған. Юғары әхлаҡи һәм интеллектуаль талаптарға яуап биргән, ауырлыҡтарҙа һыналған кеше генә дуҫ була ала. Дуҫҡа ҡарап кешенең йөҙөн билдәләйҙәр.

Башҡорттарҙа *«дуҫ»* концептының ҡатын-ҡыҙ аналогы – *«әхирәт»* бар, әммә *«дуҫ»* концептының йөкмәткеһе «әхирәт» концептына ҡарағанда күпкә киңерәк.

Башҡорт тел картинаһында *«дуҫ»* концепты *«дуҫлыҡ», «яҡтылыҡ», «яҡшылыҡ», «матурлыҡ»* концепттары менән бәйле.

«Дуҫ» һүҙе фарсы һүҙенән алынған. *«Дуҫлыҡ мөнәсәбәттәре менән бәйле, изге теләкле кеше, яҡын иптәш»* мәғәнәһен бирә, киреһе – *дошман*. Миҫалдар: йәшлек дуҫы. Йән дуҫ – үтә ҡәҙерле, иң яҡын кеше. *Йән дуҫтай күреү*. Икенсе мәғәнәһе – бик яҡын, йылы мөнәсәбәтле, дуҫлыҡ хисе һаҡлаған. Миҫал: *дуҫ егет*. *Дуҫ* һүҙенең синонимдары: *әхирәт, әшнә, иптәш, ҡушаға*. Антонимдары: *дошман, дошманлыҡ, кенә, хаслыҡ, нәфрәт*.

«Дуҫ» һүҙе башҡорт халыҡ ижадының мәҡәл-әйтемдәрендә бик йыш осрай. Мәҫәлән: *«Дуҫын яҡламаған яуға ҡалыр». «Йылан менән дуҫ булһаң, ағыуланырһың». «Аҙығың булһа – арымаҫһың, дуҫың булһа бәләгә тарымаҫһың». «Айырылыр дуҫ эйәрҙең арт ҡашын һорай». «Аҡсаң булһа – аш күп, ашың булһа – дуҫ күп». «Аҡсаң күп булғансы, дуҫың күп булһын». «Ас менән дуҫ булма». «Атаң барҙа дуҫ эҙлә, атың барҙа юл эҙлә». «Атайың үлһә лә, атайыңдың дуҫын ташлама». «Атаһы дуҫтың балаһы дуҫ». «Ашағанда дуҫ күп, башҡа бәлә төшһә, береһе юҡ». «Бала – бауыр, дуҫ тамыр». «Бер күргән – белеш, ике күргән – таныш, өс күргән дуҫ». «Дуҫ дуҫ өсөн мал бирер, яу килгәндә, йән бирер». «Дуҫ менән дуҫ булғанға шатлан, дошман менән дуҫ булыуҙан һаҡлан». «Кейемдең яңыһын, дуҫтың иҫкеһен маҡта»* һ.б [2:76].

«Дуҫлыҡ» концепты башҡорт халҡының мәҡәл-әйтемдәрендә һәм рухи мәҙәниәтендә кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәр формаһы булараҡ юғары әхлаҡи ҡиммәтте

сағылдыра. Дуҫлыҡ – бер-береңә ярҙам итеү генә түгел, ә күңел яҡынлығы һәм кешеләр араһындағы асыҡлыҡты, эскерһеҙлекте сағылдырыусы мөнәсәбәт. Ул кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәрҙе генә түгел, ә улар араһындағы тойғоно ла сағылдыра, сөнки дуҫлыҡ – тойғо яҡынлығы һөҙөмтәһендә тыуған үҙенсәлекле диалог.

«Дуҫлыҡ» концепты мәғәнәһенең нигеҙе булып *«рухи туғанлыҡ»* төшөнсәһе тора, йәки дуҫлыҡ берҙәм эшмәкәрлек процесында үҙ-ара күңел ятыу шарттарында тыуа. Дуҫлыҡ – кешеләрҙе берләштереүсе мөһим социаль-әхлаҡи ҡиммәт, шунлыҡтан был концепттың киң мәғәнәлә кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәрҙе генә түгел, ә социаль мөнәсәбәттәрҙе сағылдырыуы осраҡлы түгел.

Башҡорт халыҡ мәҡәл-әйтемдәрендә һәм тел картинаһында *«дуҫлыҡ»* концепты тоғролоҡ, намыҫлылыҡ, ғәҙеллек, ихтирамлылыҡ, иғтибарлылыҡ, эскерһеҙлек, киң күңеллелек кеүек төшөнсәләрҙе үҙ эсенә ала. Мәҫәлән: *«Халыҡ дуҫлығы – күңел хушлығы». «Бурыс алып, дуҫлығың юғалтма, бурыс биреп, дошман күбәйтмә». «Дуҫлыҡ беләктә түгел, йөрәктә». «Дуҫтың дуҫлығы ҡара көндә беленер». «Дуҫтың дуҫлығы яуҙа беленә». «Ҡош ҡанат менән, кеше дуҫлыҡ менән көслө»* һ.б.

Шулай итеп, *«Дуҫлыҡ»* концепты башҡорт халҡының мәҡәл-әйтемдәрендә һәм рухи мәҙәниәтендә кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәр формаһы булараҡ юғары әхлаҡи ҡиммәттәрҙе сағылдыра.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт теленең һүҙлеге: Ике томда. I том / Рәсәй Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үҙәге. Татар, тел һәм әҙ институты. М.: Рус.яз., 1993. 862 бит.

2. Башҡорт халыҡ ижады: Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр / Яуаплы ред. К. Мәргән. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. 472 бит.

3. Галин С.Ә. Заман һәм фольклор. Өфө: Башҡортостан китап нәштиәте, 1972. 111 бит.

4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.

© Нарынбаева А.А., Сәғитова А.Ғ., 2024

УДК 821.512.141

Нафиков Арыҫлан Руслан улы,
студент, Өфө университеты
Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө к., БР

Рәшит Назаров поэзияһында синонимия, антонимия һәм омонимия күренештәре

Рәшит Назаров – илленсе йылдар аҙағында – алтмышынсы йылдар башында үҙенең берсә моңһоу ҙа, берсә һағышлы ла, берсә уйсан, берсә тормошсан шиғырҙары менән әҙәбиәткә аяҡ баҫҡан шағир. Уның поэзияһына берсә романтик, публицистик пафос, берсә лирик нескәлек, берсә драматик үткенлек менән көр тауыш һәм сағыу буяуҙарҙа сағылдырыу хас. Р. Назаров ижады – күркәм һүҙ сәнғәтенең сағыу өлгөһө, әҫәрҙәренең теле халыҡсан, бай, һығылмалы, образлы. Уның шиғриәте эске моңға бай.

Нәфис һүҙҙәрҙең ҡөҙрәте киң. Шуға айырым һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр лексик саралар нәфислектең, поэтиканың мөһим сифатына әйләнәләр. Мәғәнә оҡшашлығы йәки айырмалығы йәһәтенән уларҙы синоним, антоним, омоним, фразеологизм, актив һәм пассив ҡулланылыш күҙлегенән архаизм, неологизм, варваризм һ. б. төркөмдәргә бүлергә мөмкин. Р. Назаров әҫәрҙәрендә уларҙың ҡулланылыш үҙенсәлектәрен ҡарап китәйек.

Синонимик һүҙҙәрҙе бер шиғыр юлында, бер строфала ҡулланыу ысынбарлыҡ картиналарын, шағир әйтергә теләгән фекерҙе конкретлаштырып, һынландырып һәм шул образды ҡабартып, көсәйтеп биреүгә килтерә. Бының асыҡ миҫалын Р. Назаровтың түбәндәге әҫәрҙәрендә күрергә була:

… Шулай килә был *әүәлдән,*
Әлмисактан, донъя яратылған мәлдән, -
Һәр бер ҡулда биш бармаҡ бар… («Алйотбай»).

Был шиғыр юлдарында *әүәл, әлмисаҡ, донъя яратылған мәл* – синоним һүҙҙәр.

Оло, ҙур кәүҙәле. Һөйләнә ул
Эре генә, үҙен ҙур тотоп… («Сүпкә тиң…»).

Был юлдарҙа *оло, ҙур* һәм *эре* синонимдары аша автор шиғыр фекерен көслө итеп еткереүгә өлгәшкән. Уларҙы ҡулланып, автор хәл-ваҡиғаның ни тиклем көслө тәьҫир итеүен күрһәтеүгә өлгәшкән.

… Һуң был нимә? Мөғжизәме?
Ниндәй ғәжәп серле эш? («Күршем»).
… Ә Бөркөт! Был *кеүәт, көс* менән
Турғайҙар ҡанаты булһа ла иңендә
Йәшәр, шат, ирҙәрсә, мин беләм! («Бөркөт һәм Турғай»).

Р. Назаров поэтик әҫәрҙәрендә синонимдарҙы бик уңышлы ҡуллана. Синонимдар шиғырҙарҙа бер үк һүҙҙе ҡабатлауҙан ҡотҡарып, авторҙың һүҙҙәр менән оҫта эш итә белеүен күрһәтеп килә. Улар һүрәтләнгән күренештәрҙе төрлө яҡлап күрһәтергә мөмкинлек бирә, шулай уҡ әҫәрҙең телен һығылмалы, күркәм яһарға ла булышлыҡ итә.

Күңел тулы дәрттәр ҡайҙа киткән,
Ҡайҙа, дуҫтар*, ғазап, һағышым*?.. («Ямғыр алдынан»).
… *Шатлана* бабай, *кинәнә*… («Ҡойо ҡаҙыусы бабай»).
Етди, олпат, бик эшлекле төҫ сығарып,
Йәйен тотор төҫлө *эре сырай* менән… («Балыҡсы»).
*Я*ҙғы нурҙарға мансылды
Ҡыр, туғай ере («Бөрө»).

Шулай итеп, автор синонимдарҙы бер шиғыр, куплет, ҡайһы саҡта юл эсендә ҡулланып, кешенең хис-тойғоларын тулыраҡ, тәбиғәт күренештәрен гүзәлерәк, матурыраҡ биреү маҡсатына ирешкән.

Миҫалдарҙан күренеүенсә, автор шиғриәт донъяһында синонимдарҙы бик оҫта ҡуллана:

… Һәм бөгөндөң *ҡеүәт, ҡөҙрәте*… («Октябрь ғүмере»).
Көн *йылмайҙы*, ҡояш *көлдө*…
«Тормош гүзәл!» – тинем («Аҡ күбеккә төштө атым»).
Йәшәүеңдең хаҡы – *бурыстарың*

Бирелмәгән *бирәсәгең* бар... («Йәшәүеңдең хаҡы – бурыстарың ...»).

Рәшит Назаров – ҙур талант эйәһе, тәбиғәттең бар матурлығын сағыу һүҙҙәр менән һүрәтләүҙә тавтологиянан да бик оҫта ҡотола:

Шишмә итеп *моң* урғылта, –

Дәртле *йыр көйләр* шишмә («Йырлайым ялан йырын»).

Синонимдарҙы йәнәшә йә һәр юл һайын ҡулланыу – бер үк нәмәнең йәки ваҡыттың мәғәнә нескәлектәрен тотоп алыу – һүрәтләнгән даирәнең бай йөкмәткеле булыуына ла өлгәшә:

...Йәлләмәне *дәүер* көмөштө!

Йәлләмәне *заман* алтынды («Аҡһаҡалдар табыны»).

...Дүрт офоҡҡа *караным* мин

Йөрәк ҡағып ғәйрәт менән,

Байҡайым мин

Ҡалдырмайса өҫтө-аҫты («Уралымдың баҫтым да ҡап уртаһына...»).

Был шиғырға ингән синонимдарҙың мәғәнә төҫмөрҙәрен асыу шиғырҙың тел үҙенсәлеген тағы ла нығыраҡ тойорға ярҙам итә. Автор әҫәрҙең тәүге строфаһын «ҡараным мин» тип башлай, ә һуңынан «байҡаным мин» тип тамамлай, ә «байҡау» һүҙенең мәғәнәһе күпкә киңерәк, һәм ул «офоҡ» һүҙенә туранан-тура бәйләнгән.

Р. Назаровтың шиғырҙарынан омонимдарға миҫалдар уйлап та, эҙләп тә тормаҫтан «Йәшен» шиғырын атарға була. Был шиғыр башҡорт теленән омонимдарҙы үткән саҡта миҫал итеп дәреслектәргә лә индерелгән. *Йәшен* һүҙе был шиғырҙа ике генә мәғәнәне түгел, хатта биш мәғәнәне аңлата!

1. Йәшен – күк күкрәп ямғыр яуған мәлдә күк йөҙө менән ер араһында көслө электрик разряд арҡаһында барлыҡҡа килгән атмосфера күренеше (автор мөхәббәтте ошо разряд менән сағыштыра); 2. Йәш-*ен*, кешенең йылдар уҙған һайын иҫәпләнә килгән биологик йәше; 3. Йәш-*ен,* шулай уҡ биологик йәшкә арналған термин, ләкин был осраҡта йәш кешене әйтеү, мәҫәлән оло, ҡарт кеше

һүҙҙәренең антонимы; 4. Йәшен – ҡылымдың II зат формаһы, *ҡас* һүҙенең синонимы; 5. Йәш-*ен* күҙ йәштәре, кешенең физиологик (ауыртыныу, һыҙланыу) йәки психологик (кемделер юғалтыу, насар һүҙҙәр ишетеү, йә иһә киреһенсә шатланыу) хәлендәге күҙ тирәһендәге күҙәнәктәрҙән сыҡҡан әскелт тәмле, үтә күренмәле шыйыҡса.

Р. Назаров «Йәшен» шиғырында *йәшен* һүҙенең биш мәғәнәһен йөкмәткегә тура килтереп таба алған. Был шиғыр бик уңышлы килеп сыҡҡан, хатта классик өлгөгә әйләнгән, тиһәк тә хаталанмабыҙ.

«Хөрмәт» шиғырында омонимдар кеше исеменең мәғәнәһен асырға ярҙам итә. Автор исеме есеменә тура килгән кеше тураһында бәйән итә:

Хеҙмәтле кеше булғанға

*Хөрмәт*ле беҙҙең *Хөрмәт,*

Ким Әхмәтйәнов: «Омонимдар күбеһенсә ҡыҙыҡлы рифмалар, каламбурҙар һәм һүҙ аймылыштырыуҙар барлыҡҡа килтереү өсөн ҡулланылалар» – тип яҙа. Р. Назаровтың омонимдар ҡулланылған шиғырҙары ошо һүҙҙәргә тулыһынса тура килә:

Ҡайын йәп-йәш япраҡ *яра*

Ышығында көтә Сара –

«Мине түгел!» Ана*, ҡара:*

Ҡара төндө *яра-яра,*

Унда бүтән егет бара.

Төнө ҡара … һыҙлай *яра* («Сара»).

Был шиғырҙа хатта ике һүҙҙең омонимдары бирелгән: *яра* – һүҙенең өс мәғәнәһе һәм *ҡара* һүҙенең ике мәғәнәһе.

Ян-яғынан ялҡын аға,

Уңдан-һулдан тулҡын ҡаға, -

Алышалар көрәшселәр! («Ғорур көймә»).

Телдәге бөтә һүҙҙәрҙең дә антонимдары булмай. Һүҙҙәрҙең мәғәнәһендә ҡапма-ҡаршылыҡҡа барып етерлек сифат билдәһе булғанда ғына уларға ҡаршы мәғәнәле һүҙҙәр табырға мөмкин. Шуға күрә лә төп сифаттарҙың һәм рәүештәрҙең антонимдары күп була. Р. Назаров уларҙы бик оҫта ҡуллана: *йомарт – һаран, ҡыйыу – ҡурҡаҡ* һ. б.

Куба *алыҫ*, ул – *йыракта,*

Куба яҡын, ул – йөрәктә («Ғорур көймә»).

Күктә ай ҙа ҡояш ҡына миңә таныш.

Һин дә миңә ниндәй *якын*, ниндәй *алыҫ*! («Күктә ай ҙа ҡояш ҡына»).

...Йөрәк аша аҡкан ҡан бит әйләндерә

Күсәрендә тыуған ерҙе *көнөн-төнөн*... («Ерем минең, ғорур, гүзәл Ерем минең...»).

Тирә-яҡ – *караңғы, якты* юҡ,

Ҡыҫыла һулышым, ҡыҫыла,

Ай, һалҡын йәйе лә, ҡышы ла! («Тирә-яҡ – ҡараңғы, яҡты юҡ...»).

Был миҫалдарҙа *йәй – ҡыш* антонимдары исем һүҙ төркөмөнә ҡарай.

Күктә *ай* ҙа *ҡояш* ҡына миңә таныш.

Һин дә миңә ниндәй яҡын, ниндәй алыҫ! («Күктә ай ҙа ҡояш ҡына»).

Бәхет – сикһеҙ. Ҡайғы – ҡара нөктә.

Бәхет миңә *таңы, кисе* лә.

Үлмәҫ бәхет! *Балҡыр*! Сикһеҙлек һуң

Һыямы ни нөктә эсенә! («Ҡайғы менән күптән күрешкән юҡ»).

Ләкин ғүмер *илап* йәшәгәндәр

Көнгә ҡарап *көлһә,* –

Мин илайым, йәште тигеҙ бүлеп

Йөрәк менән бергә («Илайым»).

Бәхет йыры – иң бөйөк йыр,

Ул йөрәктән урғып таша, –

Ҡайғы йыры – күңелһеҙ йыр,

Ул йөрәктең һутһыҙ йәше («Бәхет йыры...»).

Үткән *ҡайғыларым, шатлыҡтарым,*

Ниңә киттегеҙ мине ташлап?.. («Иҫкә төшөрөү»)

Көндөҙөн – төбөнән – *ҡояш,*

Кисен – ай бағып тора («Күңелем минең...»).

Лирик шиғырҙарында Р. Назаров тәбиғәт күренештәрен кешенең уй-кисерештәре менән йәнәш ҡуйып һүрәтләргә ярата, шул ваҡытта ул тәбиғәт

күренештәрен белдергән антонимлы иштәр менән эш итә лә инде.

Ҡышҡы күкрәү Ерҙе байҡап уҙҙы…

…Елдәр тынды. Ҡарлы баҫыуҙарға

Яҙғы гөлдәр еҫе аңҡыны… («Ҡышҡы күкрәү»).

Был шиғырҙа Р. Назаров донъялыҡта бер нәмәнең дә мәңгелек түгеллеге тураһында уйлана.

Күк күкрәтер көсөм бар, тиһең һин,

Ер тетрәтер көсөм бар, тиһең («Күк күкрәтер көсөм…»).

Был шиғырында шағир ошондай антонимдар ҡулланып, үткән ғүмерендәге үкенесле эштәрҙе барлай.

Кескәй шатлыҡ ҡына һөмһөҙ була,

Оло бәхет күп саҡ өнһөҙ була («Ултырайыҡ әле тып-тын ғына»).

Шулай итеп, антонимдар, күркәм телмәр сараһы булараҡ, Р. Назаров ижадында әүҙем ҡулланыла. Улар, башлыса, тормоштағы күренештәрҙең ҡатмарлы булыуын һыҙыҡ өҫтөнә алыу, бер үк образдың ике сифатын ҡапма-ҡаршы ҡуйыу, кешеләрҙең ике йөҙлөлөгөн сағылдырыу өсөн хеҙмәт итәләр.

Тәүге һөйөүме был,

Бәлки, *һуңғыһы*лыр?

Мин ҡайһыһын көттөм,

Бәлки, ул ошолор («Тәүге һөйөүме был…»).

Мин үҙем Рәшит Назаров поэзияһын күңелемә яҡын күрәм. Ул үҙендәге уй-фекерҙәрен, хис-моңдарын тәбиғи итеп, үҙенеке генә итеп бирә белгән. Уның бер шиғырҙарын уҡығанда, күңел йырлап торһа, икенсе шиғырҙары менән танышҡанда, йән илай. Рәшит Назаров шиғырҙары халыҡ күңеленә үтеп инерлек, рухи көслөлөгө менән әсир итә. Әҫәрҙәрендә ул үҙ заманының мәсьәләләрен ҡыйыу күтәрә, тормоштағы хәүефле хәлдәр тураһында алдан иҫкәртә. Шағирҙың әҫәрҙәре һүҙ сәнғәтен яңы эстетик юғарылыҡҡа күтәреүҙә оло күренешкә әйләнде.

Әҙәбиәт:

1. Бикәнәсова Р. Ҡульяҙмалар шағир һүҙен һаҡлай (Рәшит Назаровтың тыуыуына – 70 йыл) // Ағиҙел. 2014.

№ 11.
2. Назаров Р. Йәшен. Өфө: Китап, 1994. 328 б.
3. Назаров Р. Әҫәрҙәр. Ике томда. I том: Шиғырҙар, мәҫәлдәр. Өфө: Китап, 2002. 416 б.
4. Назаров Р. Әҫәрҙәр. Ике томда. II том. Өфө: Китап, 2002. 416 б.
5. Назаров Р. Ер һәм йыһан йыры. Шиғырҙар, поэмалар. Өфө: Китап, 2014. 320 б.
© Нафиков А.Р., Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 821.512.141

Нәжметдинова Нәркәс Миннәт ҡыҙы,
студент, Өфө университеты,
Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө к., БР

Ҡушма һөйләмдәрҙе грамматик яҡтан билдәләү мәсьәләһе

Һөйләмдең айырым өлөштәрен өйрәнеүгә һәм ниндәй алым ҡулланылыуға ҡарап, грамматик синтаксистың түбәндәге өлөштәре һәм йүнәлештәре осрай:

1. Һүҙбәйләнеш синтаксисы.
2. Ябай һөйләм синтаксисы.
3. Ҡушма һөйләм синтаксисы.
4. Коммуникатив синтаксис. Тыңлаусы өсөн алдан билдәле булған һәм яңы төшөнсәне (актуаль киҫәктәрҙе) айырыу һәм аралашыу (коммуникация) процесында һөйләмдең ролен, әһәмиәтен билдәләү менән шөғөлләнә.
5. Функциональ синтаксис. Һөйләмдең аралашыу барышындағы функцияларын асыҡлай: һөйләм ниндәйҙер фекер тураһында хәбәр итәме, тыңлаусыла төрлө тойғолар уятырға тырышамы, уны ниндәйҙер эш башҡарырға саҡырамы, тыңлаусынан нимәлер белергә теләйме һ. б.
6. Прагматик синтаксис. Уның бурысы: һөйләм фекерҙе тыңлаусыға бөтә тулылығында еткерә аламы, юҡмы икәнен тикшереү.

7. Стилистик синтаксис. Фекерҙең ниндәй саралар ярҙамында тыңлаусыға еткерелеүен тикшерә.

8. Структур синтаксис. Һөйләмдең төҙөлөшөн, һөйләм структураһының эске закондарын асыҡлай. Һөйләм төҙөлөшөн үҙгәртеп ҡороу юлдарын да асыҡлағанға күрә уны икенсе төрлө трансформацион синтаксис тип тә атайҙар.

9. Вариатив синтаксис йәки варианттар синтаксисы. Синтаксик берәмектәрҙ варианттарын өйрәнә. әҙәби тел нормаларына инмәгән, диалекттарҙа ғына, айырым ҡатлам кешеләренең телмәрендә генә ҡулланыла торған варианттарҙы тикшерә.

10. Экспрессив синтаксис һөйләмдә хис-тойғоларҙы белдереү юлдарын өйрәнә.

11. Диалекталь синтаксис теге йәки был диалекттағы көндәлек телмәрҙе, һөйләмде өйрәнә.

12. Семиотик синтаксис һөйләмде, уның берәмектәрен өс яҡлап өйрәнә: синтактикаһын (формаһын), семантикаһын (йөкмәткеһен, мәғәнәһен) һәм прагматикаһын (йәшәү маҡсатын).

Дөйөм грамматик синтаксис та, уның айырым йүнәлештәре лә һөйләмде түбәндәге аспекттарҙа тикшерә (түбәндәге методтар менән эш итә):

1) тарихи (диахроник) аспект, метод;

2) тасуири (синхроник) аспект (метод);

3) сағыштырма (сағыштырма-тарихи, ҡәрҙәш телдәрҙе сағыштырыу) аспект (метод);

4) контрастив (сопоставительный) аспект (метод).

Бөтә йүнәлештәр ҙә үҙ урынында кәрәкле, һәм грамматик синтаксис уларҙың барыһынан да файҙаланырға тейеш.

Хәҙерге синтаксиста һуңғы йылдарҙа һөйләмдең мәғәнә йөкмәткеһен, йәғни семантикаһын һәм функциональ типтарын өйрәнеүгә ҙур иғтибар ителә, сөнки кешеләр һөйләм ярҙамында фекер йөрөтәләр, бер-береһе менән фекер алышалар һәм һөйләмдәрҙең фекер йөрөтөү һәм хис-тойғолар (эмоциялар) йәһәтенән төрлө төрҙәрен ҡулланалар. Шуға күрә хәҙерге лингвистикала «семантик

синтаксис», «коммуникатив синтаксис», «экспрессив синтаксис» һәм «функциональ синтаксис» төшөнсәләре киң ҡулланыла.

Ҡайһы бер ғалимдар ябай һөйләм ябай фекерҙе, ҡушма һөйләм ҡатмарлы фекерҙе, уйҙы белдерә тип иҫбатлай. Әммә был ысынбарлыҡҡа тап килмәй, сөнки тарҡау ябай һөйләмдәге фекер ҡушма һөйләмдәге фекергә ҡарағанда күпкә ҡатмарлыраҡ булырға мөмкин. Ябай һөйләм менән ҡушма һөйләм бер-береһенән төҙөлөштәре менән генә, йәғни структур яҡтан ғына айырылалар.

Ҡушма һөйләм, ябай һөйләм кеүек үк, бер бөтөн синтаксик берәмекте тәшкил итергә тейеш. Юғиһә, ул үҙ аллы һөйләмгә тарҡалыр ине. Был бөтөнлөк унда мәғәнәнең эске бер бөтөнлөгө, айырым өлөштәренең (һөйләмдәренең) структур яҡтан ойошҡанлығы һәм бер-береһенә грамматик яҡтан бәйләнгән булыуы һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килә.

Профессор Ғ.Ғ. Сәйетбатталов ҡушма һөйләмгә шундай билдәләмә бирә: «Тел закондарына ярашлы рәүештә грамматик яҡтан формалашҡан, уйҙар комплексын аңлатҡан, ике йәки бер нисә һөйләмдән төҙөлгән синтаксик конструкция ҡушма һөйләм тип атала» [2: 12].

Л.Л. Сәмиғуллинаның билдәләмәһе түбәндәгесә: «Ҡушма һөйләм тип, ғәҙәттә, составында ике йәки унан да күберәк айырым һөйләмдәрҙең үҙ-ара мәғәнәүи һәм грамматик бәйләнештә килеп (ҡайһы бер осраҡта грамматик бәйләнеш булмаҫҡа ла мөмкин), йөкмәткеһе һәм төҙөлөшө буйынса бер бөтөндө тәшкил иткән һөйләм атала» [3: 7].

Ҡушма һөйләм эсендәге айырым һөйләм төҙөлөштәре яғынан үҙ аллы ябай һөйләмгә оҡшайҙар, әлбиттә, әммә улар ҡушма һөйләм эсендә үҙ аллы булмайҙар, улар мәғәнә һәм интонация яғынан теүәл түгелдәр. Тимәк, ҡушма һөйләмде барлыҡҡа килтергән һөйләмдәр, бер-береһенән айырылып, айырым үҙ аллы һөйләм төҙөй алмайҙар.

Үрҙә атап кителгән йүнәлештәрҙән семиотик синтаксисҡа туҡталып китәйек. Был йүнәлештең ҡушма

һөйләмде семиотик яҡтан билдәләү мәсьәләһе бик ҡыҙыҡлы.

Семиология (семиотика) – ул тамғаларҙы һәм тамғалар системаһын өйрәнә торған фән. Тамға (билдә, знак; тел ғилемендә: һүҙ, һүҙбәйләнеш, һөйләм) ике өлөштөң (синтактиканың һәм семантиканың) айырылғыһыҙ берлеге итеп прагматик планда өйрәнелә. Синтактика – тамғаның формаһы, семантика – тамғаның мәғәнәһе, йөкмәткеһе, ә прагматика – тамғаның уҡыусыға, тыңлаусыға, ғөмүмән, был тамғаны ҡулланыусыға аңлашылыу-аңлашылмауы ул.

Семиотиктар һөйләмдең (тамғаның) семантикаһы тип мәғәнә төҙөү өсөн алынған ысынбарлыҡты алалар һәм уны синтаксис фәнендә ситуация тип атайҙар. Башҡорт телендә уны, ғәҙәттә, эш-хәл (хәрәкәт) тип йөрөтәләр. Шул ситуация ике йәки икенән ашыу булһа, һөйләмде ҡушма тип таныйҙар.

Ҡояш күтәрелде, көн йылынды – ике ситуация бар, был ҡушма һөйләм.

Өләсәйем минән хат яҙҙыртты – ябай һөйләм, бер ситуация (*өләсәйем хат яҙырға ҡушты*). Әммә семиотиктар бында икенсе ситуация булыуын да таныйҙар: *мин хат яҙҙым*. Был ситуация иһә һөйләм формаһында, айырым һөйләм моделе менән бирелмәгән, шулай ҙа, семиотиктар фекеренсә, был – ҡушма һөйләм, икенсе ситуация йәшерен рәүештә бирелгән. Түбәндәге һөйләмдәрҙе лә семиотиктар ҡушма һөйләм тип таный:

Өшөгәндән һуң һеңлем бик оҙаҡ ауырыны (Һеңлем өшөнө. Һеңлем ауырыны).

Атайым менән ағайым утын быса (Атайым утын быса. Ағайым утын быса).

Кәрим өйөнә хат яҙып һалды (Кәрим хат яҙҙы. Кәрим хатты һалды).

Марат китап уҡып ултыра (Марат ултыра. Марат китап уҡый) һ. б.

Шулай итеп, семиотиктар грамматик ҡушма һөйләмдәрҙең һәр береһен һәм грамматик яҡтан ҡушма булмаған күп кенә һөйләмдәрҙе (тиң киҫәкле, хәбәре йөкмәтеү, уртаҡлыҡ йүнәлешендәге ҡылымдан килгән, икенсе ситуация өҫтәргә мөмкин булған ябай һөйләмдәрҙе)

ҡушма һөйләм тип атайҙар. Грамматик яҡтан ябай һөйләм булған һөйләмдәрҙе ҡушма тип танығанда, семиотиктар уларҙы *йәшерен (имплицит) ҡушма һөйләм* тип атайҙар.

Әйтергә кәрәк, был рәүешле һөйләмдең ҡушмалығын билдәләү ҡыйынлыҡ, буталсыҡ тыуҙыра. Мәҫәлән, *Әсәйем мәктәпкә барып директор менән һөйләшеп ҡайтты* тигән һөйләмдә дүрт ситуация бар булып сыға: *Әсәйем мәктәпкә барҙы. Әсәйем директор менән һөйләште. Директор әсәйем менән һөйләште. Әсәйем ҡайтты.*

Хәҙерге синтаксиста ҡушма һөйләмдәрҙе грамматик яҡтан билдәләү ҡабул ителгән. Грамматика, семиотика кеүек үк, мәғәнәгә (семантикаға), формаға (синтактикаға) һәм уларҙың берҙәмлегенә таянып эш итә. Бында ла һөйләмдең тыңлаусыға аңлашылыу-аңлашылмау дәрәжәһенә (прагматикаға) иғтибар бирелә. Әммә, семиотиктарҙан айырмалы рәүештә, ҡушма һөйләмде билдәләгәндә грамматика формаға айырым талап ҡуя. Ҡушма булһын өсөн ике-өс ситуация булыу, уның асыҡтан-асыҡ йәиһә йәшерен бирелеүе етмәй. Ҡушма һөйләмде төҙөгән ситуацияларҙың һәр береһе үҙ-ара хәбәрлекле мөнәсәбәттәге һүҙҙәр (һөйләмдең грамматик нигеҙен тәшкил иткән эйә – хәбәр бәйләнеше) менән бирелергә тейеш.

Ҡушма һөйләм составындағы һөйләмдәр үҙ аллы ябай һөйләмгә яҡын торалар, ләкин уларҙы барыбер тулы кимәлдә үҙ аллы һөйләм тип әйтеп булмай, сөнки улар бер-береһе менән тығыҙ мәғәнә мөнәсәбәтендә торалар: *Көндәр матур торғанға иген бик яҡшы уңды.*

Һөйләмдең *Көндәр матур торғанға* тигән өлөшөндә үҙаллылыҡ кәмей, хәбәре лә ябай һөйләмдең хәбәре кеүек түгел.

Иген бик яҡшы уңды һөйләменең үҙаллылығы ҙурыраҡ, ләкин ул да барыбер тәүге һөйләмһеҙ фекерҙе тулы хәбәр итә алмай.

Олатайҙар яулаған азатлыҡты беҙ күҙ ҡараһылай һаҡларбыҙ.

Олатайҙар яулаған тигән өлөшөнөң үҙаллылығы бөтөнләй һиҙелмәй, икенсе һөйләмдән пауза менән дә

айырылмай, әммә ул – һөйләм, сөнки эйә – хәбәр бәйләнеше менән бирелгән.

Беҙ күҙ караһылай һаҡларбыҙ өлөшөнөң үҙаллылығы ҙур, әммә үҙаллылығын юғалтҡан *Олатайҙар яулаған* һөйләменән башҡа мәғәнә тулылығы булмай.

Тимәк, грамматик яҡтан һөйләмдең ҡушмалығын билдәләгәндә, ундағы һөйләмдәрҙең үҙаллылыҡ дәрәжәһе бер ниндәй ҙә роль уйнамай, ҡушма булһа, уның эсендә хәбәрлекле мөнәсәбәттәге һүҙҙәр төркөмөнөң (эйә – хәбәр бәйләнешенең, һөйләм нигеҙенең) бер нисә булыуы ғына роль уйнай.

Әҙәбиәт:

1. Биканова Г.Ф., Хөснөтдинова Р.Я. Ә.Х. Фәтихов ҡушма һөйләмдәрҙе структур-семантик аспект буйынса классификациялау тураһында // Актуальные проблемы современной филологии: Сборник материалов региональной (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 130-летию известного башкирского педагога, ученого, общественного деятеля Г. Давлетшина. Уфа, 2022. С. 70-74.

2. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле. 2-се том. Ябай һөйләм синтаксисы. Өфө, 2002. 432 б.

3. Сәмиғуллина Л.Л. Башҡорт теленең ҡушма һөйләм синтаксисы. Стәрлетамаҡ, 2009. 117 бит.

4. Хуснетдинова Р.Я. Г.Г. Саитбатталов об односоставных предложениях современного башкирского языка (к 90-летию со дня рождения профессора Г.Г. Саитбатталова) // Вестник БашГУ, 2018. Т. 23. № 4. С. 1253–1256.

5. Әхтәмова Р. Башҡорт теле дәрестәрендә һөйләмдең функциональ-коммуникатив төрҙәрен өйрәнеү // Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики: Материалы региональной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Уфа, 2023. С. 250–251.

© Нәжметдинова Н.М., Хөснөтдинова Р.Я., 2024

УДК 37.035.6

Райманова Гөлсиә Риф ҡыҙы,
физик культура инструкторы,
МАМББУ Баланы үҫтереү үҙәге –
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡ., БР

Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙы тәрбиәләүҙә һәм үҫтереүҙә халыҡ уйындарының роле

Халыҡ уйындары мәктәпкәсә йәштәге балаларҙың рухи һәм физик тәрбиәһенең айырылғыһыҙ өлөшө булып тора, сөнки хәрәкәт итеү менән бергә балаларҙың рухи донъяһы байытыла. Сөнки быуаттар буйына халыҡ уйындарында кешеләрҙең йәшәү рәүеше, уларҙың көнкүреше, хеҙмәте, намыҫ, ҡыйыулыҡ, батырлыҡ тураһында күҙаллауҙар, көс, оҫталыҡ, сыҙамлыҡ, тиҙлек һәм хәрәкәт матурлығына эйә булыу, аҡыллылыҡ, сыҙамлыҡ, ижади уйҙырма, тапҡырлыҡ, ихтыяр һәм еңеүгә ынтылыш сағылдырыла. Ә был кешелек сифаттары һәр ваҡыт актуаль. Хәрәкәтле уйындарҙың физик тәьҫире лә көслө, улар балаларҙың дөйөм үҫешенә һәм формалашыуына ҙур йоғонто яһай. Уйындарҙы артыҡ арттырыуһыҙ күңел именлеге витаминдары тип атарға мөмкин. Уларҙың сағыу, күңелле, мауыҡтырғыс формаһы аҫтында педагогик мөмкинлектәр йәшеренгән. Был мөмкинлектәрҙе уйын функциялары аша ҡарарға мөмкин:

Социомәҙәни функция. Уйында бала үҙен бер үк ваҡытта шәхес итеп тә, коллектив ағзаһы итеп тә тоя. Шулай итеп, уйын баланы социализациялау сараһы булып тора. Уйын барышында баланың үҙ-үҙен белдереү, үҙ-үҙен контролдә тотоу, үҙ-үҙен билдәләү, үҙ-үҙен реабилитациялау комплексы формалаша.

Коммуникатив функция. Уйын аралашыуһыҙ мөмкин түгел. Уйын ҙур һәм бәләкәйҙәрҙе берләштереүгә булышлыҡ итә, уларға уртаҡ тел табырға ярҙам итә. Ул коллектив эшмәкәрлектең прообразы булып тора, сөнки бер-береһе менән килешеп эш итергә, иптәшен ишетергә, уның эшмәкәрлеген дауам итергә йәки ярҙам итергә, үҙ

теләктәрен ғәмәлдәге ҡағизәләргә буйһондороруға өйрәтә. Бала башҡаларҙы аңларға һәм хөрмәт итергә, ҡағизәләрҙе үтәргә өйрәнә.

Диагностик функция. Уйын баланың тәртибендәге тайпылыштарҙы билдәләүгә булышлыҡ итә. Мәҫәлән, уйнағанда бала ҡағизәләрҙе боҙа йәки яуаплы мәлдә уйындан сыға. Был уҡытыусыны хәүефләндерергә, иғтибарлыраҡ булырға, барлыҡҡа килгән тайпылыштарҙың сәбәбен табырға мәжбүр итергә тейеш. Уйында бала үҙенең көсөн, мөмкинлектәрен, шәхси сифаттарын үҙе диагностикалай ала, йәғни уйын баланы үҙ-үҙен танырға этәрә: мин булдыра аламмы?

Уйын терапияһы һәм коррекция функцияһы. Күпселек осраҡта уйындар балаларҙың психик үҫешен гармонияға килтерергә һәм тайпылыштарҙың барлыҡҡа килеүен булдырмаҫҡа, бала күңеленең конфликттарын хәл итергә ярҙам итә. Ҡотҡарыусы таяҡ кеүек уйнау балаларҙың көсһөҙ психикаһын көндәлек кисерештәрҙән һаҡлай. Балалар ҡурҡыуҙарҙы, стресс хәлдәрен, эмоциональ һәм интеллектуаль көсөргәнешлекте бөтөрөү өсөн психотерапия сараһы булараҡ уйынға интуитив мөрәжәғәт итә. Бала уйнап ҡына ҡалмай, ул тирә-яҡтағыларға ниндәй тәьҫораттар йәки проблемалар тиҙ арала хәл итеүҙе талап итеүе тураһында һөйләй.

Күңел асыу функцияһы. Күп кенә уйындарҙа сюжет үҫеше барышында уйынсылар ғәҙәти тормошта ижтимағи нормалар күҙлегенән ҡабул ителмәгән реаль һәм символик ғәмәлдәр башҡара. Уйындар барышында көслө ҡысҡырыуҙар, көлөү, тапаныу, этәреү, киҫкен хәрәкәттәр, тиҙ йүгереү тыйылмай, шуның өсөн дә бала бер ҡасан да унан арымай. Уйындан балалар ыңғай эмоциялар ала, уларҙы алған һайын, донъя улар алдында гармониялыраҡ һәм күңеллерәк булып күренә, ә балалар иһә үҙҙәрен тормошта шул тиклем уңайлыраҡ һәм ышаныслыраҡ тоя.

Халыҡ уйындарын үткәреүҙе баланың ауыҙ-тел, ишетеү һәм хәтерен үҫтергән, уның рухи үҫешенә һәм фантазияһына әүҙем йоғонто яһаған саҡырыуҙар, иҫәпләүҙәр, тиҙәйткестәр, йырҙар, мәҡәлдәр һәм әйтемдәр

ҡулланмайынса күҙ алдына ла килтереп булмай. Мәҡәлдәр, әйтемдәр балаларҙы быуаттар буйына кисергән һәм беҙҙең көндәрҙә үҙенең актуаллеген юғалтмаған халыҡ аҡылына өйрәтә. Шулай итеп, хәрәкәтле уйындар баланың һәр яҡлап үҫешенең мөһим сараһы һәм физик һәм аҡыл һәләттәрен, тәртип ҡағиҙәләрен, йәмғиәттең этик ҡиммәттәрен үҫтереүгә булышлыҡ иткән мөһим тәрбиә институты булып тора.

Әҙәбиәт:

1. Аҙнабаева Ф.Ғ., Әлбәкова Г.Ш., Буранбаева Ә.Р., Мортаева К.Ф. Башҡортостан – тыуған илем: Мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһы. Өфө: Китап, 2017. 132 бит.

2. Ғәләүетдинов И.Ғ. Уйнайыҡ, дуҫтар, бергәләп. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте. 1987. 128 бит.

3. Хөсәйенова Г.Р. Башҡорт халыҡ уйындары. Өфө: Ғилем, 2006. 72 бит.

© Райманова Г.Р., 2024

УДК 811.512.141

Султанбаева Хадиса Валиевна,
д-р филол. наук, профессор,УУНиТ, г. Уфа,
Гимашева Гульдания Минниталиевна,
канд. филол. наук, УУНиТ, г. Уфа

Концепт «ҡәйнә» (‘свекровь’) в творчестве Мустая Карима

Концепт ***«ҡәйнә»*** *‘свекровь’* в творчестве Мустая Карима представляет собой многослойное и глубокое исследование семейных отношений, традиций и культурных стереотипов. В произведениях поэта образ свекрови обретает особую значимость, символизируя не только материнскую фигуру, но и хранительницу семейных ценностей.

Мустай Карим мастерски передает сложные эмоции, связанные с взаимодействием невестки и свекрови, их противоречивые чувства и ожидания. Свекровь в его

произведениях – это не просто персонаж, а символ испытания для молодой женщины, испытывающей давление традиций и личных амбиций. В «Словаре башкирского языка» термин ***«ҡәйнә»*** *‘свекровь’* определяется как: во-первых, свекровь по отношению к невестке (мать супруга), во-вторых, теща по отношению к зятю (мать супруги) [5: 751].

В трагедии «Ай тотолған төндә» («В ночь лунного затмения») ярко представлены взаимоотношения ***«ҡәйнә»*** *‘свекрови’* и ***«килен»*** *‘невестки’*. Ценностные компоненты концепта ***«ҡәйнә»*** *‘свекровь’* – ***«ҡәйнә менән килен араһында яҡшы мөнәсәбәт»*** *‘хорошие отношения между свекровью и невесткой’,* ***«аралашыу»*** *‘общение’, уважительное обращение невестки* ***«ҡәйнәм»*** *‘свекровь моя’* и др.

Ценностный компонент ***«бисә»*** *‘баба’* с бинарной оппозицией ***«йәш»*** *‘молодая’* и ***«оло»*** *‘старая’* определяет возраст и авторитет женщины в обществе. Пример:

Тәңкәбикә: Бисә бисә инде. Дәрәжәһе уның үҙе менән. Минең дә йәш сағым бар ине.

Шәфәҡ: Һин әле лә, ҡәйнәм, оло түгелһең

‘Танкабика: Баба есть баба. Статус ее всегда рядом блуждает. И я была молодой.

Шафак: Ты и сейчас не стара, свекровь моя’ («Ай тотолған төндө»).

Разговор между свекровью и невесткой полон тайн, секретов, переживаний, молитв. Фразеологизмы, образные афоризмы выражают ценностный компонент ***«үткер телле»*** *‘острая речь’*. Пример:

Шәфәҡ: Көйөнмәсе, ҡәйнәм. Бер мин генә ғәйепле.

Тәңкәбикә: Ул йыбытҡының ауыҙынан һүҙе сыҡҡансы, ҡош бала сығарып өлгөрөр. Шуны ебәргән мин… *‘Шафак: Свекровь, не переживай. Я сама виновата. Танкабика: Пока он рот будет открывать, уже птенчики вылупятся. Как я могла его отправить… ’* («Ай тотолған төндө») [3: 25].

Шәфәҡ: Ашығып ҡайҙа барһын да, атлығып ҡайҙа ҡайтһын. Мөңрәр малы, илар балаһы бармы уның! Алда рәхәтлек көткән кеше генә ашыға бит ул, ҡәйнәм.

‘Шафак: Незачем ему торопиться, ведь нет у него ни скота, ни детей! Спешит только тот, кого впереди ждет счастье, свекровь моя’ («Ай тотолған төндө»).

Религиозная лексика с примерами ***«сәхәр»*** *‘время утреннего приема пищи’*, ***«теләк»*** *‘молитва’*, ***«фәрештә»*** *‘ангел’*, ***«амин»*** *‘пусть так и будет’*, ***«иншалла»*** *‘дай Бог’* выражает ценностный компонент ***«динле»*** *‘религиозная’*. Например:

Шәфәҡ: Юлмырҙамды һаҡлай күр, тип сәхәр ваҡыттарында, ҡанлы йәштәр ҡойоп, аҡ теләктәр теләйем дә бит.

Тәңкәбикә: Түккән йәштәр тупраҡҡа һеңһә лә, теләгән теләктәр ерҙә ятып ҡалмаҫ. Фәрештәләрҙең амин тигән саҡтарына тура килеп, ҡабул булыр әле, иншалла.

Шәфәҡ: Шулай ғына була күрһен инде.

‘Шафак: На утренней заре молю о спасении моего Юлмурзы.

Танкабика: Слезы твои впитаются в землю, но не пропадут твои мольбы. Иншалла, исполнятся они.

Шафак: Да будет так’ («Ай тотолған төндө»).

Выражения ***«күңелем урынында түгел»*** *‘душа не спокойна’*, ***«ысын күңелдән теләү»*** *‘искренне молиться’*, ***«изге фармандар көтөү»*** *‘ждать добрых вестей’* характеризуют тревожность, переживание, терпимость женщины. Архаизмы ***«яу»*** *‘сражение’*, ***«фарман»*** *‘указ’*, ***«аҡ батша»*** *‘белый царь’* определяют эпоху и быт древних башкир. Например:

Тәңкәбикә: Ҡуйсылар эргәһенә барып ҡайтайым тигәйнем. Күңелем бер ҙә генә урынында түгел. *‘Танкабика: Хотела съездить к нашим чабанам. Душа что-то не на месте у меня’* («Ай тотолған төндө»).

Тәңкәбикә: Теләккәйҙәребеҙ ҡабул булып, аҡ батшаның изге фармандары сығып, яу баҫылһа, бына ҡайтып та етерҙәр. Дан менән ҡайтырҙар, бойорған

булһа. *'Танкабика: Вот сбудутся наши мольбы, закончится война по приказу царя и вернутся наши близкие в родные края со славой'* («Ай тотолған төндө»).

Ценностный компоненты ***«фатиха»*** *'благословение'* и ***«фекер йөрөтөү»*** *'иметь свое мнение'* показывают твердость, силу духа женщин. Например:

«Хөрриәт беҙҙеке ул – бисәләрҙеке!» – тине. Изге күңелле ҡәйнәһенә лә ыңғайына торҙо. «Әйҙә кеше менән аралашһын», – тип фатиха бирҙе. *'Теперь все в наших руках – в руках баб!» – сказала она. Встала на сторону своей доброй свекрови. «Пусть общается с людьми», – согласилась она'* («Ауыл адвокаттары»).

Таким образом, концепт ***«ҡәйнә»*** *'свекровь'*, как правило, ассоциируется с концептом ***«килен»*** *'невестка'*. В приведенных выше примерах ценностные компоненты ***«ҡәйнә менән килен араһында яҡшы мөнәсәбәт»*** *'хорошие отношения между свекровью и невесткой'*, ***«аралашыу»*** *'беседа'*, ***«бисә»*** *'баба'*, ***«үткер телле»*** *'острая речь'*, ***«динле»*** *'религиозная'*, ***«фатиха»*** *'благословение'*, ***«фекер йөрөтөү»*** *'иметь свое мнение'* составляют следующую структуру: 1) отношения свекрови и невестки; 2) духовное и физическое состояние женщины, матери, представительницы рода; 3) быт той эпохи; 4) социальное положение.

Литература:

1. Гимашева Г.М., Султанбаева Х.В. Лингвокультурология в когнитивной лингвистике // **«Modern Humanities Success»**. 2021. № 2. С. 196-200.

2. Гимашева Г.М. Языковая личность в когнитивной лингвистике (на примере произведения Мустая Карима «Долгое-долгое детство» («Оҙон-оҙаҡ бала саҡ»)) // Вестник Башкирского университета. 2021. Т. 26. № 4. С. 1006-1011.

3. Карим М. Сочинения в 5-и томах. Том III: пьесы, повести, рассказы. Уфа: Башкирское издательство «Китап», 1997. 480 с. (на баш. яз.).

4. Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М. Концептосфера «Ғаилә» («Семья») в башкирской лингвокультуре (на

материале творчества Мустая Карима): Монография. Уфа: РИЦ БашГУ, 2022. 220 с.
5. Словарь башкирского языка. В 2-х томах. Том I. М.: Русский язык, 1993. 863 с. (на баш. яз.).
© Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М., 2024

УДК 811.512.145

Сәгыйдуллина Лилиә Рәшит кызы,
филол. фәнн. канд., доцент,
Уфа университеты, Уфа ш., БР

Татар телендә «күк» концептын репрезентацияләү юллары

Җир шарында кешелекнең кешелеклелек, цивилизация принциплары нигезендә оешуын, яшәвен, үсешен күп кенә галимнәр тарихи процесста «телле зат»ның барлыкка килүеннән, сөйләшү-аралашу сәләтенең туу үзенчәлегеннән чыгып аңлаталар. «Телле зат» аңында тел һәм мәдәният үзара шартлылыкта яшиләр, аерылгысыз кушылма хасил итәләр. Бүгенге фәнни парадигмада телне мәдәният белән, тел һәм мәдәният адресаты һәм адресанты – кеше белән бәйләнештә өйрәнү өстенлек итә һәм егерменче гасырның соңгы чирегендә киң үсеш алган лингвокультурология фәненең предметы булып үзара бәйләнештә яшәүче тел һәм мәдәният диалогы карала. Тел – рухыбыз чынбарлыгы, культура йөзе. Ул халыкның ментальлеген чагылдыра. Н.И. Жинкин сүзләре буенча, «тел – кеше алдында аң өлкәсен ачучы механизм» [4: 62].

Тел һәм мәдәният бәйләнешен, дөнья тел күренешен өйрәнүнең фәнни яссылыкка чыгуы XX–XXI гасыр чикләрендә «тел шәхесе һәм мәдәният» (Караулов), «мәдәни аспектта тел», «тел һәм мәдәният парадигмаларында шәхес» (Воробьев) кебек аерым теоретик мәсьәләләрне яктырткан махсус монографияләр дөнья күрүендә чагыла.

Татар лингвокультурологиясенә нигез дә шушы чорда салына, бу юнәлештә Р.Р. Җамалетдиновның фәнни

мәктәбе оеша (Ф.Х. Тарасова, Л.Р. Гарипова, Р.Р. Закирова һ. б.). Төп лингвомәдәни тикшеренүләр татар теленең дөнья күренешен, милли концептларны өйрәнүгә юнәлдерелгән.

Билгеле булуынча, дөнья картинасын «уку» өчен аның төп берәмлеге – концепт белән эш итү сорала. Ю.С. Степанов буенча, концепт – кешенең менталь дөньясына мәдәниятнең керүе һәм гади кешенең мәдәнияткә керүе, аңа йогынты ясавы да. Концептлар аң аша гына түгел, хис-кичереш аша да үтәләр. Галим концепт структурасында өч катламны аерып чыгара: 1) һәр мәдәният вәкиленә билгеле һәм мөһим булган төп актуаль билге; 2) мәдәният вәкилләренең аерым группалары өчен актуаль икенчел пассив билгеләр; 3) концептның көндәлек тормышта аңлашылып бетмәгән, белгечләргә генә билгеле эчке формасы [6: 47].

Татар теле концептларының бер өлеше тикшеренү объектлары буларак төрле дәрәҗәдә өйрәнелгән. Бу юнәлештә төзелгән сүзлекләр дә лингвомәдәни эзләнүләрнең берни кадәр лексикографик гомумиләштерү этабына чыгуын дәлилли булса кирәк [1], [5]. Шул ук вакытта телдәге аерым концептларны тикшерү, аларның телдә һәм сөйләмдә репрезентацияләнү мөмкинлекләрен ачыклау эше дәвам итә.

«Күк» концепты татар милли дөнья картинасында мөһим урын алып тора. Аны, В.И. Убийко классификациясенә нигезләнеп [8: 52], макроконцепт рәвешендә өйрәнү үзен аклый. «Күк» макроконцепты тирәсендә тупланган төп һәм микроконцетларның күплеге һәм ешлыгы, аларны тел, сөйләм берәмлекләре ярдәмендә чагылдыру мөмкинлекләренең киңлеге дә бу позицияне дәлилли. «Күк» *кояш, ай, йолдыз, болыт, яшен* һ. б. телдә төрле дәрәҗәдә концептуальләшкән төшенчәләрне үз эченә ала.

Тикшерү өчен теге яки бу концептны сайлау аның телдә куллану тышлыгы – сүзнең актив җитештерүче нигезле булуы һәм аның тотрыклы идиоматик конструкцияләр составына керүенә дә бәйле [5: 5]. «Күк»

макроконцепты бу критерийгә тулысынча җавап бирә, дип әйтә алабыз: *күк, кояш, ай, йолдыз, болыт, яшен, күкрәү* һ. б. сүзләре киң дериватив мөмкинлеккә ия (*кояшлап, кояшлы, кояштыр; айбагар, айбалта, айлы, айларча* һ. б.).

«Күк» концепт семантик йөкләнешенә үзәк, периферия дә керә. Концептның үзәген аңлатмалы сүзлек һәм этимологик сүзлек мәкаләсе аша ачыклап була. Мәсәлән, *Күк* – җирдән өстә гөмбәзсыман булып күренә торган һава мәйданы; җир йөзен чолгап алган галәм пространствосы; Алла, фәрештәләр һ. б. шундый рухлар яши торган урын, югарылык һ. б. Татар телендә күкне билгеле бер мәдәни һәм социаль-тарихи шартлардан гыйбарәт җәмгыять итеп күрү дә бар [6: 328].

Периферияга килгәндә, семантик йөкләнешнең бу өлеше өстәмә мәдәни, тарихи мәгълүматлар, халык авыз иҗаты үрнәкләре, әдәби текстларда чагылыш таба һәм аларны анализлау аша чыгарыла ала. Концептуаль анализ өчен лексик берәмлекләрдә мифологик коннотацияләр күзәтелүе, килеп чыгышы ягыннан аларның төрки-татар катламыннан булуы да мөһим фактор. Мәсәлән, «*Кояш* борынгы татар халык иҗаты әсәрләрендә үк Галәмнең мәңгелек, беркайчан да юкка чыкмас атрибуты рәвешендә гәүдәләндерелә. Күк патшалыгында *Ай, Кояш, Йолдызлар* табигатьнең җанлы көчләре буларак, Җир мәнфәгатьләре белән генә яшиләр. Җирдәге барлык хәл-вакыйгалар турыдан-туры Ай, Кояш, Йолдызлар белән бәйләнгәннәр. Кешеләр аларга табынганнар, корбан да китергәннәр. *Кояш* җир өстенә яктылык, муллык, җылылык китерә торган илаһи затларның берсе булган. Аны кешеләр Көн иясе дип йөрткәннәр» [5: 109].

Билгеле булуынча, теге яки бу концептның эчтәлеген ачыклау максатында тотрыклы сүзтезмәләр, паремияләрне туплау, анализлау актив кулланыла. *«Күк», «кояш», «ай», «йолдыз», «болыт», «яшен», «күкрәү»* һ. б. компонентлы фразеологик берәмлекләргә татар теле бик бай. Мәсәлән, Н. Исәнбәтнең ике томлык сүзлегендә «күк» макроконцепты берләштергән сүзләр кергән 1780 тотрыклы сүзтезмә теркәлгән: *күк китабы, күк итәге; күк*

кабагы ачылган көн; күк кебек күкрәп, яшен кебек ату, бер күктә ике кояш булмый, көле күккә очу, кояшның кадере баегач сизелә һ. б. [2]. Иң зур төркемнәр «күк» – 57, «кояш» – 58, «ай» – 67 берәмек. Рус теле белән чагыштырганда, татар телендә «күк» макроконцептының ФБ-ләрдә чагылган мондый активлыгын борынгы төрки халыкларының яшәү рәвеше, дини ышанулары, гореф-гадәтләре белән дә аңлатып була: *тәңречелек, ислам, ай календаре* һ. б.

Тупланган берәмлекләргә семантик-идеографик классификация ясау аларның «кеше», «кеше һәм табигать», «кеше һәм җәмгыять» төркемнәре эчендә күпкырлы реальләшүен күрсәтте: *бәхет / бәхетселек, мәхәббәт / югалту, ераклык / якынлык, ялгызлык / парлылык, матурлык, биеклек* һ. б. Мәсәлән, алар арасында кешене төрле яктан характерлаучы берәмлекләр дә шактый: а) тәкәбберлек: *борынны күккә чөю*; ә) чарасызлык: *айга шыңшыган эт кебек;* б) саранлык: *кояшны уч белән каплау;* в) тырышлык: *кояшны айга ялгау;* г) ялкаулык: *күктән төшкәнне көтеп яту;* д) матурлык: *кояшны көнләштерерлек* һ. б. «Күк» компонентлы фразеологик берәмлекләрне тикшерү концептның мәгънәви катламнарын ачыкларга мөмкинлек бирде. «Күк» – бөеклек, зур бәхет, кешенең югары хыяллары белән ассоцияцияләнә. Шул ук вакытта, «күк» – үлем, югалту, фәкыйрьлек, куркыныч янау символы да. «Күк» – хакыйкать үзәге, рухи кичерешләр мәйданы, таяныч, терәк – Аллаһның яшәү йорты.

«Концептларның эчтәлеген, ул эчтәлекнең диахроник һәм синхроник планда киңәюен һәм тирәнәюен ачыклаучы методларның берсе – теге яки бу автор тудырган әдәби әсәрне һәм шул әсәрдә аерым концептның яшәешен күзәтү, ягъни әсәргә концептуаль анализ ясау» [5: 6].

Текстка концептуаль анализ ясауга игътибарның аз бүленүен билгеләп, мондый тикшеренүләрдә ихтыяж булуын әйтергә кирәк. Бер яктан, теге яки бу автор мисаллары концептка вакыт һәм автор таланты өстәгән яңа мәгънә төсмерләре белән үзенә җәлеп итә. Икенче яктан,

текстны концептуаль планда тикшерү автор тудырган образлы дөнья картинасының ни дәрәҗәдә үзенчәлекле булуын ачыклау, аның индивидуаль стилен тулырак күзаллау өчен уңышлы инструмент.

«Күк» макроконцепты поэтик текстларда шактый еш кулланыла. Бу текстларда концептның үзәк мәгънәсеннән тыш, периферия аеруча кызыклы, чөнки автор коннотациясе нәкъ шул өлкәдә чагыла. Мәсәлән, Ф. Габдерәхим иҗатыннан бер мисал: *«Аһ, күк юклык! Аһ, күк юклык! / Мескенлекне җиңәр идек, / Офыкларны иңләр идек. / Очар идек бөркет булып, /Аһ, күк юклык! Аһ, күк юклык!»* [5: 117]. Бу өзектә «күк»кә омтылып та күксез яшәү – җәмгыятьтә югары идеаллар, ышаныч, бөеклеккә кытлык булуына, шуңа гаҗизләнү, бу чарасызлыктан чыгу юлын тапмау кебек мәгънә төсмерләре чагыла. Рефрен рәвешендә кабатланган *«Аһ, күк юклык!»* шәхси һәм иҗтимагый фаҗига образын тудыра.

И. Фазлетдиновның шигырендәге «кояш» концепты да, традицион аңламнардан тыш, төрки дөнья картинасы белән бәйләнештә бирелә, халыкның борынгы ышануларын чагылдыра: *«...Кояш көлә – / Төрки арбасыннан / Төшеп калган утлы тәгәрмәч!»* [5: 111]. Тикшерелгән шигырьләрдә *күк, кояш, ай* окказиональ метафоралар тудыруда актив катнаша (*күк – мәңгелек, бакыйлык; кояш – яшәү, энергия; ай – сер, тынлык* һ. б.), димәк, концептларның перифериясен киңәйтә.

Күренә ки, шигърияттнең, О. Мандельштам әйткәнчә, «төшеп калган буыннар белән эшләү» үзенчәлеге концептның йөкләнешен күпкә киңәйтү һәм тирәнәйтү мөмкинлеген арттыра.

Гомумән алганда, татар теле һәм сөйләме «күк» концептын репрезентаияләү өчен күпкырлы мөмкинлекләр бирә, концептны үстерү мәйданына әйләнә. Шул нигездә «күк» концепты шәхеснең кабатланмас тормыш тәҗрибәсен дә «үзләштерә», аларның социаль яңгырашлысын гомумиләштерә, кулланышка да кертә. «Күк» макроконцептына салынган аңламнарда милләтнең тормышка карашлар системасы чагыла.

Әдәбият:

1. Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: Татар лингвокультурологиясе нигезләре. Казан: Мәгариф, 2006. 351 б.
2. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. 495 б.
3. Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. II том. Казан: Тат. кит. нәшр., 1990. 365 б.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М.: Академия, 2001. 208 с.
5. Сәгыйдуллина Л.Р. Татар лингвомәдәни концептлар сүзлеге. Уфа: РИЦ БашГУ, 2013. 224 б.
6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М.: Языки русской культуры, 2000. 824 с.
7. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: «Матбугат йорты» нәшрияты, 2005. 848 б.
8. Убийко В.И. Концептосфера внутреннего мира человека в аспекте когнитивной лингвистики // Виноградовские чтения. Когнитивные и культурологические подходы к языковой семантике: Тезисы докладов научной конференции. М.: ГИРЯ им. А.С. Пушкина, 1999. С. 52–54.

© Сәгыйдуллина Л.Р., 2024

УДК 811.512.141

Сәғитова Айгөл Ғәни ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Ғәйнә һөйләшенең үҙенсәлектәре
(Пермь крайының Барҙы округы миҫалында)

Башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалекты Башҡортостандың көнбайышында, башлыса Асҡын, Ҡариҙел, Балтас, Тәтешле, Борай, Яңауыл, Краснокама, Мишкә, Илеш, Дүртөйлө, Бөрө, Кушнаренко, Благовещен, Саҡмағош, Туймазы, Баҡалы, Шаран, Бүздәк, Благовар,

Бәләбәй, Йәрмәкәй һ. б. райондарҙа йәшәгән башҡорттарҙың һөйләшен үҙ эсенә ала. Ғәйнә башҡорттары республиканан ситтә Пермь өлкәһенең Барҙы, Көйәҙе, Уҫы, Пермь, Чернушка райондарында йәшәһә, ә Түбәнге Ағиҙел-Ыҡ башҡорттары Татарстан Республикаһының Аҙнаҡай, Аҡтаныш, Әгерже, Миңзәлә, Мөслим, Сарман, Октябрь, Туҡай (элекке Саллы), Алабуға, Лениногорск (элекке Песмән), Әлмәт, Бөгөлмә, Баулы, Йотаҙы һ. б. райондарында йәшәй.

Ғәйнә һөйләше Пермь өлкәһенең Барҙы, Көйәҙе, Чернушка, Уҫы, Пермь һәм уның башҡа район территорияларында таралған. Һөйләштең атамаһы боронғо этник ғәйнә исемле башҡорт ырыуҙарының береһенән алынған.

Ғәйнә һөйләшенең төп үҙенсәлектәренең береһе булып баҫымлы ябыҡ ижек позицияларында киң һуҙынҡыларҙы тарайтып әйтеү тора, йәғни **а, ә** өндәре урынына **ы, е, и** өндәренең килеүе: *алый, бармый, былый, мындый, йоморолый, икенчелей, чөчелий, чүрәлей, черекей, шулый, былмый* һ.б. *Ҡоймаҡны ҡоролый күп ашап былмый ҡый; Кещкә таба черекейләр щыгып жыйа; У сүзне бүтәнчәлей әйтсәң былмыймы сийә дә?*

Быңдай диалект үҙенсәлектәре даими рәүештә түбәндәгесә сағыла: һүҙ һуңындағы дифтонг бәйләнештәрендә, ***[ай] – [әй]*** урынына ***[ый], [ей]*** ҡулланыла: *йазлый, жылылый, бушлый, бүтәнчәлей, былгылый, барый, бармый, касылый, кайсылый, кайсындый, королый, күренгелий, ашалый* һ. б.; һүҙ һуңындағы дифтонг бәйләнештәрендә, ***[ау]–[әү]*** урынына ***[ыу]–[еү], [оу]–[өү]*** ҡулланыу: *бозоу, жейеү, ҡырыу, көйөү* һ. б.: *Безнең көйөү бигрәк матур: кемгә ушаган, кем төслө; Сүз бозоу имезә;* һүҙ башында ***[й]*** урынына йомшаҡ ***[ж]*** тартынҡыһын ҡулланыу: *жүрей, жөн, жиңгә, жөк, жәйем, жән, жил, жимтек* һ. б.

Ғәйнә һөйләше фонетикаһының икенсе үҙенсәлеге булып, һүҙ һуңында киң баҫымлы ***ә*** һуҙынҡыһы урынына тар ***и*** һуҙынҡыһының ҡулланылыуы: *сепрәк – чеперик, билсән – билчин, сәкмән – чекмин, сөсөләй – чөчелий,*

тирмән – тегермин, миләш – мелиш, күгәрсен – күгерчин, кесерткән – кечерткин һ. б.

Һуҙынҡылар өлкәһендә шулай уҡ ***и<а*** *(чумир, чумер – сумар: Чумирле аш тәмле была*), ***и<ы*** *(минча – мынча – мунса: Мынчасының ташы жук, маңлайында ҡашы жук),* ***и<е*** *(бәлиш – бәлеш)* һ. б. өн сиратлашыуҙарын күҙәтергә була.

Ғәйнә һөйләшендә тартынҡы хәрефтәрҙең үҙенсәлектәренә лә туҡталып китәйек: һүҙ һәм ижек башында ***м – б*** өндәренең тап килеүенә миҫалдар: *муйын – буйын: Бозауныҡы буйынына бау такмага кәрәк; моңан ары, моңан суң – бынан ары, бынан һуң: Моңан ары төннә үзең генә жөремә* һ. б.

Һүҙ башында һәм һүҙ уртаһында әҙәби телдәге ***п*** өнөнә ***ф*** өнө тап килеү осраҡтары: *фәрҙә – пәрҙә, фамидур – помидор: Быйыл быраз фамидур утырттыҡ әле;* һүҙ башында һәм һүҙ уртаһында ***б*** өнөнөң ***п*** өнө менән тап килеүенә миҫалдар: *пәрде – бәрҙе, пәкәл – бәкәл, палан – балан, порос – борос, печин – бесән, пешеү – бешеү* һ. б: *Паланны табаннап катнарга элеп куйдык; Толда пәрделәр тоталарый элек; Жәйгедә печин беле азаплана ауыл халкы; Карагат та пешкән икә* һ. б.

Һөйләштә ***һ, ҫ*** өндәре урынында ***с*** өнө ҡулланыла: *сайысҡан, соу, сыйыр, сике, сагыз, сорат, сөт соу* һ. б. *Миҫалдар: Сайланган сазга баткан. Сайыскан шакылдап кунак щакыра. Тәгъәз беле өстәл сөртмәгә жарамый.*

Һөйләштең төп байлығы булған диалект һүҙҙәр араһында тәбиғәт күренештәре, үҫемлектәр донъяһы, хужалыҡ-көнкүреш, кәсеп һәм һөнәрҙәр, йорт кәрәк-яраҡтары, кешенең анатомияһы һәм физиологияһы, буй-һыны, холоҡ-фиғеле, туғанлыҡ мөнәсәбәттәре менән бәйле һүҙҙәр ҡатламы ҙур урын алып тора [1: 186]: ***зерә*** *(бик, бик тә): Безнеке күршеләр зерә әйбәтләр инде;* ***иләсә*** *(бейәләй): Кышына ике пар иләсә туздыра кый у;* ***сөгөзлин*** *(селәү:) Жомшаҡ бакщада сөгөзлин күп была;* ***мәшкә*** *(бәшмәк): Авылда мәшкәне артык жыйыущы жук кый;* ***шартлама*** *(еләк): Без жыл сайын Тугазакта шартлама жыйабыз;* ***мөгеш*** *(мөйөш): Мине мөгешкә бастырып куйаларый;* ***тың***

тыңнау *(ҡасып тыңлап тороу): Элек апрель айда төннә тың тыңнамага щыгабызый;* ***сүс (сос) басыу*** *(серем итеү, йоҡлап алыу): Мин бер биш минут кына сүс басып алыйым әле;* ***улан*** *(бала): Йарлы кешенеке уланнары күп была;* ***сыр*** *(буяу):Тәрзә буйамага тип ак сыр апкайттык;* ***көү*** *(көй): Бердә көүем жук боу араларда;* ***абышкалы-бещәле*** *(ирле-ҡатынлы): Абышкалы-бещәле былып бетәләр инде уланнар;* ***ыспайы*** *(матур): Кейемнәре ыспайы былгас, үзләре дә ыспайы.*

Шулай итеп, тикшеренеүҙәр күрһәтеүенсә, ғәйнәләрҙең һөйләү теле лексикаһы башҡорт әҙәби теленә яҡынырак тора, тип ышаныслы әйтә алабыҙ. Түбәндә һеҙҙең иғтибарға ғәйнә һөйләше өлгөләрен тәҡдим итәбеҙ.

Мин Мукаева Фирза Махмут кызы булам. Миңа алтмыш биш йәш. Утыз биш йыл гомеремне медицинага багышладым. Фельдшер булып эшләдем. Хәзер мин ветеран инде. Пермь крайының ветераны. Инде эшләмәй өйдә ултырам, мал-тыуардар карап, донъя алып барабыз, ә инде шул буш ваҡытларда атнада өщ тапкыр мәданият йортона йыйылабыз. Бында без төрлө уйыннар ойошторабыз, жырлыйбыз, бейийбез. Фольклор группабыз бар үзебезнең. Бик шат, бик күңелле йәшибез. Үзебезнең оста куллар түгәрәге бар. Шушы түгәрәктә без бер-беребезгә кем нинди аш-су пешерергә өйрәнгән, шуның белән уртаклашабыз. Безнең күп пешергән азыкларыбыздан пилмән, манты, кабартмалар, өмөжө пироглары, эректән шәңгәләр, бәрәңгенән шәңгәләр. Малныкы эщәгесенән пироглар пешерәбез, тәмле өщпощмаклар пешереп ашыйбыз. Ҡазы ауыз итәбез. Ауылыбыз бик матур инде, үсә бара, йәмләнә, күрәсез. Ауылыбызның уртасынан Төнгүк йылгасы ага, ә инде Төнгүк йылгасы Тол йылгасына коя. Ә Тол йылгасы Камага коя инде. Тол йылгасы Толбаш тигән ауылдан башлана. Дарыу үләндәр дә күп инде. Хәммәсе бар. Баксала картуп, карлыган ултыртабыз.

Барҙа округының Төнгүк ауылында Мукаева Фирзә Мәхмүт ҡыҙынан (1958 йылғы) яҙып алынды.

Исемем Мәүлижан Мөхәмәтйән улы. Армияла дүрт йыл хезмәт иттем. Анан соң шоферга укыным да колхозда эшләнем, ун сигез йыл комбайнда эшләдем. Мал асырыйбыз әле, азлап-азлап. Көн күреп ятабыз инде шулай. Сугыштан соң бабайлар кайтты, кайсысы кулсыз, кайсысы аяксыз. Улар колхозды восстановить иттеләр дә иде. Азмы-күпме йөрөп, ат менән сука сөрөп. Щерек картупны бирмиләр. Колхоз бөттө инде, без эшләгән щактагы кеүек түгел. Иген бигерәк әйбәт була иде. Әтей-әнейләр нык булдылар, тәрбиәсе әйбәт булды. Абыйлар йәштән үлделәр. Сугышта өщ абый катнашты, икесе кайтып үлделәр. Мин әле үзем генә калдым.

Барҙа округының Түбән ауылында Усаев Мәүлийән Мөхәмәтйән улы (1940 йылғы) яҙып алынды.

Ҡайын ауылынан булам. Охранник, ГБ булып эшләдим. Әле водитель, эшлим әле, хәлдән килгәнщә. Ауыл үсә, ызбалар күбәйә бара, халкы аз, эш булмагащ. Миниң өщ малай инде, ики малай өйләнгән, берсе өйләнмәгән әле. Утыз бер йәш была. Бездә Чириз, Тол йылгасы бар. Бер мектеп, ун бер класс. Укымаға кирдим ийе, өс йыл хозакадемияла. Мәшкәгә быйыл жөрөмәдем инде, эшкә киттем. Без мешокты мишик тийбиз, бәрәңгене картуп тийбиз, сөгөлдөрҙө – щөгөндөр, селәүсен – сөгөзлин тийбиз.

Барҙа округының Ҡайын ауылында Дускаев Рәйес Таһир улынан яҙып алынды.

Барҙа районыныҡы. Мынсы миңке малайның ҡатыны була, килен (һатыусы). Балалар аны ҡый малайныҡы, ҡыз мында тора – Миләүшә. Мин Березник тигән, Ҡайынлы ауылдан, мында уланнарға ғына килдим. Бизде тупасырак сөйлешелер, әзәбищә түгел. Самовар – чурнай, сиз әйткәнщә тупса тупса была, өй өү была, балалар –

уланлар, курица – щебеш, цыплёнок – щебеш бала, торна торна была.

Бизде ҡолаҡай – ул ишитмий была.
Үзегезге рәхмәт, ыспай итеп сөйләщтек!

Барҙа округының Ҡайын ауылында Баҡунова Ғәмилә Ғәбдулбар ҡыҙынан (1943 йылғы) яҙып алынды.

– Мин Мүкминова Ҡәҙриә Әхмәситдиковна булам. Йәш кенә мин – сиксән дүрт йәштә генә. Бер мең туғыз йөз утыз туғызынщы йылның сигезенще январында тыуҙым. Ҡырҡ жыл мәктәптә эшләнем. География, история предметларны уҡыттым. Уланнарым бар – өщәү. Внукларым күп. Правнукларым да бар.

– Бәлки, ауыл менән бәйле берәй ҡыҙыҡлы хәл, фольклор тураһында һөйләп китерһегеҙ?

– Мин жырламаа белмәйем. Мин турслётта йөрөдөм. Ун жыл беренще урын алдыҡ беззең мәктәп уҡыущылары. Пермда булдыҡ турслётта. Миңке эш шу булды, уҡыущылар белән эшләп.

Мин йәш щаҡта бейедем, жырладым. Хазер онотоп бөттөм инде.

Географ булғас, мин мында истәлекле урыннар буйынща күп эшләдем инде. Бында Хөсәйен Шәһит тиләр, ауылны щыҡкас, берәү зур шыршы утыра. Аның буйынща альбом төздөм. Мында иске зыярат буйынща альбом төздөм. Хазер мин эшләгән мәктәп жанды. Алтмыщынсы йылда бу мәктәпне эшләделәр һәм унда щыҡтылар. Мин килгәндә, миңә эш юҡ әле. Беренще малайны тапҡас, географ директор үзе миңке уҡытыущы ие, Александр Максимович. Ул география уҡыта, үзенә кеше әзерләй. Мине интернатҡа эшкә бирзе. Унда алтмыш кеше ие, жите ауылдан килеп уҡыйлар, шунда торалар. Тәрбиәще булып эшләдем. Анлар сун шул жылны уҡ математика уҡытмаға ҡуштылар. Кемдең ниндей уҡытыущы житмей, начальный класларҙа уҡыттым, анар соң география уҡыттым.

Мына ауылның был Хөсәйен Шәһит тип әйткән жир бында Саҡсар тау тибез. Шушы тауға яфраҡ сындырмаға барған. Аслыҡ жылында пикан жыйған. Шунан ҡайтып киләләр икән Пугачев ғәскәрләре, Бардадан бында жийәү киләләр икән. Пугачев беззең территорияга еткән ҡый инде. Бында килеп житкәс, Хөсәйен Шәһитне сүләштерә башлағаннар. Теге ҡаршы щыҡҡан. Шунда тегене атып үтергәннәр. Шунда уҡ жыйғаннар. Ҡәбере шунда.

- *Ниңә Саҡсар тауы тип атағандар?*

- *Саҡлағаннар инде. Бында бай кеше йәшәгән. Элекке мәктәпнең хужасы. Шушы коммунислар партиясе щыга бащлагас, алтынын да шунда ҡазып йәшергән. Шуны саҡлағаннар тип сүләйләр. Шул кеше әйткәндер тейем, байлығын шунда саҡламаға алып менгәс. Мәсхүт Имашевның ҡартәтийе була ул. Шуға ул бында килә ул.*

Барҙа округының Ҡайын ауылында Мүкминова
Ҡәзриә Әхмәситдик ҡыҙынан яҙып алынды

Әҙәбиәт:

1. Шәкүр Р. Башҡорт диалектологияһы: уҡыу ҡулланмаһы. Өфө: Китап, 2012. 240 бит.
2. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка (формирование и современное состояние). Уфа, 2006. 296 с.
3. Асфандияров А.З., Асфандиярова К.М. История башкирских сел Пермской и Свердловской областей. Кн. 8 Уфа, 1999. 744 с.
4. Баишев Т.Г. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. Уфа: Гилем, 2006. 132 с.
5. Башҡорт теленең диалекттары һүҙлеге / Рәсәй Фәндәр академияһы фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты). Өфө: Китап, 2002. 432 б.
6. Башкиры-гайнинцы Пермского края. История, этнография, антропология, этногеномика / Под общ. ред. Р.М. Юсупова. Уфа: Гилем, 2008. 58 с.
7. Башкиры-гайнинцы: история и современность. Уфа: Китап, 2012. 264 с.
8. Башҡорт теленен диалектологик атласы. Өфө, 2005. 232 б.

9. Ғәйнә башҡорттары фольклоры / Авт.-төҙ. Р.Ә. Солтангәрәева, төҙ.Ф.Ф. Ғайсина. Өфө: БР ФА, «Ғилем» нәшриәте, 2012. 172 б.

10. Дильмухаметов М.И. Говор среднеуральских башкир. Уфа: Гилем, 2006. 191 с.

11. Гәйнә башкортларының Барда сүзлеге. Барда, 2020. 130 б.

12. Зимасов Н. Барда сүзлеге. Барда, 2005. 133 б.

© Сәғитова А.Ғ., 2024

УДК 811.512

Сәлахова Рүзилә Рәшит кызы,
доцент, гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы
Казан (Идел буе) федераль университеты, ТР

Татар һәм башкорт телләрендә туганлык атамалары һәм аларның сүзьясалыш мөмкинлекләре

Тел күренешләрен чагыштырып өйрәнү – гомум тел гыйлеменең төп юнәлешләренең берсе булып тора. Мәгълүм булганча, аерым телләрне чагыштырганда аларның берьюлы барлык фактларын да чагыштыру мөмкин түгел, чөнки телнең һәр ягы үзенчәлекле якын килүне таләп итә. Телнең аваз ягы, лексикасы, грамматик төзелеше һ. б. төрле үзенчәлекләргә ия.

Лингвистикада инде күптәннән аерым лексик төркемнәрне өйрәнү традициясе яшәп килә. Туганлык терминнары лексик-семантик төркеме озак вакытлар галимнәрнең игътибар объекты булып тора. Тел белгечләре әлеге терминологияне лексикология [Денмухаметова, Юсупова, 2012; Карабаева, Абдуллина, 2016], синтаксис [Ягафарова, 2008; Ромазанова, 2015] фәне кысаларында тикшеренүләргә җәлеп итәләр. Әмма туганлык атамалары тел гыйлеменең сүзьясалышы тармагы өчен дә кызыксыну тудыра. Алар телдәге борынгы лексик катлам буларак сүзьясалыш системасы үсешенең төп тенденцияләрен күрсәтергә сәләтле. Барлык әлеге алшартлар теманың актуаль яңгырашына сәбәп булып тора да. Икедән ким булмаган компонетлы бердәм мәгънәне аңлаткан сүзләрнең

төзелеше буенча өч төре билгеле: парлы (куш), тезмә һәм саф кушма. Без соңгысына тукталырга булдык.

«Кушма сүзләрнең бу төре, синтаксик мөнәсәбәтләр юкка чыгып, үзара атрибутив, объект һәм предикатив бәйләнештәге сүзләрнең кушылуыннан барлыкка килә» [4: 34].

Татар һәм башкорт телендә кушма компонентлы туганлык атамалары байтак. Без әлеге тикшеренүебездә саф кушма туганлык атамалары белән чикләнербез. Тел материаллары күрсәткәнчә, мондый төр атамаларның ясагыч нигезләрендәге ике компонент та туганлык атамаларыннан гыйбарәт. Бу бик кызыклы күренеш. Саф кушма туганлык атамалары нигездә сүзләр кушылу, сүзтезмәнең кушма сүзгә күчү ысулы белән ясалалар.

Югарыда искәртелгәнчә, саф кушма исемнәрнең бер өлешен ике компоненты да туганлык атамасы булган сүзләр тәшкил итә һәм алар, табигый, шулай ук туганлык атамасына караган сүз ясыйлар. Мондыйлар рәтендә беренче компоненты *каен*- булган сүзләрне карап китү кызыклы булыр. *Каен* сүзенең этимологиясен Р. Әхмәтьянов катлаулы дип таный һәм аерым фаразларын теркәп китә: «Ихтимал, ул бор. төрки qaŋ «өлкән ата, патриарх» сүзеннәндер (монг. qadum < *qaŋdum < төрки qaŋıum?) һәм миш. кан′ турыдан-туры шуннандыр. Удм. телендә *кайн*- мәгънәсендә (һәм тат. кушма сүзләреннән калька рәвешендә) вар «хезмәтче» сүзе килә; бәлки қайн- сүзе тув. хаа < бор. төрки қа, *қай > монг. ха, хай «хезмәтче» сүзеннән (туй термины буларак) киләдер» [1: 337]. Татар телендә «каен+туганлык атамасы» моделе буенча түбәндәге сүзләр ясалганнар:

каенага(й) – иргә (хатынга) карата хатынның (ирнең) абыйсы, никах кардәшлегендә ирнең (хатынның) өлкән ир туганы;

каенана – хатынга иренең әнисе;

каенапа – каенигәч (хатынга ирнең апасы);

каената – хатынга ирнең әтисе;

каене – иргә (хатынга) карата хатынның (ирнең) энесе, никах кардәшлегендә кече ир туган;

каениш – 1. иргә хатынның энесе. 2. хатынга ирнең кыз һәм ир туганнары.

каенсеңел – хатынга ирнең кече кыз туганы [5: 41].

Башкорт телендә дә мондый атамалар шактый күп очрый. Берничәсен карап узыйк:

ҡайнаға – хатынның яки ирнең өлкән абыйсы;

ҡайнана – ирнең анасы хатынга карата;

ҡайната – ирнең атасы хатынга карата [3: 105–106];

ҡайынһеңле – ирнең сеңлесе хатынга карата [3: 120];

ҡайынйеҙнә – ирнең апасының ире;

ҡайынйеңгә – хатынның абыйсының хатыны [3: 105–119].

Татар телендә *каен* компоненты белән бергә *бикә* компоненты килеп, яңа сүз ясамыйлар. Башкорт телендә исә мондый сүз бар:

ҡайынбикә – ирнең апасы (хатынына карата) яки хатынның апасы иренә карата [3: 11].

Абыз сүзе һәр ике телдә дә кушма сүзләр ясалышы өчен нигез булып тора. *Абыз* сүзе аңлатмалы сүзлектә берничә мәгънәгә ия булган сүз буларак тәкъдим ителә. Ул укымышлы кеше мәгънәсенә ия булган лексик берәмлек тә, җитәкче ага мәгънәсендә дә йөри, гаиләдә балаларның әтисе яки әнисенең апасы һәм сеңелесе буларак та аңлашыла ала, өлкән хатын-кызга мөрәҗәгать буларак та йөри [5: 26].

Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *абыз* компоненты кергән түбәндәге кушма сүзләр теркәлгән: *абызтути* (Кемнең дә булса әтисенең яки әнисенең апасына эндәшү сүзе) [5: 26]. *Абыз* компоненты кергән саф кушма сүзләр җирле сөйләшкә караган лексик берәмлекләр буларак бик еш очрый. Мәсәлән: *абызагай* (ләмбрә сөйләшендә килен кешенең каененесенә эндәше), *абызапа* (чистай сөйләшендә иренең апасына эндәшү сүзе); *абызастай* (чистай сөйләшендә каенсеңелләренә эндәшү сүзе), *абызәбекәй* (бөре сөйләшендә әтисенең җиңгәсенә балалары шулай эндәшә), *абызәби* (бөре сөйләшендә әтисенең апасына эндәшү сүзе), *абызәни* (пермь сөйләшендә кендек әби, ә темников сөйләшендә иренең апасына эндәшү сүзе); *абызбабай* (тау ягы сөйләшләрендә, минзәлә, бөре сөйләшләрендә әтисе яки әнисенең иң өлкән абыйсына эндәшү сүзе); *абызбикә, абызбикәм* (нократ сөйләшендә иренең апасына эндәшү), *абыздәдәй* (темников сөйләшендә

абызбабай, ягъни әтисе яки әнисенең иң өлкән абыйсына эндәшү сүзе, ә хвалын сөйләшендә хатынының бертуган абыйсына эндәшү сүзе), *абызҗиңги* (тау ягы, чистай, пермь сөйләшләрендә иң олы абыйсының хатынына эндәшү сүзе), *абыззынкай* (кузнецк сөйләшендә әтисе яки әнисенең иң олы абыйсының хатынына эндәшү сүзе), *абызморза* (темников сөйләшендә иренең абыйсына эндәшү сүзе), *абызтәтәй* (темников сөйләшендә өлкән хатын-кызга хөрмәтләп эндәшү) һ. б. Күренгәнчә, болар барсы да «абыз + затны атаучы исем» моделе буенча ясалганнар.

«Башкорт теленең академик сүзлеге» материалларына караганда, *абыз* компоненты бу телдә дә яңа сүзләр ясауда актив катнашып, аларның күбесен туганлык атамасы терминыннан ясалган яңа туганлык атамасы термины тәшкил итә [2: 120–121]. Сүзле мәгълүматларына караганда, арада саф кушма сүзләр бар. Алар түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

абыҙинәй: диалекталь сүз, 2 мәгънәдә йөри: 1. әти яки әнинең олы апасы. 2. әтинең бертуган абыйсының хатыны;

абыҙәней: диалекталь сүз, 3 мәгънәдә йөри: 1. кендек әбисе. 2. әти яки әнинең олы апасы. 3. әтинең бертуган абыйсының хатыны;

абыҙәнкәй – диалекталь лексика, ата-анадан өлкәнрәк булган хатын-кызга эндәшү сүзе;

абыҙәтәй – диалекталь лексика, атаның яки ананың өлкән абыйсы. 2. укымышлы олы ир кешегә эндәшү сүзе;

абызбабай – диалекталь лексика, атаның яки ананың өлкән абыйсына эндәшү сүзе;

абызәбей – диалекталь лексика, берничә мәгънәгә ия: 1. өлкән хатын-кызга эндәшү сүзе; 2. атаның бертуган агасынвң хатыны. 3. укымышлы олы хатын-кызга эндәшү;

абызәбекәй – диалекталь лексика, инәй сүзе белән бер мәгънәдә йөри;

абызәбкәй – диалекталь лексика, өләсәй сүзе белән бер мәгънәдә йөри, ягъни әби дигәнне аңлата;

абызәткәй – диалекталь лексика, олатай сүзе белән бер мәгънәдә йөри, ягъни бабай дигәнне аңлата.

Башкорт телендә *карт* сүзе + туганлык атамасы моделе шактый киң кулланышлы. Гомумән әйтеп куярга кирәк:

этимолог Р. Әхмәтьянов *карт* сүзенең деривацион потенциалын югары бәяли, шушы компонент белән килгән туганлык терминнары яңа туганлык атамасы ясау очракларына тукталып, мондый искәрмә-аңлатма бирә: «Төрле сөйләшләрдә (Кавказдан алып Себергә кадәр) карт тамырыннан ясалган исәпсез күп сүзләр очрый (к. ЗДС: 393–395, анда барысы да түгел), қарта «дәүәтисенең исеме кушылган бала», шуңа ук эндәшү сүзе; қартатай, қартәтәй, қартәти; қартбабай (әтисенең әтисенең әтисе һ. б.), *қартанай, қартәнәй, қартәни, қар ти нәй, қарт нә, қартнәй; қарткай, қартыкый; қарт нәнәй* һәм *қартөннә* (әтисенең әнисенең әнисе һ. б.). Кайбер очракларда қарт-нигезендә а > ә пәйда була (к. ЗДС: 405): *қәртәни, қәртинә, қәртнә* һ. б. « [1: 374].

Башкорт теленең лексикографик чыганакларыннан мисаллар китереп үтик:

ҡартинәй – атаның яки ананың әнисе;

ҡартнәй– атаның яки ананың әнисе;

ҡартатай – атаның яки ананың әтисе;

ҡарттай – атаның яки ананың әтисе [3: 301].

Татар телендә охшаш сүзләр диалект лексикасы буларак йөри. Әмма алар нигездә саф кушма сүз буларак формалашалар. Кайбер мисалларны теркәп китик:

ҡартанай – тара, тевриз сөйләшләрендә әнинең әнисе;

ҡартата – тубыл-иртыш сөйләшендә бабасының яки әбисенең атасы;

ҡартатай – пермь, тубыл-ирыш, әстерхан, богарыслан сөйләшләрендә бабай, дәү әти, әтисенең яки әнисенең әтисе;

ҡартәби – казан арты-керәшен сөйләшләрендә әбинең әнисе. Шулай ук нагайбәк керәшеннәре сөйләшендә ыруда яки авылда иң олы карчык, аңа эндәшү сүзе;

ҡартинәй – минзәлә, бөре, пермь себер, тепекәй сөйләшләрендә әби, әтинең яки әнинең әнисе;

ҡартолатай – бабасының яки әбисенең әтисе [7: 394].

Саф кушма сүз буларак татар диалект лексикасына караган мондый сүзләр кызыклы:

атабаш – хвалын, чистай, минзәлә сөйләшләрендә әти кеше, йортта хуҗа кеше буларак аңлана. Тау ягы

сөйләшендә ата хайван дигәнне белдерә, бигрәк тә кош-кортка карата әйтелә [7: 60].

Аңлашылганча, биредә беренче компонент туганлык атамасы булып килә, икенче компонент шул кешенең йорттагы дәрәҗәсен күрсәтә (биредә *баш* сүзе соматизм буларак түгел, ә нәкъ менә башлык булуына ишарә итә дип уйларга кирәк, дигән фикердә торабыз).

Икенче очракны карыйк:

атайбикә – әстерхан сөйләшендә этисенең апасы буларак аңлашыла [7: 60].

Кушма сүзләрдән түбәндәге очрак игътибарны җәлеп итә: *агайне.* Әлеге сүз ике туганлык атамасы кушылу хисабына ясалган: *агай* + *эне*. Әмма редукция нәтиҗәсендә дип уйларга була, сүз кушылып әйтелә һәм язылa башлый. Нәтиҗәдә сүз саф кушма берәмлек буларак карала ала. Мәгънә ягына килгәндә, аның мөмкинлекләре *агай-эне* парлы җыйма исеменә караганда кимрәк. Әлеге парлы исемнең сүзлектә алты мәгънә төсмере теркәлсә, агайне сүзе шуларның берсен генә үзләштерә: «Исеме билгесез, таныш булмаган кешегә яки берәр нәрсәгә карата мөрәҗәгать итү сүзе» [5: 52].

Шулай итеп, туганлык атамаларыннан ясалган саф кушма сүзләр башкорт телендә (*картатай*) һәм татар телендә дә шактый актив, әмма нигездә диалект лексикасы яки хәзерге көндә кулланылмый торган искергән лексика булып торалар (*абызинәй*). Каен- компоненты белән ясалган саф кушма исемнәр бүген дә актив (каенана). Димәк, туганлык атамалары – чикле лексика, аларның деривацион потенциалы да шактый кызыклы. Бер яктан, бу потенциал да чиккә ия. Ясалган сүзләр шул туганлык атамасын белдергән мөнәсәбәттә булу, шул мөнәсәбәтләргә керү, шул мөнәсәбәттәгечә үзеңне тоту, аталган туганлык атамаларына караган затларың булуны белдерә. Икенче яктан, алар мифологик персонажлар, этнографик лексика ясау хисабына бик байыйлар, шулай ук диалект лексикасында да туганлык мөнәсәбәтләре нечкәлекләр белән белдерелүе, әдәби тел белән чагыштырганда бу яктан бай булуы ачыкланды.

Әдәбият:

1. Әхмәтьянов Р.К. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А–Л). Казан: Мәгариф, 2015. 543 б.

2. Башҡорт теленең академик һүҙлеге / ред. Ф.Х. Хисаметдинова. Ун томда. I т.: А. Уфа: Китап, 2011. 432 б.

3. Башҡорт теленең академик һүҙлеге / ред. Ф.Х. Хисаметдинова. Ун томда. IV т.: Й–К. Өфө: Китап, 2012. 944 б.

4. Ганиев Ф.Ә. Хәзерге татар әдәби телендә сүзьясалышы. Казан: Мәгариф, 2006. 271 б.

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I том: А–В. Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

6. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: III том: К. Казан: ТӘһСИ, 2017. 744 б.

7. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз. Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

© Сәлахова Р.Р., 2024

УДК 821.512.141

Тимерғәлиева Айгүзәл Рөстәм ҡыҙы
студент, Өфө университеты,
Янбаев Илшат Камил улы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

М. Кәримдең «Европа-Азия» шиғырҙар циклының проблематик даирәһе

Башҡорт халҡының данлы улы Мостай Кәрим – донъя әҙәбиәте хазинаһына бик ҙур өлөш индерҙе, башҡорт әҙәбиәтен донъя кимәленә күтәргән шәхес. Ул – бөйөк башҡорт шағиры ла, яҙыусыһы ла, драматургы ла, тәнҡитсе һәм публицисы ла, йәмәғәт эшмәкәре лә, яугир, Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнашҡан ветеран, күп хәрби һәм хеҙмәт ордендары һәм миҙалдары кавалеры, юғары исемдәр, дәүләт премиялары лауреаты. Үҙенең бөтә талантын һәм көсөн ул Башҡортостан образын һүрәтләүгә бағышлай. Ил өсөн ауыр мәлдәрҙә лә ул өндәшмәй ҡала

алмай. Аҡыллы һүҙе халыҡ араһында ҡайтауаз булып яңғырай. Халыҡ уны таланты һәм кешелек сифаттары, юғары әҙәби маһирлығы өсөн ярата. Мостай Кәрим әҫәрҙәрендә халҡыбыҙҙың аҡылы, аңы, фәлсәфәһе, зиһене, теләк-ынтылыштары – бөтәһе лә бар.

Мостай Кәримдең «Европа-Азия» шиғырҙар циклының яҙыла башлауы 50-се йылдар башына ҡарай. Был цикл «Кереш» исемле шиғыр менән асыла. Унда ауырлы ҡатын һәм тыуасаҡ бала образы үҙәктә тора. Автор иң үткер әсә күҙе һәм зирәк әсә ҡолағы аша киң донъяға ҡараш ташлай, йәшәүҙең мәғәнәһен, именлектең ҡәҙерен әсәләй тойоуға илтә.

Артабанғы шиғырҙар шағир исеменән алып барыла, хәл-ваҡиғалар ағышы уның ҡарашы, мөнәсәбәте аша сағыла. «Бер йыр йырлаған» тигән шиғырында иһә сабыйҙың донъяға килеп, бишек йырҙары тыңлауы, әсәһенең тормошсан кәңәш-төңәштәре хаҡында һөйләнелә.

«Шулай башлана йәшәү» шиғыры, исеме үк әйтеп тороуынса, сабыйҙың тәү тапҡыр имгәкләп тупһа аша ҡураға сығыуы, тәү тапҡыр тәпәй баҫыуы, ҡуранан сыҡҡан һуҡмаҡҡа –ҙур юлға сығыуы тураһында һөйләй.

Донъяла иң тәүге юлын
Тап шулай башлай кеше.
Тап шулай башлана уның
Йәшәүе –бөйөк эше.

Тимәк, сабый ҙур юлға, «йәшәү – бөйөк эшкә» һуҡмаҡ һала.

«Таңдың килеүе» өлөшөндә ауыл тарихы сағылыш ала. Халыҡтың ауыр көнкүреше, михнәт сигеүҙәре, «ғәжәйеп бер таңды» көтөүҙәре – барыһы-барыһы ла баланың күҙ алдында. Ошо уҡ хәл-ваҡиғаларҙың дауамы «Мин шаһитмын» шиғырында сағылыш таба.

Европаны гиҙҙем, Азияны,
Күп күрҙем мин матур, яҡшыны.
Беләм, ауылым илдәрҙә бер түгел,
Ләкин ерҙә ул иң яҡыны.

Философик уйланыуҙар, Кеше, Космос, Тәбиғәт феноменын аңларға ынтылыу айырыуса шағирҙың «Европа – Азия» циклында күҙгә нығыраҡ ташлана:

Ҡыйыу баҫҡан тура эҙҙән
Ғәләм атлай,
Ҡыйыш баҫҡан яңғыҙ эҙҙе
Үлән ҡаплай («Бер йыр йырланған»).

...Ә бит башың эйелмәһә,
Һауалар шундай бейек.

...Ун ғүмерең миңә кәрәк түгел,
Бер яҙмышым шуға торорлоҡ («Россиянмын»).

...Сөнки ул бит мәңгелектән
Мәңгелеккә Осоп бара...
Сөнки Ҡояш бөтә якты
Тигеҙ нурлай,
Үҙ юлында саҡ ҡына ла
Туҡтап тормай.

Шағирҙың донъяны ҡабул итеүе, баһалауы йәшәйеш ниәтен, уның ҡапма-ҡаршылыҡтарын, берҙәмлеген һәм эҙмә-эҙлеклелеген таныуға таяна, уның фәлсәфәүи лирикаһының поэтикаһын фекер йәнәшәлеге, символизм билдәләй. Тормошсан йөкмәткеле, тәрән фәлсәфәгә ҡоролған иң тәүге, бер бөтөн, тәрән мәғәнәгә эйә, уҡыусыһын тәрән уйға һалыр уңышлы әҫәре тип баһалайбыҙ уны.

Лирик герой тәбиғәттең матурлығына, байлығына һоҡланып туя алмай, «шул тупраҡта тыуып үҫеү үҙе бер бәхет» тип һанай. Ләкин тормош аллы-гөллө генә бармай. Ир-егет булып үҫеп еткән сағында Ватанына дошман һөжүм иткәс, ошо хәтәр сәғәттәрҙә үҙ ауылының өс йөҙ егете менән өс йөҙ ат эйәрләп яуға китә («Өс йөҙ егет» шиғыры). «Һабан туйы» шиғырында беҙ дошманды ҡыйратып ҡайтҡан, төрлө сынығыуҙар үткән, физик һәм интеллектуаль йәһәттән формалашып еткән шәхесте күрәбеҙ, йәғни ул тамам өлгөргән әүҙем кеше, ысын гражданин булараҡ күҙ алдына баҫа. Унда тыуған ауыл

халҡының көнкүреше тыуған республикаһы менән бергә, ә бөтә башҡорт халҡының яҙмышы Бөйөк Рәсәй – Ватаны менән ҡушыла. Быға дәлил һәм «Европа-Азия» шиғырҙар циклының кульминацион өлөшө булып «Россиянмын» шиғыры тора.

Рус түгелмен, ләкин россиян мин,
Россиян мин – ниндәй ғорурлыҡ!
Ун ғүмерең миңә кәрәк түгел,
Бер яҙмышым шуға торорлоҡ! –

тигән ялҡынлы юлдар аша лирик герой Рәсәйгә дан йырлай, рус һәм башҡорт татыулығы алдында баш эйә.

Циклдың һуңғы бүлектәрендә шәхес яҙмышы тағы ла ҡатмарлаша һәм ҡатлауланып китә, хатта тотош донъя яҙмышы менән берегә. Һөҙөмтәлә, конкрет һәм дөйөм, лирик һәм эпик сифаттар берегеп, әҫәрҙең образлылыҡ һыҙаттарын көсәйтә.

Шулай итеп, Мостай Кәримдең «Европа-Азия» шиғырҙар циклы – ул тыуған ауыл, ил, донъя хаҡындағы әҫәр. Уның үҙәгендә торған тыуған ил һәм халыҡ образдары поэтик һүрәтләнештең үҙенсәлекле бер яңы эске законсылыҡтары ерлегендә асыла. Тыуған ил образын конкрет тыуған ер төшөнсәһенән киң мәғәнәһенә, символикағаса үҫтереү, халыҡ образын шәхескә бәйләп яҡтыртыу тенденцияһы көслө. Әсә ҡарынынан алып, атай йорто, тыуған ауыл, тыуған ил төшөнсәләре ялғана барып, Ватандың оло образына тоташа.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. Алты томда. V том: Башҡорт совет әҙәбиәте: 1956–1965 йылдар / Ғ. Хөсәйенов, Р. Байымов, Р. Бикбаев. Өфө: Китап, 1993. 596 бит.

2. Башкирская литература второй половины XX века: учебное пособие / Г.Н. Гареева, Р.Д. Мустафина. Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. 206 с.

3. Феномен Мустая Карима и глобальный XX век: национально-духовная культура в мировом контексте (К 100-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана М. Карима): сборник материалов Международной научно-практической конференции / отв. ред. Г.С. Кунафин. Уфа: РИЦ БашГУ, 2019. 288 с.

4. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим: Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик. Өфө: Китап, 1994. 416 бит.
© Тимерғәлиева А.Р., Янбаев И.К., 2024

УДК 37.035.6

Усманова Сәлимә Рафиҡ ҡыҙы,
музыка белгесе, баланы үҫтереү үҙәге-
«Айыуҡай» балалар баҡсаһы, Баймаҡ ҡалаһы

Бала үҫешендә быуындар бәйләнешенең әһәмиәте

Кешеләр тормошонда бер быуынды икенсе быуынға ялғаусы – тыуған төбәк, тел, милли ризыҡ, йолалар, уйындар, әҙәбиәт, тарихи ваҡиғалар, әһәмиәтле һәм ҡиммәтле милли һыҙаттар. Ошолар булмаһа, бер быуын икенсеһенә һис тә бәйләнә алмай. Ағасҡа бәләкәй сағынан һыу ҡойоп, тәрбиәләп үҫтерһәң, көслө тамырлы, ныҡ булып үҫә. Шуның кеүек балаға ла бәләкәстән үҙ милли һыҙаттарын, ғөрөф-ғәҙәттәрен, йолаларын өйрәтеп, аңлатыу, милли мөхиттә тәрбиәләү уны көслө рухлы, ергә ныҡ баҫып тороусы, үҙ-үҙенә ышанған шәхес итеп үҫтерәсәк. Быуындар бәйләнеше тип атала был күренеш.

Быуындар бәйләнешен булдырыусы төп урын – ғаилә һәм балалар баҡсаһы. Бергәләшеп бер маҡсатта ошо йүнәлештә эш алып барыу һис шикһеҙ үҙ һөҙөмтәһен күрһәтәсәк.

Үҙ шәжәрәңде белеү быуындар бәйләнешендә төп ролде уйнай. Шәжәрә ғәрәп телендә «ағас» тигән һүҙ. Беҙҙең олатайҙарыбыҙ ырыу-ҡәбиләне, нәҫелде, ата-бабаларҙың исемдәрен ағас рәүешендә тармаҡландырып яҙа барған. Ә ни өсөн ағас? Ағас борон беҙҙең халыҡта һауаны, ерҙе,ер аҫтын берләштереүсе билдә булған. Тамыры – үткәнебеҙ, олоно – бөгөнгөбөҙ, тармаҡтары – киләсәгебеҙ. Кешенең ата-бабаһы – ағастың кәүсәһе, яҡын туғандары – ботағы, туғандарҙың туғандары – һабаҡтары, япраҡтары формаһында тармаҡланып төҙөлгән була. Туғандары күп булған кешене нәҫел-нәсәпле кеше тиҙәр. Нәҫел-ырыуҙы үҫтермәүсе, тарҡатыусы, бөтөрөүсе кеше тураһында «нәҫел ҡоротҡос» тип әйтәләр. Һәр кеше үҙ

нәҫел ағасындағы яҡшы сифаттарын һаҡлап, уны тағы ла яҡшыртырға тейеш. Кеше кәмендә ете быуынын белергә тейеш булған, сөнки ырыуҙа ҡан яңыртыуға ынтылыш анығ булған. Был ҡан ҡәрҙәштәр менән ғаилә ҡороу тыйыла тигән һүҙ. Ул бына ошолай күренә: Ата – Ул – Ейән – Бүләр – Тыуар – Тыуа ят – Ете ят. Етенсе быуын тыуған тип һаналмаған (кейәүгә сығыу, өйләнеү мөмкин). Балалар баҡсаһында шәжәрәне өйрәнеү маҡсатында ата-әсәләр менән берлектә төрлө саралар үткәреп тороу яҡшы һөҙөмтә бирәсәк. Мәҫәлән, «Минең шәжәрәм» бәйгеһе, «Минең ҡартатайым», «Минең өләсәйем» темаларына презентациялар, һүрәттәр конкурсы, «Мин тамырҙарым менән көслө», «Минең ғаиләм», «Минең туғаным» исемле ғаилә байрамдары, «Исемем матур», «Был мин» һ. б бәйгеләр. Һәр ғаиләлә төп документ булып шәжәрә булһа, өйрәнелеп, һаҡланһа ине.

Бәйләнештең икенсе төп күрһәткесе – ул ата-бабаларҙың шөғөлдәрен өйрәнеү, дауам итеү. Был юҫыҡта балалар баҡсаһында милли мини-музейҙар, мини-тирмәләр, төрлө шөғөлдәрҙе күрһәткән мөйөштәр булдырыу бик отошло. «Айыуҡай» балалар баҡсаһында һәр төркөмдә ошондай мөйөштәр эшләй, мәктәпкә әҙерлек төркөмөндә милли тирмә булдырылған.

Тирмә – күсмә халыҡтарҙың ваҡытлыса йәшәү өсөн ҡулайлаштырылған торлағы. Ул быуаттарҙан-быуатҡа тәбиғәт ҡосағында йәшәү тәжрибәһен сағылдырған, бөтә талаптарға ла яуап бирә алған төрө. Һаҡлау, күсереү өсөн бөтә яҡтан да уңайлы итеп уйлап табылған был ҡоролма башҡорттарға хас булған. Мини-тирмәләрҙе ҡартатай-өләсәйҙәр, ата-әсәләр менән бергә йыһазландырыу, тулылыландырыу ҙа балаларҙа ҡыҙыҡһыныу, һаҡсыл ҡараш булдырасаҡ. Тирмәнең бер нисә төрөн булдырырға мөмкин: традицион кейеҙ тирмә, ағас тирмә, аш-һыу тирмәһе. Тирмә күргәҙмәләре менән танышыу, дәрестәрҙә ҡулланыу, шулай уҡ макеттар әүәләү ҙә (мәҫәлән, аш-һыу төрҙәрен, эш ҡоралдарын) балаларҙың танып-белеү һәләттәрен, телмәрҙәрен, ҡул суҡтары эшмәкәрлеген дә үҫтерәсәк.

Ата-бабаларҙың шөғөлдәрен белеү, өйрәнеү ҙә балаларҙың киләсәгенә йоғонто яһай. Һәр баланың генына һалынған кәсептәрҙе тергеҙеү, үҫтереү киләсәктә табыш һәм килем алырға ла ярҙам итәсәк.

Малсылыҡ буйынса мөйөш булдырып, дәрестәрҙә, байрамдарҙа ҡулланырға була. Башҡорттарҙың хужалығының нигеҙе булып ярым күсмә малсылыҡ тора. Мәҫәлән, йылҡысылыҡ. Йылҡы аҫырау ифрат файҙалы кәсеп булған. Уның итен ашағандар, ҡымыҙы һауыҡтырыу көсөнә эйә булһа, тиреһен эшкәртеп, төрлө һауыт-һаба яһағандар. Күсеп йөрөүсе халыҡ өсөн күп һауыттар ифрат уңайлы булған. Улар бәрелмәгән, ватылмаған, аҫып йөрөгәндә атҡа уңайһыҙлыҡ тыуҙырмаған. Йылҡы малы әрһеҙ булған, хужалыҡта транспорт сараһы буларак ҡулланылған. Шуға күрә һәр заманда ла башҡорт атын ҡәҙерләгән. Атҡа булған мөнәсәбәт халыҡ ижадында ифрат ҙур урын алған. Унда ир-егет менән ат һәр саҡ йәнәш ҡуйыла, айырылғыһыҙ ике йән итеп һүрәтләнә. «Башҡорт аты» мөйөшө булдырыу, айырым проект эше итеп алып та күп эштәр атҡарырға, материалдар туплап, балаларҙы ҡыҙыҡһындырырға була. Телмәр үҫеше, танып-белеү, физик үҫеш, художестволы-эстетик үҫеш, социаль-коммуникатив үҫеш өлкәләрен үҙ эсенә алған төрлө саралар, дәрестәр, ҡул эштәре, хәрәкәтле уйындар, эҙләнеү-тикшеренеү эштәре, халыҡ ижады төрҙәре, нәфис әҙәбиәт төрҙәре менән эшләргә була. Ҡыҙыҡлы эш төрҙәре, халыҡ шөғөлдәре бала күңелендә иҫтә ҡаласаҡ.

Шулай уҡ һарыҡсылыҡ, солоҡсолоҡ йүнәлеше буйынса ла проект эштәре алып, мөйөштәр булдырып, ошондай уҡ эш төрҙәрен алырға була.

Кендегең ҡырҡылған ерҙә ризығың сәселһен тиҙәр. Башҡорт халҡының аш-һыуҙары буйынса ла бик күп эш төрҙәре башҡарырға була. Милли аш-һыу башҡорттарҙа малсылыҡ хужалығы нигеҙендә барлыҡҡа килә. Халыҡтың йәшәү рәүеше башҡорттарҙың үҙенсәлекле мәҙәниәтен, йолаларын һәм аш-һыуын формалаштырған. Күсмә тормош рәүеше оҙаҡ һаҡларға яраҡлы аҙыҡтарҙың киң рәтен булдырған. Башҡорт милли аштарының төп массаһын

бешерелгән, киптерелгән һәм ҡаҡланған йылҡы ите, ҡуй ите, һөт ризыҡтары, киптерелгән еләк, киптерелгән бөртөклөләр, башҡорт балы тәшкил иткән. Был ашамлыҡтарҙың миҫалы булып ҡаҙы-ҡарта, баҫтырма, шулай уҡ ҡаҡ, ҡымыҙ, буҙа, сейәле һары май, муйыл майы, ҡорот (киптерелгән ҡорот), эремсек һәм айран тора. Традицион башҡорт ашамлығы – бишбармаҡ – бешерелгән иттән һәм һәм һалманан әҙерләнә, мул итеп ҡорот һалына. Бына ошо аш-һыуҙарҙы һәр бала белеп, танып, тәмләп үҫһә, ул сәләмәт тә, көслө лә буласаҡ, үҙ ерендә тулы гармонияла буласаҡ. Балалар баҡсаһында был йүнәлеш буйынса ата-әсәләр менән берлектә видеороликтар бәйгеһе, әүәләп эшләү буйынса ҡул эштәре бәйгеләре, аш-һыу әҙерләү буйынса оҫталыҡ дәрестәре, күргәҙмәләр үткәреү балаға үҙ халҡының милләтенә, уның теленә һәм ғөрөф-ғәҙәттәренә ысын мәғәнәһендә ихтирамлы булырға өйрәтәсәк.

Шулай итеп, баланың телмәре үҫешенә, әҙәпле, тәртипле, аҡыллы булып үҫеүенә, рухы ныҡ булыуына халҡыбыҙҙың тарихын, көнкүрешен, йәшәү рәүешен үҙләштереү, өйрәнеү ярҙам итәсәк. Баланың рухи донъяһы формалашыуына быуаттар аша һаҡланып килгән йолалар, уйындар, байрамдар, шөғөлдәр ҙур роль уйнай. Халҡыбыҙ хазинаһы менән баланы сәңгелдәктән тәрбиәләү мөһим. Бала социумдың хоҡуҡлы ағзаһы булараҡ халыҡтың мираҫын үҙләштереп, һаҡлап, үҫтереп, киләсәк быуынға тапшырырға тейеш. Быуындар бәйләнеше сылбыры өҙөлмәй тапшырылғанда ғына илебеҙгә бөтә яҡтан өлгөргән шәхес үҫәсәк.

Әҙәбиәт:

1. Бураҡаев И.Д., Бураҡаева М.С., Юлмөхәмәтов М.Б. Башҡорт мәҙәниәте (Тормош һабаҡтары): VIII синыф өсөн дәреслек. Өфө: Китап, 2004. 192 бит.

2. Бураҡаев И.Д., Бураҡаева М.С., Юлмөхәмәтов М.Б. Башҡорт мәҙәниәте (Тормош һабаҡтары): IX синыф өсөн дәреслек. Өфө: Китап, 2004. 176 бит.

3. Башҡортостан – Гөлбостан: Мәктәпкәсә йәштәге балалар өсөн Башҡортостан Республикаһын өйрәнеү программаһына хрестоматия / Аҙнабаева Ф.Ғ.,

Иманғолова Л.М., Мөхәмәтйәрова А.Т. Өфө: Китап, 2017. 272 бит.
4. Миһранова Э.В., Шитова С.Н. Башҡорт аш-һыуы / Башҡорт эциклопедияһы. Өфө: «Башҡорт эциклопедияһы» ғилми-нәшриәт комплексы, 2015-2019.
© Усманова С.Р., 2024

УДК 372.881.1

Фәйзуллина Флорида Нурислам ҡыҙы,
башҡорт теле уҡытыусыһы, Стәрлетамаҡ политехник колледжы, Стәрлетамаҡ ҡ., БР

Рус телле аудиторияла башҡорт телен уҡытыу тәжрибәһенән

Ҡала уҡыу йорттарында башҡорт теле уҡытыуҙың үҙенсәлекле икәнен бер кемгә лә яңылыҡ түгел, сөнки бер үк класта телде аҙмы-күпме кимәлдә белеүсе башҡорт балалары менән бергә башҡа милләт вәкилдәре лә ултыра. Башҡорт балалары әсә телен аңлаһа ла уларҙың күбеһенең фекерләүе урыҫ телендә.

Башҡорт телен әсә теле булараҡ өйрәнгән балалар дәрестә үҙ фекерен тәрән йөкмәткеле итеп һөйләргә өйрәнһә, урыҫ класындағы балалар телде тик практик күҙлектән генә уны аңлау, ул телдә аралашыу, Башҡортостандың ғөрөф-ғәҙәттәрен ихтирам итеү планында ғына өйрәнәләр.

Тел уҡытыуҙа ҡатып ҡалған алымдар юҡ. Ижади эшләгән уҡытыусының төрлө ысулдарҙы, алымдарҙы ҡулланыу мөмкинселегә бар.

Урыҫ телле балалар менән эшләгән уҡытыусы ике телдә лә дөрөҫ, акцентһыҙ һөйләшергә, рус теле ҡағиҙәләрен, рус әҙәбиәтен, тарихты, мәҙәниәтте яҡшы белергә тейеш.

Тәүге дәрестә үк башҡорт теленә ҡыҙыҡһыныу тыуҙырыу маҡсатында башҡорт һүҙҙәренең венгр телендә осрауы, Көньяҡ Америкала йәшәгән бер ниндәйҙер ҡәбиләнең телендә башҡорт теле менән уртаҡ һүҙҙәрҙең

булыуын, сит ил университеттарында ла башҡорт теленең өйрәнелеүен, сит илдәрҙә тыуып үҫкән башҡорттарҙың таҙа итеп үҙ телендә һөйләшеүен, донъяла күп телдәрҙе белеүсе полиглоттар булыуын, Сергей Анатолий улы Старостин 400 тел, Рим Папаһында 46 тел, Англияла 76 тел белгән кеше йәшәүен, «Полиглот» программаһын алып барыусы харизмалы Дмитрий Юрий улы Петров һәм уның методикаһы, уның 8 телдә иркен һөйләшеүе, 30 тел белеүе, төрки һәм башҡорт тел ғилеменә нигеҙ һалыусы Николай Константин улы Дмитриев тураһында ла әйтеп уҙырға кәрәк. Ҡыҙыҡһыныу тыуҙырғандан һуң дөрөҫ иҫәнләшергә (Һаумыһығыҙ! Иҫәнмеһегеҙ!) өйрәтеү мөһим.

Артабанғы дәрестәрҙе башҡорт теленең үҙенсәлекле өндәре өҫтөндә эш башлана: өндәрҙе ҡат-ҡат әйтеү, шул өндәр булған һүҙҙәрҙе ҡабатлау, ҡыҫҡа шиғырҙар ятлау. Мәҫәлән:

Ҡойҙо ҡайындар
Һап-һары алтын.
Осто миләштән
Ҡып-ҡыҙыл ялҡын (***ҡ, һ, ҙ*** өндәре).

Ел, ерәнем, егетеңде,
*Еткер ел етмәҫ ергә **[йә]**.*

Бер, ике – был баш,
Өс, дүрт – был ҡаш,
Күҙҙәр, ҡулдар, аяҡтар,
Танау, ауыҙ, ҡолаҡтар.

Хор менән уҡыу, рәт менән, вариантлап, парталап, сылбырлап уҡыу дәресте йәнләндереп ебәрә. Был осраҡта ҡыйыуһыҙыраҡ балалар ҙа актив ҡатнашалар.

Хикәйәләр уҡыу, диалогтар төҙөү, һөйләшеү уҡыусыларға бик оҡшай.

Рус кластарында төп бурыс – уҡыусыларҙың һүҙ байлығын үҫтереү, һүҙҙәрҙе телмәрҙә дөрөҫ ҡулланыу күнекмәләрен биреү. Ошоға ярашлы башланғыс кластарҙа һәр дәрестә 7-8 яңы һүҙ үҙләштерелә, ә юғарыраҡ кластарҙа был норма йыл һайын ике тапҡырға арта бара. Яңы

һүҙҙәрҙе артабанғы дәрестәрҙә диктант итеп яҙҙырыу алымын ҡулланыу ҙа файҙалы. Ҡатмарлы диктант яҙҙырыу бигерәк тә отошло: һүҙҙәр русса әйтелә, уҡыусылар башҡортса тәржемәһен яҙалар, йә, киреһенсә, башҡортса әйтелә, ә тәржемәһе русса яҙыла.

Русса әйтелгән һүҙҙәрҙе, һөйләмдәрҙе текстан табыу – һүҙҙәрҙең яҙылышын иҫтә ҡалдырыу өсөн бик ҡулайлы алым.

Уҡыусыларҙың фекерләү кимәлен үҫтереүҙә тулы булмаған һөйләмдәргә һүҙҙәр, һүҙбәйләнештер өҫтәү, төрлө уйындар үткәреү, бирелгән хәрефтәрҙән һүҙҙәр йыйыу, һүҙбәйләнештәр, һөйләмдәр төҙөтөү, уларҙы тәржемә итеү кеүек эш алымдары ла файҙалы. Интерактив күнегеүҙәр, видеодәрестәр, визуаль һүҙлектәр, онлайн-дәрестәр ҡулланыу бик отошло.

Телде уның нормалар системаһын белмәүҙән башҡа өйрәнеү мөмкин түгел. Шуға күрә тәүге дәрестәрҙең береһендә уҡыусыларҙа башҡорт теленең сингармонизм законына нигеҙләнеүен күрһәтергә кәрәк. Артабанғы дәрестәрҙә уҡыусыларҙа башҡорт телендә исемдәрҙең күплек ялғауҙарының варианттары менән дә таныша. Һан, рәт һандарын темаларын уҡыусылар сағыштырмаса еңел үҙләштерәләр.

Ижади эшләү, уҡыусыларҙың телгә ҡарата ҡыҙыҡһыныуын арттырыусы эш алымдарын ҡулланыу уҡыусыларҙа башҡорт телен практик үҙләштереү теләген уята: һәр йыл уҡыу йорттарында уҙғарыла торған олимпиадаларҙа башҡорт булмаған уҡыусылар ҙур теләк менән ҡатнашыуы – бының асыҡ миҫалы.

Тимәк, уҡыусыға объект итеп түгел, субъект итеп ҡарағанда ғына уның үҙ аллы фекер йөрөтөү һәләте, һөйләү һәм яҙыу телмәрен үҫтереүҙә, байытыуҙа, камиллаштырыуҙа телдәрҙе өйрәнеү көслө ҡорал булып тора. Шул осраҡта ғына беҙ яңы Башҡортостан гражданын тәрбиәләү бурысын үтәрбеҙ.

© Фәйзуллина Ф.Н., 2024

УДК 811.512.141

Хажиәхмәтов Динислам Илшат улы,
магистрант, Өфө университеты
Солтанбаева Хәҙисә Вәли ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Башҡорт прозаһында хәрби лексиканың ҡулланылыш үҙенсәлектәре

Хәрби өлкә – иң боронғо өлкәләрҙең береһе. Уның үҫеше менән бергә ҡайһы бер илдәрҙә хәрби эште һүрәтләгән әҙәбиәт тә барлыҡҡа килә. Социаль кимәлдең үҫеше арҡаһында төрлө илдәрҙә хәрби лексиканы өйрәнеү төрлөсә һәм төрлө ваҡытта башлана.

Тел һәм объектив хәрби ысынбарлыҡ, сығанаҡтар, халыҡ ижады, архив материалдар, шағир һәм прозаиктар ижады үҙенсәлектәренән сығып түбәнге классификация бирелә:

1. Һуғыш ҡоралдарының һәм уларҙың төрҙәренең атамалары: а) ҡорал атамалары: *Һәр ҡайһыһының* ***ҡалъяндарында ян****, һаҙаҡтары тулы* ***уҡ****, эйәр ҡашына* ***һөнгө*** *беркетелгән* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»); б) ут асыу ҡоралдары: ***Мылтыҡ*** *тауыштары туҡтаны* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»); в) һуғыу ҡоралдары: *Үҙеңде йә ҡылыс менән сабып яралағандар, йә башыңа* ***сукмар*** *тейгән, иҫәнгерәп йығылғанһың* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»); г) снарядтар атамалары: ***Туптарҙан*** *да бер-ике тапҡыр ғына ялҡын урғылып ҡалды.* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

2. Ҡоралдарҙы йөрөтөү һәм һаҡлау йыһаздарының атамалары: *Ауыр-ауыр хәбәрҙәр ишетелә; тирә-яҡта ят күҙҙәр, сит кешеләр күренгеләй; атҡа атланған,* ***яуяраҡтары*** *аҫҡан әҙәмдәр тегеләй ҙә, былай ҙа үткеләп тора* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

3. Һаҡлау кәрәк-яраҡтарының атамалары.

4. Яҡлау төҙөлмәләренең атамалары: ерҙә ҡаҙылған һаҡлаусы төҙөлмәләр: ***Окоп*** *эргәһендә бомбалар ярылалар. Ваҡыт-ваҡыт пулеметтар ҙа таҡылдап ала. Беҙҙең окоп*

тапҡырынан немецтарҙың ауыр снарядтары геүләп, артҡа, беҙ килгән яҡҡа осалар. Беҙҙең яҡтан килгән снарядтар ҙа немец окобына табан уҙып ярыла. ***Блиндаждың*** *эсе һыу* (Д. Юлтый «Ҡан»).

Ә бына ошо «елғыуарҙар» ҡот осҡос, быға саҡлы Россия тарихында булмаған яуыз дошмандан һаҡлар өсөн, боеприпастары бөтһә, самолеттарын таранға алып баралар, билдәренә гранаталар бәйләп, танк аҫтына ташланалар, күкрәктәре менән ***амбразураларҙы*** *ҡаплайҙар...* (И. Абдуллин, «Тол ҡатындар иламай»).

5. Хәрби подразделениеларҙың атамалары: а) яугирҙарҙың һаны буйынса атамалар: *Мин* ***дивизия*** *штабының околодогына киттем* (Д. Юлтый «Ҡан»); *Хатта* ***роталары, взводтары*** *ла күрһәтелгән. Минеке тиһәм, ҡаты яуапҡа тарттырырҙар, тип уйланым* (Д. Юлтый «Ҡан»); хәрби төркөмдәрҙең функцияларын билдәләгән атамалар: ***Карательный отрядтарҙың****, ил ҡыҙырып йөрөүҙәре, ниндәй-ниндәй ауылдарҙың яндырылыуы хаҡында иҫкә алдылар* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

6. Яугирҙарҙың, һуғышсыларҙың атамалары. *Уның һөйләүенә ҡарағанда, Кириллов Ергән яланын, Үҙәк төбәкте үткән икән.* ***Һалдаттары***, ***драгундары*** *күп, ти* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»); *Ә* ***драгундарҙың*** *ямғыр килеүендә лә, ҡараңғы тешәүендә лә ҡайғылары юҡ төҫлө* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә», 1977, 13).

7. Ғәскәр башлыҡтарын белдергән атамалар: *Тәфтиләү түрә,* ***сотский*** *Надир Үрәзмәт бар, ти.* ***Галауный йортауай*** *Ҡыҙрас та шунда, имеш...* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»). Ғ. Ибраһимов был миҫалда ғәскәр башлыҡтарының исемдәрен һүрәтләй. Был йөҙ отрядының башлығы – *сотский.*

Ул аттарҙа ҙурыраҡ ***командирҙар***, ***офицерҙар*** *йөрөйҙәр* (Д. Юлтый «Ҡан», 2008, 62).

8. »Батыр» төшөнсәһе менән һүҙҙәр: ҡорал тота алған, еткән ирҙе белдергән һүҙҙәр: *Шундағы ҡулҡының дүмһәйерәк урынына* ***Арыҫланбатыр*** *өй һала башлағас,*

уның ҡанат аҫтына һыйынып йәшәргә күнеккән туған-тыумасалары килеп урынлашты (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Был миҫалдағы *батыр* һүҙе беҙ күрһәткән төркөмсәнән ир-егеттең ҙурлығын һәм көслөлөгөн белдергән атамалар төркөмсәһенә лә ҡарарға мөмкин. Бында автор персонаждың баһадир, көслө ир-егет, ысын яугир булыуын әйтергә теләй.

9. »Дошман» төшөнсәһен белдергән һүҙҙәр: ***Караттар*** *тағы ла килерҙәр. Шунынса алып сыға һалайыҡ* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

10. Һуғыштағы айырым бер эпизодтарҙың атамалары: *Быны йәштәр үҙ аҡылдарынан сығып та, өлкәндәр һөйләүе буйынса ла, йылдар имен булмаҫ, тағы* ***яу*** *ҡубыр, тип яманға юранылар.* ***Яу*** *уларҙың да күңелдәрен борсой. Уңыш хаҡындағы һүҙ халыҡ теленән төшмәй, ҡасан ниндәй яуҙар булған, унда кемдәр ҡатнашҡан, йорт-илгә ни саҡлы бәлә-ҡаза килгән – һәр кемдең һөйләй торғаны бар.* ***Яу*** *сапҡанда яугир булһалар ҙа, һуңынан бик ныҡ миктәгәнлектән, екһенеп бөткәндәр, күрәһең* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

11. Һуғыш барған урынды белдергән һүҙҙәр: ***Һуйыш-ҡырылыштың*** *шундай яман төҫ алып,* ***ҡанҡойоштоң*** *ҙурға киткәнен үҙ күҙҙәре менән күреп торған ҡарт Ҡотло атаның тәндәре ҡалтыранды, йөрәге сәнсеп-сәнсеп алды* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Был миҫалда Ғ. Ибраһимов яуҙы *һуйыш-ҡырылыш, ҡанкойош* синонимдары ярҙамында сағылдыра һәм уҡыусыға көслөрәк йоғонто яһарға тырыша.

Мин унда ***һуғыш****,* ***ҡырылыш****, уның дәһшәте тураһында, аслыҡ тураһында яҙам* (Д. Юлтый «Ҡан»).

12. Хәрби символдарҙы аңлатҡан атамалар: *Йоҡларға ятҡан һалдаттарҙы уятып, аяҡҡа баҫтырыр өсөн* ***барабансы дөңгөр ҡаҡты****. Ни бары бер-ике тапҡыр ғына һуҙып* ***һорнай уйнаны*** (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Был миҫалдағы терминдар хәрби терминдарҙың әйтеп үтелгән лексик-семантик төркөмдөң өсөнсө микротөркөмөнә ҡарай. Яу яланында сигналдар тауыш ярҙамында ғына түгел. ә **махсус музыкаль инструмент**

менән дә бирелә. Был осраҡта автор *дөңгөр* һәм *һорнай* терминдарын ҡуллана: *Туктап тыңланылар. Уларҙан алда, саҡ ҡына һулдараҡ, кемдәрҙер йөрәк ярып* ***һөрән һала*** *ине* (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Ауылға осоп-елдереп барып керҙеләр ҙә икәүһе бер юлы ҡый-ҡыулап ***һөрән һалдылар*** (Ғ. Ибраһимов «Кинйә»).

Был миҫалда автор яугирҙарҙың оран һалыуын күрһәтә һәм төрки телдәре өсөн төп һүҙ булған *һөрән* һүҙен ҡуллана.

13. Хәрби командалар: *Йәштәр үргә менә башлағайны, Зөфәр, башын һелкеп: «**Аҫҡа!**» – тип* ***команда*** *бирҙе. Йәштәр ҡаршы килмәне* (И. Абдуллин, «Тол ҡатындар иламай»).

Был миҫалда автор әмерҙе тура формала ла («аҫҡа»), ситләтелгән формала ла («команда») күрһәтә.

Күренеүенсә, хәрби лексик берәмектәр Ғ. Ибраһимовтың «Кинйә» романында, беренсе донъя һуғышы темаһына арналған Д. Юлтыйҙың «Ҡан» романында һәм Бөйөк Ватан һуғышы тураһында яҙылған И. Абдуллиндың «Тол ҡатындар иламай» әҫәрендә өйрәнелде.

Шулай ҙа бөтә әҫәрҙәрҙә лә хәрби лексиканың лексик-семантик төркөмдәр араһында түбәндәгеләре иң йыш осрай:

1) һуғыш ҡоралдарының һәм уларҙың төрҙәренең атамалары һәм уның төркөмсәләре: а) ҡорал атамалары; б) ут асыу ҡоралдары; в) снарядтар атамалары;

2) хәрби подразделениеларҙың атамалары төркөмө һәм уның төркөмсәләре: а) яугирҙарҙың һаны буйынса атамалары; б) хәрби төркөмдәрҙең функцияларын билдәләгән атамалары;

3) яугирҙарҙың, һуғышсыларҙың атамалары;

4) ғәскәр башлыҡтарын белдергән атамалар;

5) «Батыр» төшөнсәһе менән һүҙҙәр;

6) хәрби символдарҙы аңлатҡан атамалар төркөмө.

Шулай итеп, миҫалдарҙа төрлө тарихи осорҙар һүрәтләнеүе арҡаһында хәрби лексиканың пластары ла айырыла. «Кинйә» романында күпселек осраҡта иҫке төрки

һм башҡорт теленә хас булған ҡоралдар атамалары һ. б. ҡулланылһа, «Ҡан» һәм «Тол ҡатындар иламай» романдарында хәҙерге заманға ярашлы яңы ҡоралдар, хәрби чиндар атамалары ҡулланыла. Күпселек осраҡта был терминдар рус теленән йәки рус теле аша үҙләштерелгән һүҙҙәр була.

Әҙәбиәт:

1. Абдуллин И. Тол ҡатындар иламай: Роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1977. 317 б.
2. Башкирско-русский словарь / К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев, Р.Г. Каримова, А.А. Юлдашев. М., 1958. 804 с.
3. Вопросы лексикологии и лексикографии башкирского языка / Сб. статей. Уфа: БФАН СССР, 1983. 128 с.
4. Ибраһимов Ғ.Ғ. Кинйә: тарихи роман. Өфө: Китап, 2016. 638 б.
5. Суфьянова Н.Ф. Проблема многозначности в башкирском языке и ее лексикографическая разработка. Уфа: Гилем, 1998. 101 с.
6. Юлтый Д. Ҡан: роман. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1970. 348 б.

© Хажиәхмәтов Д.И., Солтанбаева Х.В., 2024

УДК 811.512.141

Хисамова Флүрә Фәрит ҡыҙы,
башҡорт теле уҡытыусыһы,
25-се һанлы коррекцион мәктәп,
Стәрлетамаҡ ҡ., БР

Р. Камалдың «Таня-Таңһылыу» романында әйтелеү маҡсаты буйынса һөйләмдәрҙең ҡулланылыу үҙенсәлектәре

Синтаксис фәне грамматиканың бер бүлеге булараҡ айырым телдең телмәр төҙөлөшөн өйрәнә [1: 422]. Синтаксис белемендә ябай һөйләм синтаксисын һәм ҡушма һөйләм синтаксисын айыралар.

Һәр бер авторҙың әҫәрендә ҡулланылған синтаксик конструкцияларҙың ҡоролошо йәһәтенән үҙенсәлекле булыуын «Таня-Таңһылыу» романы миҫалында ла күҙәтергә мөмкин. Быны түбәндәгеләр менән иҫбатларға була.

Р. Камалдың «Таня-Таңһылыу» романында әйтелеү маҡсаты буйынса, хәбәр һөйләмдәрҙән башҡа, әлбиттә, һөйләмдәрҙең шундай төрҙәре ҡулланыла:

Тойғо һөйләмдәр, уларҙа «һөйләүсенең эске хис-тойғолары, шәхси кисерештәре сағыла, улар туранан-тура һөйләмдең модаллеген ғәмәлләштерәләр» [1: 481]: 1. *Таңһылыуҙар айырылышҡан!* 2. *Ниндәй бәхетле ине ул!* 3. *Ишемъяр ҙа, ундағы көндәрем дә, Таңһылыу әхирәтем дә онотоломо ни!* 4. *Уҡытыусы ҡыҙҙарбыҙ ҙа баһа!* 5. *Елдерәбеҙ генә. Артҡа ҡарау ҡайҙа?! Сабыш аттары!* 6. *Нәк уның үҙенә тап булыуыбыҙҙы әйт әле!* 7. *Эй көн тиклем көндөң теләгеңә раҫ килеүе! Һорап алғанһыңмы ни!* 8. *Эх, бихая, хәс тә ысын фотограф!*

Бойороҡ-өндәү һөйләмдәр, улар, «бер яҡтан, үҙҙәренә генә хас мелодиялар менән характерланһа, икенсе яҡтан, эмфатик (хис-тойғо) баҫымы менән береккән була һәм ошо нигеҙҙә тойғоһоҙ һөйләмдәргә ҡапма-ҡаршы ҡуйыла» [1: 481]: 1. *Минең Фәнисә ҡыҙым урыҫта ҡалмаясаҡ! Уға ары уҡырға кәрәк!* 2. *Һуҙма, Фәнисә, ризалығыңды бир завучлыҡҡа!* 3. *Давай! Бына шул тапҡырына ғына баҫ!* 4. *Әйҙә, бер ултырып, иркенләп күңел асып алайыҡ әле!*5. *Барығыҙ ҙа – табынға!* 5. *Хәҙер банк һалыу уйынына, иптәштәр!*6. *Һандуғастай һайраһын, күңелдәрҙе ойотһон! Ятраҡан шиғырын ятлаһын!.. Әйҙә, уртаға сыҡһын, әтәс булып ҡысҡырһын!.. Тыпырҙатып бейеһен, баҫҡан ерен һелкетһен; өйөрөлөп-сөйөрөлөп йөрәктәрҙе елкетһен!.. Һөйгәне алдына баҫһын – ете ҡат башын эйһен!.. Эйеләбөгөлә йөрөһөн, айыу булып тулаһын; бейеп-осоп күрһәтһен, аҡҡоштарға оҡшатһын!.. Шыуышып-шыуышып алдырһын, йылан ише ҡыланһын; ҡыйғыр ҡарсығалай ҡыйылһын, һауаларға атылһын!.. Хәтәр бер йомаҡ ҡойһон, үткер көләмәс әйтһен; таҡмаҡ һалһын, бейеп-йырлап күрһәтһен! Йырлай белһә, йырлаһын; бейей*

белһә, бейеһен; бейей, йырлай белмәһә, үгеҙ төҫлө үкерһен; мөгөҙҙәрен ослайтып, көтөү өйөрөп йөрөһөн! 7. *Һин тик тор! Ҡыҫылма!*

Дөйөм һорау һөйләмдәр, улар ярҙамында «хәл-ваҡиғаның булыу-булмауын, барлыҡ-юҡлығын асыҡлау күҙ уңында тотола һәм маҡсат итеп ҡуйыла»,. «хәбәрлектәге агглютинатив **-мы/-ме** һорау аффиксы хәл иткес әһәмиәткә эйә булып, башҡа һорау һүҙҙәренең (алмаштарының) кәрәге ҡалмай» [1: 479]: 1. *Аптырайым: Таңһылыу үҙе шуны һиҙмәй микән?* 2. *Фәнисә, һин мине тыңлайһыңмы?* 3. *Эй Фәнисәкәйем, көйөгөм йөҙөмә сыҡҡанмы?*

Конкрет һорау һөйләмдәр иһә һорау алмаштары ярҙамында төҙөлә: 1. *Ниңә директор башына Николай Григорьевич утын ҡайтартмай?* 2. *Ә һин нисек ҡарайһың?*

Һорау һөйләмдәр араһында риторик һорауға нигеҙләнгәндәре бик күп осрай, улар, асылда, структур һәм семантик ҡапма-ҡаршылыҡлы һорау-хәбәр һөйләмдән ғибәрәт булып, хис-тойғо биҙәкле һәм яуап талап итмәгән үҙенсәлекле һорау мелодияһына эйә була [1: 480]: 1. *Ауылда беҙҙән башҡа ҡыҙҙар бөткәнме ни? Уҡытыусы ҡыҙҙарҙың ишемьярҙыҡыларҙан алдын ни ере бар?* 2. *Дуҫҡайымды нисек йыуатайым, уға нисек ярҙам итәйем? Ниндәй һүҙҙәр табайым? Хуплаһам, килешерме, йәне баҫылырмы?.. Үҙ-үҙемә ҡаршы барайыммы, үҙ инаныуҙарымды ашатлайыммы? Риза булмаған еремдән ригамын, һин хаҡлы, һин дөрөҫ ҡыланаһың, тиәйемме? Үҙ-үҙемде алдау, Таңһылыуымды әүрәтеү, ҡыланыу килешерме? Файҙа бармы унан? Ер, һыу, һауа, нисек итеп баҫыл- дырайым мин әхирәтемде? Ҡайһылай итеп, ҡайҙарҙан, ниндәй сараларын табайым?* 3. *Уйҙарымды белдереүҙән генә берәй фәтеүә сығырмы? Әхирәтемә кәрәкме улар? Улар уға еңеллек килтерерме?* 4. *Юҡ, аңламайым мин Таңһылыуҙы, зиһенем етмәй. Үҙенә кемде иш иткән! Ниндәй кеше ул, ҡайҙа, нисек тәрбиәләнгән? Ҡайһылай ул Таңһылыуҙан Таняға, Татьяна Владимировнаға әйләнгән? Кем тыуҙырған уны, кем үҫтергән,, тәрбиәләгән? Ҡайҙа тыуған ул? Ниндәй күктәр*

аҫтында йәшәгән?.. 5. *Нисек кенә йыуатайым, афәт-хәтәрҙәрҙән аралайым һине, дуҫҡайым? Ниндәй һүҙҙәр табайым, нисек ярҙам ҡулы һуҙайым яҡыныма? Ер, һыу, һауа, нисек итеп баҫайым мин уның әрнеүҙәрен... Ҡайһылай итеп, ҡайҙарҙан, ниндәй сараларын табайым? Ете ят ерҙәрҙә нисек йәшәрһең, нисек көндәрең уҙыр, аҡыллым? Бойоҡмаҫһыңмы, йәнең тыныс, күңелең бөтөн булырмы Ригала, алыҫ ярҙарҙа?* 6. *Ниңә былай килеп сыҡты һуң әле? Ниңә, нишләп түрәләр мине ситлектәге ҡош ише тоталар, ҡанаттарымды ҡайыралар, йәнемде ҡыялар?*

Шулай итеп, романда һөйләмдәрҙең әйтелеү маҡсаты яғынан бөтә төрҙәре лә киң ҡулланылған. Бойороҡ-өндәү, һорау һәм тойғо һөйләмдәрҙең романдың теленә айырым биҙәк, төҫ өҫтәүе күҙәтелә.

Әҙәбиәт:

Башҡорт теле. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / Г.Р. Абдуллина, Г.Д. Вәлиева, К.Ғ. Ишбаев һ. б. Өфө: Китап, 2012. 616 бит.

© Хисамова Ф.Ф., 2024

УДК 811.512.142

Хуболов Сахадин Магаметович
канд. филол. наук, доцент, Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М.Бербекова, Кабардино-Балкарская Республика, г. Нальчик, РФ

Фразеологизированные конструкции с родительным объекта в карачаево-балкарском языке

В карачаево-балкарском языкознании фразеологизмы традиционно рассматриваются в научных монографиях [6; 7], диссертационных исследованиях [4; 5; 8] и научно-теоретических статьях [3; 9; 10], ориентированных на исследование структурно-семантических составляющих языковых единиц. Они представлены и в трудах лингвокультурологической направленности [1; 2]. Между тем многие аспекты фразеологических единиц все еще не

разработаны в научном отношении. Исходя из этого, в данной статье остановимся на проблемах, связанных с лингвистической интерпретацией фразеологизированных предложений с родительным объекта.

В глагольных предложениях основным средством выражения объекта, как известно, являются формы косвенных падежей, за исключением родительного. Но в исследуемом языке имеется значительное количество фразеологизированных предложений, которые строятся по различным схемам, и в которых именной компонент фразеологической единицы в форме родительного падежа служит репрезентатором объекта. Здесь рассматривается структурная схема, состоящая из имени в основном падеже и фразеологической единицы, выраженной именем в родительном падеже, именем в винительном падеже с аффиксом принадлежности и глаголом.

На основе фразеологизмов *аны айыбын ач* ‘вывести на чистую воду’, *аны жезин ач* ‘раскрыть всю подноготную’, *аны багъырын ач* ‘раскрыть всю подноготную’ образуются предложения с рассматриваемой структурной схемой. Значения этих фразеологических единиц идентичны. Некоторые исследователи рассматривают их как фразеологические синонимы. Другие же считают такие единицы фразеологическими вариантами.

Мы относим вышеприведенные фразеологические единицы к фразеологическим вариантам. По смыслу они равнозначны, выполняют одну и ту же синтаксическую функцию сказуемого, количество компонентов в них одинаковое. Примеры: *Ол къоншусуну жезин ачды* ‘Он вывел соседа на чистую воду’. *Марат Саматны айыбын ачды* ‘Ахмат раскрыл нечестность Салиха’. *Тенглери аны багъырын ачдыла* ‘Друзья раскрыли всю его подноготную’. Семантическая структура этих предложений включает три компонента: субъект раскрытия недостатков, объект раскрытия недостатков и предикат раскрытия недостатков.

Их общая семантика: раскрытие личным субъектом недостатков, нечестности, жульнического поведения личного объекта.

В исследуемом языке имеется фразеологизм *аны тотун ач* ‘поднять настроение’, который по своему лексическому составу почти идентичен приведенным выше фразеологизмам. Его глагольный компонент выражен тем же глаголом *ач* ‘открыть, раскрыть’, а позицию винительного падежа, вместо слов *багъыр* ‘красная медь’ и *жез* ‘желтая медь, латунь’ заменяет слово *тот* ‘ржавчина’. Общее значение фразеологической единицы ‘*аны тотун ач*’ отличается от других. Соответственно, предложение, включающее в свою структуру данный фразеологизм, выражает иную семантическую структуру: *Тенглери Асланны тотун ачдыла* ‘Друзья подняли настроение Аслану’. Семантика этого предложения: выражение улучшения психического состояния личного субъекта под воздействием субъекта-каузатора.

На основе фразеологизмов типа *аны боюнун бур* ‘свернуть ему шею’, *аны терисин сой* ‘спустить ему шкуру’, *аны тишлерин санат* ‘дать по зубам’, *аны тюгюн бардыр* ‘дать ему взбучку’ также образуются предложения по рассматриваемой схеме. Эти фразеологические единицы являются синонимичными. Позиция подлежащего в предложениях с данными фразеологизмами замещается только словами, обозначающими людей. Примеры: *Ол Бекмурзаны тишлерин санатды* ‘Он дал Бекмурзе по зубам’. *Жашла уручуну тюгюн бардырдыла* ‘Парни избили вора’. *Муса аны боюнун бурду* ‘Муса свернул ему шею’. *Мен сени теринги соярма* ‘Я спущу с тебя шкуру’. Предикаты данных предложений мы относим к подтипу акциональных предикатов – физического воздействия. Общая семантика этих предложений: физическое воздействие личного субъекта на объект.

Фразеологизмы *аны къулакъларын бур, аны атасын таныт, аны керегин бер, аны къапчыгъын къакъ, аны букъусун чыгъар* объединяет близкое значение – ‘ругать, критиковать, бранить, пугать’. В вопросе о том, к какому классу предикатов относятся предикаты, выраженные глаголами или фразеологизмами с аналогичным значением, мнения исследователей несколько расходятся. Одни

исследователи такие предикаты называют предикатами субъектно-оценочных (эмоционально-оценочных) отношений или просто оценочными предикатами. Другие же относят их к предикатам психического, речевого воздействия, которые в свою очередь являются подтипом акциональных предикатов. Мы придерживаемся последней точки зрения, полагая, что элемент воздействия в перечисленных фразеологизмах превалирует над семами ‘отношение’ и ‘оценка’. Примеры: *Омар Салимни къулакъларын бурду* ‘Омар строго предупредил Салима’. *Тиширыу кимни эсе да атасын таныта эди* ‘Женщина кого-то сильно ругала’. *Зурум Нанықъны керегин берди* ‘*Ахмат аны керегин берди* «Ахмат дал ему трепку’. *Атасы жашны букъусун бардырды* ‘Отец поругал сына’.

Предикаты этих предложений требуют лексического наполнения позиции подлежащего только именами с семантикой лица. Глагольные компоненты некоторых из них употребляются в форме понудительного залога, а в других – в форме основного залога. Но это не приводит к расхождению в их семантической структуре. В смысловом отношении все эти конструкции являются трехчленными. Их общая семантика: психическое или речевое воздействие личного субъекта на объект.

Семантическая структура некоторых предложений, построенных по рассматриваемой схеме, может состоять из субъекта сокрытия, объекта сокрытия и предиката сокрытия. Например, *Тамук аманлыкъны башын жапды* ‘Тамук скрыл плохие последствия совершенного дела’. *Айшат эрини атын букъдурады* ‘Айшат не называет имя своего мужа’.

На основе фразеологизма *аны тюбюн тап* ‘узнать истину, докопаться до истины’ строится предложение *Ала аманлыкъчыны тюбюн тапдыла* ‘Они узнали всю правду о злоумышленнике’. Позицию основного падежа здесь занимает личный субъект, который в результате активных действий добивается намеченной цели, результата. Такой субъект мы называем субъектом результативного действия. Соответственно, в семантическую структуру данной

конструкции входят объект результативного действия и предикат результативного действия.

Среди рассматриваемых предложений довольно часто встречаются конструкции с предикатами отношения, которые подразделяются на подгруппы:

а) конструкции с предикатами уважительного отношения: *Устаз Ахматны бетин чыгъарды* ‘Учитель похвалил Ахмата’. *Жашла къартны сыйын кёредиле* ‘Молодежь с почтением относится к старику’. Семантическая структура этих предложений состоит из трех компонентов: субъект уважительного отношения – объект уважительного отношения – предикат уважительного отношения;

б) самостоятельная формально-семантическая модель образуется на основе фразеологизма *аны къайгъысын кёр* ‘заботиться о ком-либо или о чем-либо’. Например, *Мухтар тенгини къайгъысын кёреди* ‘Мухтар заботится о своём друге’ *Къойчула къойланы къайгъыларын кёрюп айланадыла* ‘Пастухи целиком в заботах об овцах’.

В первом предложении субъект и объект являются личными, а во втором позиция субъекта занята словом, являющимся наименованием животных. Общая семантика: выражение заботливого отношения личного субъекта к личному или неличному объекту;

в) фразеологизм *аны къанын ич* ‘пить, высасывать его кровь, сильно мучить’ включает в себя две семы – сему отношения и сему состояния. Предикат, выраженный данным фразеологизмом, можно рассматривать и в системе предикатов отношения, и в системе предикатов состояния. Это говорит о зыбкости границ между некоторыми семантическими классами предикатов, и в некоторых случаях безоговорочное отнесение предиката к тому или иному семантическому типу вызывает определенные трудности. Приведем пример: *Старшина халкъны къанын ичеди* ‘Старшина измывается над людьми’. Если оттолкнуться от семы отношения, то семантику этого предложения можно сформулировать так: злобное,

издевательское отношение личного субъекта к личному объекту;

г) на основе фразеологизма *аны тилин ал* ‘повиноваться, послушаться’ строится предложение, в котором содержится предикат послушного отношения: *Жашы гитчеликден окъуна атасыны тилин ала эди* ‘Еще с детства сын слушался отца’.

Общая семантика: послушное отношение личного субъекта к личному объекту;

д) рассматриваемой формальной схемой выражается и такая семантическая структура, которая включает в себя субъект угоднического отношения, объект угоднического отношения, предикат угоднического отношения: *Ахмат да таматасыны жырын жырлайды* ‘Ахмат угодничает, прислуживает своему начальнику’. *Ол аны табанларын жалайды* ‘Он прислуживает ему’;

е) семантическая структура предложения *Таматасы аны айыбын жууду* (К.ж.) ‘Начальник проявил к нему благосклонность’ состоит из субъекта благосклонного отношения и соответствующих объекта и предиката. Однако если в данной конструкции позицию родительного падежа заполнить возвратным местоимением *кеси* ‘сам’, то она становится двучленной семантической структурой *Жаш кесини айыбын жууду* ‘Парень искупил свою вину’. Его семантика: искупление личным субъектом своей вины;

ж) фразеологизм *аны ачыуун бас* ‘утешить, успокоить кого-либо’ является выразителем предиката участливого отношения. Пример: *Арбачы жол негерини ачыуун басды* ‘Возчик успокоил своего попутчика’.

Общая семантика этого предложения: участливое отношение личного субъекта к личному объекту;

з) рассматриваемой формальной схемой репрезентируется семантическая структура, включающая субъект неприязненного отношения, объект неприязненного отношения, предикат неприязненного отношения: *Алим Хадисни жерин тапдырды* ‘Алим наказал Хадиса, поставил его на место’.

Из сказанного видно, что форма родительного падежа данной структурной схемы служит для выражения следующих разновидностей объекта: объект раскрытия недостатков, объект состояния, объект физического воздействия, объект психического воздействия, объект результативного действия, объект отношения с его подтипами.

Литература:

1. Ахматова М.А. Вербализация сравнения в карачаево-балкарском нартском эпосе // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 28 (243). С. 20–23.

2. Ахматова М.А., Салчак А.Я., Чертыкова М.Д. Средства выражения эмоции страха в тюркских языках (на примере тувинского, карачаево-балкарского и хакасского языков) // Новые исследования Тувы. 2022. № 2. С. 224–238.

3. Ахматова М.А., Текуев М.М., Додуева А.Т. Функционирование пространственных послеложных имен в карачаево-балкарском нартском эпосе // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2017. № 4 (28). С. 142–150.

4. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именного предложения в современном карачаево-балкарском языке: дисс. … канд. филол. наук. Нальчик, 1992. 141 с.

5. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке: дисс. … д-ра филол. наук. Нальчик, 2001. 362 с.

6. Кетенчиев М.Б., Тохаева Ф.И. Парадигма отрицания в карачаево-балкарском языке. Карачаевск: КЧГУ, 2013. 157 с.

7. Мизиев А.М. Словообразовательный потенциал неличных и залоговых форм глагола в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 2012. 152 с.

8. Хуболов С.М. Формально-семантические модели одноместных фразеологизированных предложений

в карачаево-балкарском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Нальчик, 1997. 22 с.

9. Хуболов С.М. Синтаксические функции фразеологизмов карачаево-балкарского языка // Вопросы лексики, грамматики и семантики карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эль-Фа, 2002. С. 39–47.

10. Хуболов С.М. Фразеологизированные конструкции с предикатами движения в карачаево-балкарском языке // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2010. № 12. С. 320–322.

© Хуболов С.М., 2024

УДК 372.881.1

Хәзиева Гөлнара Салауат ҡыҙы,
башланғыс кластар уҡытыусыһы,
Ф.Х. Мостафина исемендәге 20-се Өфө
ҡала башҡорт гимназияһы, Өфө ҡ., БР

Башланғыс кластарҙа башҡорт телен үҫтереү һәм һаҡлау

Тел – ул аралашыу сараһы ғына түгел, ул халыҡтың йәне, уның тере тарихы. Тел – донъяға ҡараш, ҡиммәт ориентирҙары һәм мәҙәни кодты быуындан-быуынға тапшырыу механизмы. Ул донъяны аңлауҙы ғына түгел, ә беҙҙең милли үҙаңды ла формалаштыра. Һүҙҙәрҙә, фразеологизмдарҙа һәм грамматик структураларҙа сағылыш таба. Был раҫлау матур метафора ғына түгел. Тел аша беҙ мәғлүмәт алып ҡына ҡалмайбыҙ, ә эмоциональ төҫ, рухи ҡиммәттәр, милли традициялар, яҡшылыҡ һәм яуызлыҡ тураһында күҙаллауҙар алабыҙ. Ул милли үҙенсәлектең фундаменталь элементы, ата-бабалар тәжрибәһен һаҡлаған һәм мәҙәниәт үҫеш йүнәлешен билдәләгән үҙенсәлекле генетик хәтер булып тора. Тел ярҙамында беҙ аралашыуҙан тыш, тупланған белем һәм тәжрибә комплексын, традицион аш-һыу рецептарынан алып, ҡатмарлы фәлсәфәүи концепцияларға һәм сәнғәт әҫәрҙәренә тиклем танышабыҙ. Һүҙ – музыка, рәсем йәки архитектура кеүек үк, көслө эмоциялар тыуҙырырға,

донъяны тойоуҙы формалаштырырға һәм бөйөк эштәргә илһамландырырға һәләтле. Образлы итеп әйткәндә, тел – ул милләттең мәҙәни генофондын һаҡлаусы һәм трансляциялаусы, нәҫелдән килгән ҡомартҡы. Ул боҙолмай ҙа, иҫкермәй ҙә.

Шуға күрә туған телде һаҡлау һәм үҫтереү тураһында хәстәрлек – ул мәҙәниәтте, традицияларҙы, милләтте һаҡлау тураһында хәстәрлек күреү. Глобалләшеү шарттарында, инглиз теле кеүек бөтә донъя телдәренең йоғонтоһо көсәйгән һайын, төбәк һәм милли телдәрҙе хуплау һәм популярлаштырыу айырыуса әһәмиәткә эйә була. Үҫеп килгән быуында милли үҙаңдың формалашыуы туған телгә һөйөү менән айырылғыһыҙ бәйле. Туған телен иркен белгән бала билдәле бер мәҙәниәткә ҡарауын тоя, үҙен билдәле бер халыҡ менән тиңләштерә, һәм был хәүефһеҙлек, үҙ-үҙенә ышаныс тойғоһо тыуҙыра. Быларҙың барыһын да башланғыс кластарҙа, Фатима Хәмит ҡыҙы Мостафина исемендәге 20-се Өфө ҡала башҡорт гимназияһында башҡорт теле һәм әҙәби уҡыу дәрестәрендә тормошҡа ашырырға тырышам.

Туған телде өйрәнеү процесын мин, грамматик ҡағиҙәләрҙе һәм һүҙлек запасын арттырыуҙан тыш, милли мәҙәниәткә, фольклор, әҙәбиәт, йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр һәм халыҡ байрамдары менән танышыуҙы үҙ эсенә алырға тейеш, тип уйлайым. Һәр бер дәрескә әҙерләнгәндә, темаға тура килгән халыҡ ижадын ҡулланырға тырышам. Мәҫәлән, икенсе кластың әҙәби уҡыу дәресендә «Халҡым йыйған ынйылар» бүлегендә дәреслектә бирелгән текстарҙан тыш, балаларҙың үҙҙәренең өләсәй-олатайҙарынан һорашып, таныш булмаған фәстереү, бишек йыры, үсекләүҙәр, шаярыуҙар белеп килергә ҡушам. Бала үҙе эҙләнгән осраҡта ғына уҡытыу һөҙөмтәле буласаҡ, гармониялы, социаль яраҡлашҡан шәхес формалашыуына булышлыҡ итәсәк. Туған телде яҡшы үҙләштергән бала – ул ҡиммәтле мираҫ алған бала. Туған тел – быуындарҙы бәйләүсе һәм үҙендә халыҡтың тарихын, мәҙәниәтен һәм рухиәтен һаҡлаусы тере еп. Уның байлығы, ысынлап та, бөтмәҫ-төкәнмәҫ, һәм уның шәхес формалашыуына йоғонтоһо иҫ киткес тәрән. Туған телен үҙләштергәндә,

бала өндәрҙе һәм грамматика ҡағиҙәләрен генә хәтерләмәй. Ул ата-бабаларының рухи донъяһын үҙләштерә, уларҙың уйҙарына, тойғоларына, традицияларына һәм ҡиммәттәренә ҡушыла. Туған һүҙ уның алдында тирә-яҡ донъяны – үҙ халҡының тәбиғәтен, көнкүрешен, тарихын, әхлаҡи һәм эстетик нормаларын – аса, уның донъяны аңлауын һәм үҙ-үҙен таныуын формалаштыра.

Туған тел һәм әҙәбиәт дәрестәренең йәш быуынды тәрбиәләүҙәге роле баһалап бөткөһөҙ. Улар мәҙәни мираҫты тапшырыуҙа, ҡиммәттәр йүнәлешен формалаштырыуҙа, граждандлыҡ һәм патриотизм тәрбиәләүҙә төп звено булып тора. Был дәрестәрҙә уҡыусылар үҙ халҡының тарихын, уның ҡаҙаныштары, уникаль мәҙәниәте һәм традициялары менән таныша. Мәҫәлән, Башҡортостан Республикаһында башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәре башҡорт мәҙәниәтен һаҡлауҙа һәм үҫтереүҙә, башҡорттарҙың бай мираҫын киләсәк быуындарға тапшырыуҙа айырым роль уйнай. Бында телде система булараҡ уҡытыу ғына түгел, ә балаларҙы башҡорт мәҙәниәте донъяһына сумдырыусы, уларҙы башҡорт яҙыусылары, шағирҙары, рәссамдары һәм музыканттары, уларҙың ижады һәм донъяға ҡараштары менән таныштырыусы бөтөн белем биреү мөхитен булдырыу мөһим.

Туған телде уҡытыуға заманса ҡараш, тел уҡытыуҙы тарих, география, сәнғәт, музыка кеүек башҡа дисциплиналар менән берләштергән интегратив ҡарашты күҙ уңында тотам. Был халыҡтың мәҙәниәте һәм йолалары тураһында тулыраҡ һәм йәнлерәк картина булдырырға тырышам. Интерактив уҡытыу ысулдарын, уйындарҙы, проекттарҙы әүҙем ҡулланам, балалар мәғлүмәтте үҙләштереү генә түгел, ә бер-береһе һәм уҡытыусы менән әүҙем аралашыу өсөн дәрестәрҙе ҡыҙыҡлы һәм иҫтә ҡалырлыҡ итергә тырышам. Уҡыусы интернет селтәрҙәрендә телде өйрәнеү сайттарын да ҡуллана белергә тейеш. Мин уларға «IQ БалаБаш» интерактивный сервисын, «ОСЗ. Инофон. Башкирский» ҡушымтаһын, https://basic.bashlang.ru/ һ.б сайттар тәҡдим итәм.

Тел – ул үҙ тарихын, тамырҙарын һәм донъялағы урынын аңлауҙың асҡысы, мәҙәни һәм милли үҙаңды һаҡлауҙың ҡеүәтле факторы булып тора. З.И. Керашева аныҡ билдәләүенсә: «халыҡ теле – уның тарихының серҙәрен һаҡлаған ҙур китап». Был китап һүҙҙәр менән генә түгел, ә интонациялар, телмәр көйө, милли мәҙәниәттең үҙенсәлеген һаҡлап, быуындан-быуынға тапшырылған һүҙһеҙ аралашыу саралары менән дә яҙылған. Туған телде өйрәнеү – лексика һәм грамматиканы үҙләштереү генә түгел. Был милли мәҙәниәт донъяһына, уның фольклорына, әҙәбиәтенә, сәнғәтенә тәрән төшөү булып та тора. Мәҫәлән, башҡорт теле мәҡәлдәр һәм әйтемдәргә бай, улар башҡорт халҡының традицион ҡиммәттәрен сағылдыра: ҡунаҡсыллыҡ, хөрмәт, батырлыҡ, өлкәндәргә хөрмәт. Әкиәттәр, легендалар, эпик әҫәрҙәр – ул художестволы текстар ғына түгел, ә тарихи хәтерҙе йөрөтөүселәр, улар донъя, тәбиғәт, ижтимағи мөнәсәбәттәр тураһында белем бирә. Ошо халыҡ ижадын гимназияла ентекле итеп өйрәтәм. Хәҙерге белем биреү системаһы гражданлыҡ яуаплылығын һәм илһөйәрлекте тәрбиәләүгә айырыуса иғтибар бүлергә тейеш, ә был туған телен һәм мәҙәниәтен тәрән аңламайынса һәм хөрмәт итмәйенсә мөмкин түгел.

Башҡорт телен һәм әҙәбиәтен өйрәнеү контексында белемде тапшырыу ғына түгел, ә туған телгә һәм мәҙәниәткә һөйөү һәм хөрмәт тәрбиәләү ҙә мөһим. Бының өсөн проект эшмәкәрлеген, кластан тыш сараларҙы үҙ эсенә алған инновацион уҡытыу ысулдарын ҡулланам. Яҙыусылар, шағирҙар менән осрашыуҙар – уҡыусылар өсөн тере тел һәм мәҙәниәт вәкилдәре менән танышыу, уларҙың тарихтарын ишетеү, уларҙың илһамланыуын күреү өсөн иҫ киткес мөмкинселек биреүҙе аңлап, осрашыуҙар ойоштором. Йырҙар, бейеүҙәр, мәҡәлдәр ҡулланыу дәрестәрҙе сағыуыраҡ һәм ҡыҙыҡлыраҡ итергә мөмкинлек бирә, уларҙы дәрестәрҙә йыш яңғыратам.

Ата-әсәләрҙе уҡытыу-тәрбиә процесына йәлеп итеү мөһим аспект булып тора. Кластан тыш үткән байрамдарҙы, сараларҙы бергәләп ойошторабыҙ, этник фестивалдәрҙә ҡатнашабыҙ – был ҡыҙыҡлы ғына түгел, ә ғаилә бәйләнештәрен нығытыуға һәм йолаларҙы һаҡлауға

булышлыҡ итә. Шәжәрә төҙөйбөҙ, ғаилә тарихын өйрәнәбеҙ. Был үҙ халҡыңа ҡарауыңды аңлау, быуындар бәйләнешен тойоу өсөн мауыҡтырғыс ысул. Классик уҡытыу ысулдарын заманса технологиялар менән берләштерәм, мультимедиа ресурстарын, интерактив такталарҙы ҡулланам – былар барыһы ла туған телде өйрәнеүҙе танып белеү генә түгел, ә балаларҙа ҡыҙыҡһыныу уята һәм уларҙың шәхесен формалаштырыуға, илһөйәрлек һәм гражданлыҡ яуаплылығын тәрбиәләүгә булышлыҡ итә. Һөҙөмтәлә туған телде һаҡлау һәм үҫтереү халыҡтың милли үҙенсәлеген һәм мәҙәни байлығын һаҡлауҙың нигеҙе булып тора.

Хәҙерге заман уҡытыу идеалы – әлеге йәмғиәттә гармониялы үҫешкән һәм үҙ-үҙен тормошҡа ашырыуға һәләтле шәхес тәрбиәләү. Был шәхес үҙенең мәҙәни үҙенсәлеген аңлай, үҙ халҡының традицияларын ҡәҙерләй, әммә шул уҡ ваҡытта яңылыҡҡа асыҡ һәм башҡа мәҙәниәттәр менән диалогҡа әҙер. Башҡортостан Республикаһы төрлө милләт вәкилдәре татыу йәшәгән күп милләтле төбәктең уникаль миҫалы булып тора. Милләт-ара татыулыҡ һәм ижтимағи-сәйәси тотороҡлолоҡ – республиканың уңышлы үҫешенең төп факторҙары. Унда йәшәгән бөтә халыҡтарҙың туған телдәрен һаҡлау һәм яҡлау милләт-ара гармонияны һәм үҙ-ара аңлашыуҙы тәьмин итеүҙә мөһим роль уйнай. Тап бер-береһен өйрәнеү һәм аңлау аша ысын милләт-ара татыулыҡҡа өлгәшергә, һәр кем үҙен ышаныслы һәм яҡланған итеп тойған йәмғиәт төҙөргә мөмкин. Был йәһәттән тел тыныслыҡ төҙөү ҡоралы, гармониялы һәм толерантлы йәмғиәт булдырыуға булышлыҡ итеүсе инструментҡа әйләнә. Шуға күрә күп милләтле төбәктә белем биреү бурысы – балаларҙы уҡырға өйрәтеү генә түгел, ә уларҙа толерантлыҡ, башҡа мәҙәниәттәргә һәм милләттәргә хөрмәт, мәҙәни һәләтлелек тәрбиәләү. Ә был бөтә милли телдәрҙе һаҡлау һәм үҫтереү шарттарында ғына мөмкин.

© Хәзиева Г.С., 2024

УДК 811.512.141

Хәзиева Әлиә Альберт ҡыҙы,
студент,
Әлимбаева Гөлшаян Ғәбсәләм ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., өлкән уҡытыусы,
Өфө университеты, Өфө к., БР

Парлы алмаштарҙың семантик төркөмсәләре

Башҡорт телендә парлы алмаштар үҙ-ара антонимик мөнәсәбәттә торған алмаш нигеҙҙәрҙең ишләшеүе һөҙөмтәһендә яһала. Был инде теге йәки был билдәне кәмһетеү йәки кәметеү мәғәнә төҫмәрҙәрен биреүсе алмаштар: ***ул-был, теге-был, ундай-бындай, тегеләй-былай, унан-бынан, һинеке-минеке:*** 1. *Шундай шәп килеп сыға,* ***улай-былай*** *ғына сыйылдатҡан тешле ҡурайсың ары торһон* (И. Ноғоманов). 2. ***Улай-былай*** *була ҡалһа, беренсенең үҙенә кер* (Й. Солтанов). 3. *Ә инде кәрәк кешеләргә* ***теге-был*** *әйбер биреүгә килгәндә, һин уныһына ҡыҫылма* (Н. Мусин). 4. *Улай ғына тиһең, өс ир Ғәбит ышығынан ысҡынырға тырышып бер яҡҡа ҡайырылһа, болан да бер нисә аҙым атлап уға ышыҡлана, быны күргән-аңлаған Ғәбит үҙе лә* ***тегеләй-былай*** *шыуып баҫа* (Ә. Әминев). 5. *Йәтеш кенә, йомро ғына ҡола бейә, бар хәленсә айбарланып, үҙенән байтаҡҡа дәү, күпкә ғәйрәтле айғырға ҡаршы тороп булаша, теше-тырнағы менән мөсһөҙ сабыйын ҡурсалап ҡалырға тырышып,* ***тегеләй-былай*** *борғолана, уны кәүҙәһе менән ышыҡлап маташа* (И. Ноғоманов). 6. ***Унан-бынан*** *эшләгән эштең һөҙөмтәһе, әлбиттә, шатландырмай* (Һөйләү телмәренән). 7. *Аҡсаны* ***тегеләй-былай*** *туҙҙырып өйрәнгән ҡыҙға был аҡса ваҡ-төйәк әйбергә лә етмәйәсәк* («Йәшлек» гәзитенән). 8. *Ихата тирәһендә* ***уны-быны*** *эшләп йөрөгән егет, мығырлап ҡына ҡуя, аңларлыҡ түгел* (Т. Байрамова). 9. *Ул саҡта ни мин,* ***уны-быны*** *аңламағас, уға ихлас итеп яуап бирергә тырышам* (Н. Мусин). 10. ***Һинеке-минеке*** *– күңел тарлығы, ары ят, бире ят – түшәк тарлығы* (Мәҡәл).

Шулай уҡ ғәрәп теленән үҙләштерелгән ***фәлән*** билдәһеҙлек алмашы менән телмәрҙә үҙ аллы ҡулланыла алмаған ***төгән, фәсмәтән*** нигеҙҙәре менән ишләшеүе һөҙөмтәһендә ***фәлән-төгән, фәлән-фәсмәтән*** алмаштары яһала, улар төрлө әйберҙәр, хәлдәр, эштәр һәм башҡаларҙы һанап китеү урынына ҡулланылып, мәғәнәгә дөйөмләштерү һәм билдәһеҙлек төҫмөрө өҫтәй*:* 1. *Һин гел шулай ҡыланаһың, мине һанға һуҡмайһың,* ***фәлән-төгән*** (Һөйләү телмәренән). 2. »***Фәлән-төгән*** *ағайыңды,* ***фәлән-төгән*** *бабайыңды,* ***фәлән-төгән*** *еҙнәңде саҡыр», – тип, ҡырҡмаһа-ҡырҡ кеше исемен әйтеп сыҡҡан* (Әкиәттән). 3. *Һин, Юлдыбай, миңә* ***фәлән-фәсмәтән*** *тигән булып, өҫтән һыйпауыңды ҡуй әле* (Һ. Дәүләтшина).

4. *...Үҙе мине маҡтап китте:*

Фәлән-фәсмәтән-төгән (М. Кәрим).

Шулай итеп, башҡорт телендә парлы алмаштарҙың семантик мәғәнәләре шуға ҡайтып ҡала: йәки улар теге йәки был билдәне кәмһетеү йәки кәметеү мәғәнә төҫмөрҙәрен бирә, йәки төрлө әйберҙәр, хәлдәр, эштәр һәм башҡаларҙы һанап китеү урынына ҡулланылып, мәғәнәгә дөйөмләштереү һәм билдәһеҙлек төҫмөрө өҫтәй.

Әҙәбиәт:

Башҡорт теле грамматикаһы: 3 томда. Т. II: Морфология / Яуаплы мөхәррире Х.В. Солтанбаева. Өфө: Китап, 2018. 312 б.

© Хәзиева Ә.А., Әлимбаева Г.Ғ., 2024

УДК 821.512.141

Хәйҙәрова Айһылыу Ринат ҡыҙы,
магистрант, Өфө университеты
Абдуллина Гөлфирә Риф ҡыҙы,
филол. фәнд. д-ры, профессор,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Таңсулпан Ғарипованың «Бөйрәкәй» романында сағыштырыуҙарҙың ҡулланылыу үҙенсәлектәре

«Әҙәби күренештәрҙең барыһының да тип әйтерлек нигеҙендә сағыштырыу ята. Сағыштырыуҙа күбеһенсә дөйөмөрәк характерҙағы ижтимағи һәм психологик күренештәргә кешеләрҙең көндәлек тормошона яҡын торған конкрет әйберҙәрҙең сифаттары күсерелә», – ти К.Ә. Әхмәтйәнов сағыштырыуҙы асыҡлағанда [3: 101].

Киң мәғәнәһендә сағыштырыу – образлылыҡтың төп алымы, сөнки әҙәби күренештәрҙең барыһының да нигеҙендә сағыштырыу ята. Тар мәғәнәлә алғанда, сағыштырыу тип берәй предметты, кешене йәки күренеште икенсе бер предмет, кеше, күренештең сифаты һәм үҙенсәлеге менән һынландырыуға әйтәләр.

Автор билдәле хәл-ваҡиғаларға, күренештәргә үҙенең мөнәсәбәтен белдереүе менән айырылып тора. Мәҫәлән, «Бөйрәкәй» романында, Хашимдың ҡаҙнаға түләнелмәй ҡалған ҡалымы өсөн тип, Гөлбаныуҙың берҙән-бер һыйырын тартып алып сығып киткәндән һуң өй эсен бына нисек һүрәтләнә: «*Һыйыр киткәндән һуң мәйет сыҡҡандан да яманыраҡ, толҡаһыҙыраҡ ҡалған өй эсендә уҙышмаҡтан сиңерткә сырылдай*».

Яҙыусы геройҙарын һынландырғанда үҙенең телмәре аша түгел, ә күбеһенсә башҡа геройҙар телмәре аша бирә. Был да үҙенә күрә һүрәтләүҙең отошло ысулдарының береһе. Әйтәйек, Мәҙинәнең сибәрлеген районның төп хужаһы Әйүп Камалетдинов ошолай тасуирлай: «*...уның ебәктәй нәфис, йомшаҡ булған, хәҙер һыйыр һауыуҙан, ауыр эштән ҡыҙара төшкән бармаҡтарын йәлләне, йөҙөнә ҡуңырлыҡ өҫтәгән елдәрҙе әрләргә лә, маҡтарға ла*

белмәне. Мәҙинәнең ҡара сәстәренең ут яҡтыһында ҡыҙыл нур сәсеүенә, ә тәненең ҡараңғыла фосфор фигура кеүек баҙлап яҡтырып тороуына ғәжәпләнде. « Йәки: «*Абау! Был тиклем матурлыҡ менән ҡәҙимге әҙәм араһында нисек йәшәмәк кәрәк?*» («Бөйрәкәй»).

Романдың төп героиняһы булған Мәҙинә образын биргәндә ҡулланылған сағыштырыуҙарға ныҡлабыраҡ туҡталып үтәйек. Иң тәүҙә роман башында беҙҙең күҙ алдыбыҙға ябай, әммә сос һәм шаян ҡыҙ бала килеп баҫа:

Иплэп, ҡустыларыңды уятырһың! Ай, ата Ғәбиҙә...

Ата Ғәбиҙә тимәҫ тә түгел ине Мәҙинәһе ошо минутта: торғаны малай. Бынау муйылдай күҙҙәрендәге ҡыҙҙарға ғына хас шаянлыҡ менән һикерешкән осҡондар һәм улар өҫтөндә яңы тыуған айҙай ҡыйылған ҡашы булмаһа, кем ышаныр икән уның ҡыҙ бала булғанына?

Гөлбаныу көлдөксә эргәһенә сүгәләгән еренән торғас та ҡыҙына һаман тамһынып ҡарауында булды: тал сыбығылай нескә үҙе, эсендә йәне нисек тора, ә тауышы... моңо...

Әсә кешенең ҡыҙына ҡарап уйланған һүҙҙәренән генә лә ошо уҡыласаҡ романдың төп геройының холоҡ-фиғелен, буй-һынын төҫмөрләп була. Беренсенән, тиктормаҫ тәбиғәтле булғаны өсөн әсәһе уны «ата Ғәбиҙә» тиһә, муйылдай күҙҙәр, яңы тыуған айҙай ҡыйылған ҡаш һәм тал сыбығылай нескәлек кеүек һүрәтләүҙәр аша беҙҙең күҙ алдыбыҙға ҡыҙҙың тышҡы ҡиәфәте килеп баҫа.

Артабан роман барышында ҡыҙҙың тышҡы ҡиәфәтен тасуирлауҙар йышыраҡ осрай бара. «*Боронғо башҡорт ҡыҙҙары кейемендә килгән тал сыбыҡтай нескә, ләкин бик һомғол буйлы ҡыҙ урынынан ҡалҡты*» йәки «*Биле нескә генә үҙе, яурыны тар, елән кейгән ҡуйыны тулып-күпереп тора. Ошондай тал сыбығылай ҡыҙҙа быңдай түштәр ҡайҙан барлыҡҡа килгәндер ул*».

Был ике тасуирлауҙа ла Мәҙинәнең һомғоллоғона айырыуса ҙур иғтибар бүленә – ул тал сыбығы менән сағыштырыла. Мәҙинәгә боронғо башҡорт кейемен кейҙереүҙе лә автор тарафынан ауылдың башҡа ҡатын-ҡыҙҙарында булмаған буй-һынды тасуирлауҙа ҡулланылған

тағы ла бер ысулы тип ҡабул итергә мөмкиндер. Башҡорт халҡының кейемдәре ҡатын-ҡыҙҙарҙың ҡиәфәтенә ярашлы тегелә.

Сағыштырыу өсөн икенсе бер миҫалға иғтибар итәйек: «*Әберкәләр һалдырып, яңы күлдәк тектереп кейгән кейеүгә* (һүҙ Сәбилә хаҡында бара), *әммә уның ҡоро тарамыштан торған тәненә һис кенә лә килешмәй шул: ҡараҫҡыға кейҙерелгән тоҡ кеүек аҫылынып тора*». Был миҫалдан беҙ «ҡоро тарамыштан торған» кәүҙәле Сәбиләне ҡараҫҡы менән, ә уның яңы тектереп кейгән күлдәген тоҡ менән сағыштырылыуын күрәбеҙ. Был тасуирлауҙа боронғо башҡорт кейемдәре телгә лә алынмай. Автор беҙгә яңы кейем кейеп кенә тышҡы ҡиәфәттең йәмһеҙлеген йәшереп булмай тигән фекер еткерә.

Бынан тыш, Мәҙинәнең әсәһе Гөлбаныуҙың да һылыулығын, уның тәбиғи, илаһи матурлығын автор сит күҙ, сит телмәр ярҙамында, күҙ алдына баҫтырырҙай картиналар аша үҙ уҡыусыһына еткерә. Мәҫәлән, иғтибар итегеҙ:

– Шәһәрбаныуҙа бар икән бер ҡыҙ!

– Ҡыҙ түгел, һыу һөлөгө!

– Ут!

Фәүзиәнең танауын ҡарсығаныҡына оҡшатыу: *ҡарсыға танаулы ҡарсыҡ*. Был уның танау төҙөлөшөнә, йәғни формаһына ғына бәйле булһа ла, төйлөгән ҡараш менән йәнәш торғанда ул бөтөнләй икенсе мәғәнә ала. Ике һунар ҡошоноң мөһим сифаттары – осло кәкре томшоҡ һәм үткер күҙ. Былар икеһе лә ҡарсыҡ образының ябай кешеләр рәтенән түгел икәнлеге хаҡында һөйләй.

Фәүзиәгә ҡағылышлы тағы ла бер миҫалға иғтибар итәйек. «*Гөлбаныу килеп Фәүзиәнең тарамыштан да ҡатыраҡ ҡулдарына йәбеште*». Был осраҡта инде ҡаты ҡулдарҙың тарамыштан да ҡатыраҡ булыуы хаҡында бәйән ителә. Әлбиттә, рәхәт, еңел тормошта йәшәгән, тик үҙен генә тәрбиәләп торған кешенең ҡулдары шулай ҡаты булмай, ә был донъяла күпте күргән, күпте кисергән; бер ваҡытта ла эштән бушамаған әҙәм затының ҡулдары

тарамыш хәленә инә. Ә был осраҡта Фәүзиәнең ҡулдары шул тарамыштан да ҡатыраҡ.

Күренеүенсә, сағыштырыуҙар ҡатын-ҡыҙ образдарын һүрәтләүҙә мөһим роль уйнай. Был образдар аша беҙ роман персонаждарының ысын асылына төшөнәбеҙ.

Ир-атҡа ҡылыҡһырлама биргәндә ҡулланылған сағыштырыуҙарға туҡталайыҡ. Ихсанбайҙың бәләкәйҙән үк тиҫтерҙәренән таҙалығы менән айырылып тороуын киләһе миҫалда күрергә мөмкин: *Тәнәфескә сығыу менән, Ихсанбай Хашимдың май сәскәһеләй йылмайған йөҙөнә төйгөстәй йоҙроғо менән килтереп бәрҙе.* Йоҙроғоноң төйгөс кеүек ҙур һәм ҡаты булыуы уның кәүҙәһенең дә ярайһы уҡ ҙурлыҡта булыуы хаҡында һөйләй.

– *Силсәүитме ул? Өйөр айғыры, бына кем!*– Бында инде шул уҡ Ихсанбайҙың ауыл советы рәйесе итеп тәғәйенләнгәндән һуң, ҡотороноп, ҡылған баш-баштаҡлыҡтарына ҡарата ауылдаштарының әйткән ярһыу ҡатыш асыулы һүҙҙәре.

Шуның арҡаһында Сәбилә менән йәшәгән ғүмере ерек утын, арыш икмәге кеүек: утын яна – йылыһы юҡ, ашап эсең тула – кәйеф күтәрелмәй. Йәғни бер ниндәй ҙә һөйөү тойғоһо булмаған кеше менән үткәргән ғүмере күңелһеҙ, мәғәнәһеҙ булыуын Ихсанбай үҙе лә һиҙә. Әммә әсәһенең һүҙенән сыға белмәгән ир кеше ошо хәлде үҙе теләгәнсә үҙгәртергә баҙнат итмәй һәм шуның менән килешеп йәшәргә мәжбүр була. Ҡатыны Сәбилә менән бергә үткән ғүмер юлын *ерек утын* һәм *арыш икмәге* сағыштырыу ҙа уҡыусыны уйланырға мәжбүр итә. Ысынлап та, күңел ятмаған кешең менән ҡорған ғаиләнең йылыһы һәм йәме булмай икән, тигән һығымтаға кленә. Тормошоноң бер төрлө генә ағыуынан, донъянан бер ниндәй ҙә йәм таба алмай аҙапланған Ихсанбайҙың күңел донъяһы ла тыныс түгел. Буталсыҡ яҙмышы менән көрәшергә тырыша. Тик яҙмыш уны бер яҡтан алып икенсе яҡҡа һуға: «*Ихсанбай күңеленең ғүмере буйына ярға сығарып ташланған балыҡтай тыпырсыныуына ошо Гөлбаныу ғына ғәйепле түгелме икән?*». Үҙенә урын таба алмай аҙапланған Ихсанбайҙы яҙыусы ярға сығарып ташланған балыҡ менән

сағыштыра. Күңел тыныслығын юғалтыуҙың сәбәптәрен ул башҡа кешеләрҙән эҙләмәксе («*Шуның* (әсәһенең) *арҡаһында, ошо Гөлбаныу ғына гәйепле түгелме икән*»), әммә ул үҙен дә был осраҡта ситтә ҡалдырмай.

Улай тиһәң, гәйепте бер Гөлбаныуҙан ғына эҙләү ҙә дөрөҫ түгелдер: Ихсанбай бит гүмере буйы йылганың ике ярылай икегә бүленеп, үҙе йәшәгән тормошто яратмай, шикләнеп, икеләнеп йәшәне. – Ихсанбайҙың был уйынан күренеүенсә, ғәйептең күп өлөшө үҙендә икәнен бик яҡшы аңлай. Үҙенең һүҙен һүҙ итергә батырсылығы етмәүе, уйлағандарын тормошҡа ашыра алмауы – былар барыһы ла бала саҡтан киләлер. Иғтибар итегеҙ: *Әммә бер нәмә үҙгәрмәне: кеҫәһендә йөрөгән галстуктай, уйы бер, эше икенсе булды.* Тәү ҡарамаҡҡа, бөтә уҡыусылар ҙа муйындарына тағып йөрөгән ябай пионер галстугы. Әммә әсәһенең «*шайтан элмәге был – галстук түгел*» тигән һүҙҙәре йәш балаға нык тәьҫир итә. Уның күңелендә шул ваҡытта уҡ икеләнеү тойғоһо ярала. Бер яҡтан, башҡа уҡыусылар кеүек үк булғыһы килә, икенсе яҡтан, әсәһенең һүҙен йығыу, уға ҡаршы тороу – Ихсанбай өсөн оло гонаһҡа бәрәбәр.

Һуңғы ваҡыт бошоноп, бер нимәнән дә йыуаныс таба алмай йөрөгән Ихсанбайҙың йөҙөн ҡара буяуға буяй яҙыусы. Тик уның ябай ҡаралығын ғына биреп ҡалмай, ә борсолоуының йөҙөнә үтә лә нык сыҡҡанын күрһәтеп, уның көйгән табикмәктән, ҡара төндән дә ҡарараҡ икәненә баҫым яһай.

– Нимә көйҙөрәһең унда? – Боролоп ҡарамаһа ла, күрә Фәүзиә улының йөҙө был мәлдә көйгән табикмәктән дә ҡарараҡ икәнен.

Ихсанбай йыйылыштан ҡара төндән дә ҡарарак булып ҡайтты. Шундай борсоулы саҡтары йышайған һайын, Фәүзиә быының сәбәбен асыҡларға тырыша. Тик күпте күргән ҡатын: «*Һиңә ни булды, улым?*» – тип тураһын һорамай. Ә: «*– Нимә һин, улым, терпе йотҡан айыу шикелле тиреңә һыйыша алмай йөрөйһөң?*» – тип, улының күңеленә яра һалмайынса ғына йомшағыраҡ өндәшә.

Хашим образын һүрәтләгәндә ҡулланылған сағыштырыуҙар аша беҙ персонаждың эволюцияһын күҙәтә алабыҙ. Был фекерҙе иҫбатлап, ябай ғына бер миҫал ҡарап үтәйек: «*Гөлбаныуға был алпамыша кәүҙәле, уйнаған кеүек кенә йәшәгән кешенең ҡапыл баҙап, йыуашайып китеүе сәйер тойолдо*»э Тормошоноң ни рәүешле ағыуына бик үк иғтибар итмәй йәшәп ятҡан Хашим да, хеҙмәт итә башлағас ҡына йомшара төшә, уйлана башлай. Ә инде һуғышта иҫән ҡалып, тыуған ауылына әйләнеп ҡайтҡан Хашим – икенсе Хашим.

Башынан үткәндәрен барыһын да барлап, үҙенсә һығымталар яһап, үҙ хатаһын танып, тормошҡа ҡарашын үҙгәртеп ҡайтҡан элекке Урыҫ Хашим өр-яңынан йәшәй башлай. Тик ҡәҙерен һуңлап аңлаған һөйөклө ҡатыны ғына яҡты донъя менән хушлашып өлгөрә. Әммә уны тилмерешеп ҡарап торған өс пар күҙ ҡаршы ала. Шуларҙа йәшәү мәғәнәһен таба ла инде Хашим. Үҙ йортона ҡайтып балаларының йылы ҡараштары менән осрашыу уның өсөн ҙур шатлыҡ була: *Хашим ҡапыл еңеләйгәндәй булды – өҫтөнә тауҙай өйөлгән ауырлыҡ, йөрәген ергә ҡаҙаҡлаған һағыш ҡайҙалыр осҡандай, уны ҡалдырғандай...* Тәүтапҡыр малайҙарҙы осратҡас, *Хашимдың күҙҙәрен йәш әсеттерҙе, тамағына ҡурғаштай төйөн төйөрөлдө, ...йоҡа ғына һәләмәләре аша ҡуян йөрәгеләй типкән тамырҙарын тойоу уның күңелен бер үк ваҡытта йәлләү һәм яратыу менән тултырҙы.*

Ҡатыны Гөлбаныуҙан мираҫ булып ҡалған игеҙәктәр, үҫеп еткән ҡыҙы Мәҙинәһе – Хашимдың барлыҡ йыуанысы, ҡыуанысы.

Әле үрҙә ҡарап үткән образдарҙан тыш, тағы ла бер персонаждың күңел торошоноң романдағы бирелешенә иғтибар бүленә. Ул – Сибәғәт-Диңгеҙхан образы. Уның иһә күңеле урынында түгел икәнен, ғүмер буйы ҡасып, башҡа исем аҫтында йәшәргә мәжбүр иткән яҙмыш ҡоло булыуын бер генә һөйләм эсендә лә бик яҡшы аңларға мөмкин. Ҡатыны Фәүзиә ҡыҙы Гөлбаныуҙы эҙләп тапҡас, бер нисә көн түшәктән тора алмай ятҡан ваҡытында Сибәғәттең башынан шундай уйҙар үтә: *Диңгеҙханды төндән ҡараңғы*

уйҙары, уттан да эҫе йөрәге менән күҙмә-күҙ ҡалдырып китеп кенә бармаһын. Шул буталсыҡ тормошоноң осона сыға алмайынса сейәлгән ҡара уйҙарға батҡан килеш, Сибәғәткә тыныслыҡ тапмаған йөрәге менән яңғыҙ ҡалыуы тағы ла ауырыраҡ була.

Йәйәүләп оҙон юл үткән Хашимдың да аяҡтары талыуын автор нисек бар шулай әйтеп һалмай, ә уларҙың ут шикелле яныуын бәйән итә: *Район үҙәгенән сыҡҡаны бирле йәйәү атлаған аяҡтарының балтырҙар тартышып ҡуйҙы шул саҡ, табандары ла ут күүек яна.* Әммә икенсе осраҡта шул уҡ ут ошо күренештең ҡапма-ҡаршыһын, йәғни шәп атлау, йүгереүҙе аңлатыр өсөн ҡулланыла: *Баш һөйәгенән ҡото алынған Хашим, арыуын онотоп, уттан ҡасҡан кеше кеүек атланы ла атланы.*

Ошо миҫалдарға оҡшаш төрлө сағыштырыуҙар ҡулланылған башҡа һөйләмдәрҙе ҡарап ҡына үтәйек:

Мирхәйҙәровтың уның килеүенә бала төҫлө һөйөнөүен күреүҙән Әптеләхәттең күҙенә йәш эркелде.

Ихсанбай менән булган алыштан һуң ниндәй ҡөҙрәт менән шул тылсым эйәһенең әйткәндәре усаҡ төбөндәге ҡуҙҙай емелдәй башланы.

– Йомошо...– Фәүзиә ҡарсыҡ, тамағына талҡан торғандай, ҡапыл туҡтаны.

– Мейесте баҙлата яҡҡанһың... – Түрәнең маҡтауына барометр кеүек һиҙгер Рауза быны шунда уҡ эләктереп алды.

Шулай итеп, художестволы әҫәрҙе барлыҡҡа килтереүҙә сағыштырыуҙарҙың роле бик ҙур. Яҙыусыға бик күп мөмкинселек бирә: геройҙарҙың тышҡы ҡиәфәттәрен һәм эске кисерештәрен, сифаттарын, психологияһын аса, беҙҙе уратып алған төрлө күренештәрҙе, предметтарҙы образлылыраҡ итеп бирә.

Әҙәбиәт:

1. Ғарипова Т. Бөйрәкәй. Роман, повесть һәм хикәйәләр. Өфө, 1997. 652 бит.

2. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1972. 388 бит.

3. Әхмәтйәнов К.Ә. Поэтик образлылыҡ. Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1979. 160 бит.
© Хәйҙәрова А.Р., Абдуллина Г.Р., 2024

УДК 392.7

Чжан Чжимин,
бакалавр,
Ван Сюецзяо, Хань Шу,
преподаватели, Ляонинский университет, Китай

О стратегии китайской культурной коммуникации для корейской молодежи

Данное исследование является частью молодежного проекта Международного исследовательского проекта по изучению китайского языка: «Исследование интеграционного режима преподавания китайского языка в режиме онлайн-оффлайн в Корее» (21YH07D), общего проекта по философии и социальным наукам в городе Шэньян: «Исследование по подготовке «Одного пояса и одного пути». Исследование по подготовке китайской карманной книги для перспективного туризма Шэньяна в перспективе «Одного пояса и одного пути» (SY20230205Y), общий проект Ляонинского университета: «Международное образование и китайская культурная коммуникация на фоне «Интернет+» (2020skczb095).

Аннотация: Рассказывание хорошей китайской истории не только улучшает представление корейской молодежи о Китае, но и укрепляет дружбу между Китаем и Кореей и способствует культурному обмену между двумя странами. Исходя из текущей ситуации и проблем базовых знаний корейской молодежи о китайской культуре, в данной статье рассматривается, как рассказать хорошую китайскую историю в соответствии с особенностями корейской молодежной группы с помощью стратегий поэтического обучения, культурного опыта и развлекательной культуры, чтобы расширить их знания и интерес к прекрасной китайской культуре в свете потребностей китайской культурной коммуникации

в новую эпоху. Ключевые слова: корейская молодежь; китайская культура; межкультурная коммуникация

Ключевые слова: культурная коммуникация, стратегия, корейская молодежь, китайская культура, межкультурная коммуникация.

В августе 1992 года, более 30 лет назад, Китай и Республика Корея установили дипломатические отношения. За это время обе стороны осуществляли многоуровневое сотрудничество в различных областях, включая политику, экономику и культуру, и поддерживали тесные контакты по региональным и международным вопросам. Однако с постепенным углублением взаимозависимости между двумя странами и постепенным усилением трений многие факторы привели к новым изменениям и проблемам в восприятии корейского народа, особенно корейской молодежи, по отношению к Китаю. В последние годы был достигнут большой прогресс в »рассказывании китайских историй» с международной точки зрения, но перед лицом сложных и разнообразных проблем и трудностей, как преодолеть когнитивные барьеры, прорваться через «узкое место», лучше распространять китайскую культуру и позволить большему количеству замечательных китайских историй выйти за пределы страны, как преодолеть когнитивные барьеры, прорваться через «узкое место» и лучше распространить китайскую культуру, чтобы больше замечательных китайских историй вышло за пределы Китая и вышло на мировую арену, – вот главная проблема, которую нам необходимо решить.

1. Анализ текущей ситуации и проблем восприятия Китая корейской молодежью:

Во-первых, с точки зрения сравнения стран, корейская молодежь имеет относительно низкий уровень доверия к Китаю. Согласно отчету, сделанному на основе исследования взаимной осведомленности молодежи Кореи и АСЕАН за 2021 год [1], опубликованному Центром АСЕАН-Корея, уровень доверия корейской молодежи в возрасте от 19 до 34 лет к Китаю составляет всего 38,1 %, что находится на самом низком уровне по сравнению

с общими данными исследования. Эти данные наглядно отражают значительную разницу между отношением корейской молодежи к Китаю и к другим странам и регионам.

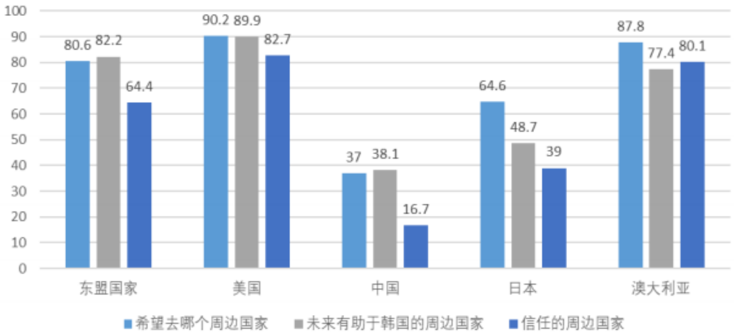

Рис. 1. Данные опроса о доверии корейской молодежи к соседним странам.

Во-вторых, с точки зрения возрастной структуры, молодежная группа корейцев имеет более глубокое негативное восприятие Китая, чем другие возрастные группы корейцев. Согласно опросу, проведенному журналом Current Affairs IN в 2021 году, только 15,9 % южнокорейских респондентов в возрастной группе 20–29 лет имеют благоприятное мнение о Китае, что значительно ниже, чем в других возрастных группах. Это говорит о том, что молодое поколение Южной Кореи имеет относительно негативные взгляды и отношение к Китаю.

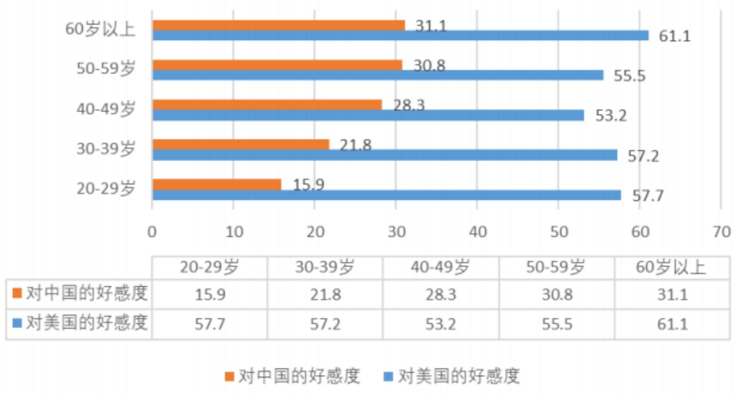

Рис. 2. Сравнение благосклонности корейского народа к Китаю и США.

Кроме того, количество студентов, приезжающих в Китай, косвенно отражает тенденцию снижения популярности Китая среди молодых корейцев. С момента установления дипломатических отношений между Китаем и Южной Кореей количество студентов, приезжающих в Китай, демонстрировало устойчивый рост. Однако, начиная с 2018 года, число южнокорейских студентов, обучающихся в Китае, стало резко падать, сократившись примерно на 50 000 человек за пять лет. Хотя на это повлияли различные факторы, такие как эпидемия Син-Кван, это также является побочным отражением снижения благосклонности южнокорейской молодежи к Китаю.

2. Отслеживание текущих проблем в восприятии Китая корейской молодежью:

1) политическая динамика и влияние международной стратегической среды. Важными факторами влияния являются изменения в политической динамике и международной стратегической обстановке. По мере изменения внутриполитической атмосферы и корректировки международной стратегической обстановки политическая позиция корейской молодежи значительно изменилась, а усиление консервативных сил привело к тому, что некоторые молодые люди стали придерживаться все более консервативных политических взглядов. Кроме того, продвигаемая Соединенными Штатами «Индо-Тихоокеанская стратегия», попытка построить «чиповый союз» и другие инициативы, несомненно, усилили расхождение интересов между Китаем и Южной Кореей [2], что привело к появлению «китайской угрозы» у корейской молодежи. Это привело к росту восприятия «китайской угрозы» среди корейской молодежи, что, в свою очередь, отразилось на ее восприятии отношений между Китаем и Южной Кореей;

2) сложная среда общественного мнения и иррациональные трения в Интернете.

В сложной и изменчивой среде общественного мнения и в водовороте интернет-пространства путь восприятия

Китая корейской молодежью полон поворотов и изгибов. Некоторые сообщения корейских СМИ порой окутывают правду, как туман, а в некоторых случаях даже изображают Китай в искаженном и демонизированном виде. В интернет-пространстве трудно отличить правду от лжи, информация сильно фрагментирована, что затрудняет формирование у молодых корейцев полного и точного представления о Китае, что, в свою очередь, усугубляет их негативное восприятие Китая.

Когда мы пытаемся собрать воедино картину далекого места, мы обнаруживаем, что фрагменты в наших руках настолько разрозненны, что мы не в состоянии нарисовать полный контур. Именно с такой дилеммой сталкиваются молодые корейцы, пытаясь понять Китай. Они хотят узнать настоящий Китай, но часто путаются во фрагментах и не могут найти мостик к пониманию.

Например, такие исторические и культурные вопросы, как проблема Северо-Востока, атрибуция Когурё и торги за наследие Фестиваля лодок-драконов в начале XXI века, вызвали жаркие споры и эмоциональные столкновения в Интернете, которые были подобны маслу на огне и обострили отношения между двумя сторонами. Теперь появляются новые спорные моменты, такие как проблема кимчи и корейской одежды, что подливает масла в огонь и делает и без того напряженные отношения еще более шаткими;

3) запутанный процесс передачи и обмена культурными ценностями. Запутанная система культурного наследования и обмена также является важной причиной проблемы восприятия Китая корейской молодежью. Связь между Китаем и Южной Кореей в плане культурного наследования и обмена постепенно ослабевает, и корейская молодежь не имеет достаточных знаний о традиционной китайской культуре, а воспитание китайского характера отошло на второй план, что привело к феномену дефекта китайской иероглифической культуры. Кроме того, Южная Корея размывает понятия и источники некоторых традиционных культур и даже искажает и очерняет факты китайской истории в некоторых кино- и телефильмах, что

не только вводит в заблуждение корейскую молодежь, но и усугубляет ее ошибочное восприятие Китая. В то же время отсутствие объективного и полного рассказа о Китае в корейском историческом образовании также привело к формированию одностороннего и искаженного образа Китая в глазах корейской молодежи.

3. Стратегии культурной коммуникации для корейских молодежных групп.

Молодежные группы обладают многими атрибутами мультикультурной коммуникации. Они являются одновременно объектом, носителем и субъектом коммуникации. Поэтому важно улучшить восприятие корейской молодежной группы по отношению к Китаю, чтобы они стали свидетелями «китайской истории», прочувствовали ее и распространили, тем самым повысив позитивное восприятие группы в целом и корейского общества по отношению к Китаю.

1) преподавание поэзии, связанной с эмоциональным резонансом. История китайской литературы имеет долгую историю, и тексты разных жанров несут в себе тяжелую историю и культуру. Как яркая жемчужина в истории литературы, поэзия Тан и лирика Сун содержат богатую историческую культуру и эстетические интересы, и могут в полной мере продемонстрировать духовное мировоззрение и ценностное выражение китайской нации. Эмоции, как тесная связь между людьми, играют важную роль в культурном обмене.

Преподавая китайскую поэзию в рамках учебной программы, читая стихи, объясняя предысторию и эмоциональные концепции поэтов, интерпретируя образность слов, показывая музыкальную, живописную и риторическую красоту стихов Тан и Сун [3], корейская молодежь сможет глубже понять китайский образ мышления и ценности, а затем постичь подтекст и духовность китайской культуры, расширить свои знания и понимание китайской культуры;

2) культурный опыт: интерактивное участие. Практика – единственный критерий для проверки истины, а опыт общения с культурой играет важную роль в снижении

культурных барьеров и распространении культуры. Культурный опыт имеет большое значение для корейской молодежи, чтобы научиться понимать китайскую культуру и хорошо рассказывать китайские истории. Лично участвуя в китайской культуре, корейская молодежь может повысить свой интерес и энтузиазм к китайской культуре, глубже понять и почувствовать очарование китайской культуры. Поэтому мы должны активно интегрировать культурные ресурсы, внедрять культурную концепцию мультисимбиоза в межкультурную коммуникацию, поощрять мероприятия по распространению культурного опыта и привлекать больше корейской молодежи в Китай для путешествий и исследований, чтобы дать им возможность наблюдать и испытывать Китай более непосредственно. Предоставлять корейской молодежи больше возможностей для обучения и обмена, а также способствовать распространению и влиянию китайской культуры на международной арене.

Чтобы повысить интерактивность культурного опыта, корейскую молодежь можно направить к участию в китайском культурном опыте следующими тремя способами: во-первых, можно предложить серию курсов по различным регионам, чтобы систематически знакомить с природным ландшафтом, историей и культурой Китая и т. д., и в то же время сочетать их с экскурсиями и культурными путешествиями, чтобы позволить им интуитивно почувствовать очарование китайской культуры; во-вторых, можно использовать ресурсы культурного творчества и ненаследия, чтобы корейские молодые люди могли участвовать в разработке и производстве продуктов культурного творчества и узнавать о технике ненаследия. Во-вторых, мы можем использовать ресурсы культурного творчества и ненаследия, чтобы позволить корейской молодежи участвовать в разработке и производстве продуктов культурного творчества и изучать навыки ненаследия. Например, можно предложить курсы культурного опыта, такие как чайное искусство, каллиграфия, вырезание из бумаги и т. д., чтобы дать корейской молодежи возможность почувствовать глубокое

наследие китайской культуры в практическом производстве; кроме того, их можно привлечь к участию в китайских обычаях и фестивалях, таких как заворачивание пельменей на Весеннем фестивале, призрачные фонари на Фестивале фонарей, гонки на драконьих лодках на Фестивале драконьих лодок, изготовление лунных пирогов на Фестивале середины осени и т. д., и познакомить с историческим происхождением и культурным подтекстом, чтобы они могли глубже почувствовать очарование китайских праздников. Это позволит корейской молодежи глубже прочувствовать атмосферу и особенности китайских фестивалей и укрепить свой интерес и любовь к китайской культуре;

3) использование рекреационной культуры в качестве средства. Корейская молодежь с большим интересом относится к популярной культуре и принимает ее, поэтому мы можем разработать индивидуальные коммуникационные стратегии для разных кругов и точно создать культурные продукты и услуги, отвечающие предпочтениям корейской молодежи. Использовать медиаплатформы для расширения путей культурной коммуникации, такие как короткие видеоролики, музыка, фильмы, телевизионные драмы, эстрадные шоу и другие формы развлечений, чтобы представить им китайские истории в более яркой и интересной форме. В то же время, укрепляя работу официальных аккаунтов и предоставляя мультиязычные услуги, такие как онлайн Институт Конфуция [4], China TV и Tik Tok, мы можем сформировать коммуникационную синергию и усилить международное влияние китайской культуры.

Например, с помощью национальных официальных каналов можно организовать китайско-корейские мероприятия по обмену поп-культурой, такие как музыкальные фестивали и показы мод, чтобы использовать поп-культуру для привлечения внимания корейской молодежи; некоторые китайские фильмы и телепрограммы, пользующиеся большой популярностью в Корее, также могут быть выбраны для показа и продвижения,

сопровождаемого преподаванием китайского языка и культурной интерпретацией, чтобы корейская молодежь могла узнать об истории, культуре и социальном ландшафте Китая, наслаждаясь драматическими фильмами. Программа также может проводить интерактивные мероприятия в режиме онлайн, приглашая корейскую молодежь к участию в дискуссиях и обмене опытом.

4. Заключение

Подводя итог, можно сказать, что перед лицом корейской молодежи, группы с глобальным видением и восприимчивостью, мы должны использовать разнообразные стратегии, не только через обучение стихам и словам, используя эмоциональный резонанс как мост, чтобы позволить им понять глубокое наследие китайской культуры, но и через культурные мероприятия, предоставляя возможности для взаимодействия и участия, чтобы позволить им испытать очарование Китая из первых рук. Нельзя игнорировать и эффект развлекательной коммуникации, ведь использование популярных культурных носителей, таких как короткие видеоролики, музыкальные, кино- и телевизионные произведения, делает китайские истории более привлекательными. Эти инициативы не только помогут преодолеть когнитивные барьеры и укрепить добрую волю корейской молодежи к Китаю, но и помогут создать дружественную атмосферу для культурных обменов между Китаем и Южной Кореей, придав новую жизненную силу устойчивому развитию отношений между двумя странами. В будущем мы надеемся, что реализация этих стратегий будет способствовать широкому распространению китайских историй среди корейских молодежных групп и глубокому взаимопроникновению китайской и корейской культур.

Литература:

1. Yu W.-Ying. Обзор представлений корейских молодежных групп о Китае // Мир и развитие. 2022. № 4. С. 119–139.

2. Wang X. Южнокорейский «взгляд на Китай»: строительство, трансформация и мотивация // Мир и развитие. 2023. № 6. С. 134–159.

3. Тенгманн. Исследование преподавания поэзии Тан на китайском языке и культуре в Корее. Хунаньский нормальный университет, 2014.

4. Фан Жуйчин. Характеристики и тенденции развития китайской культурной коммуникации в Корее в эпоху новых медиа // Сравнительные исследования культурных инноваций. 2021. № 5(30). С. 161–166.

© Чжан Ч., Ван С., Хань Ш., 2024

УДК 811.512.141'

Шаһивәлиева Сулпан Рәфит ҡыҙы,
студент,
Саньярова Рәмилә Рәмил ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө к., БР.

Рәми Ғарипов шиғриәтендә «дуҫлыҡ» концептына лингвомәҙәни анализ

Лингвокультурология – лингвистика фәненең яңы формалашып килгән тармағы. Ул бер яҡтан, милли тел менән мәҙәниәтте өйрәнеүсе фәндәрҙең синтезын тәшкил итә, йәғни, улар менән йәнәш тора. Икенсе яҡтан, телдең үҙенең функцияһын үтәү процесында мәҙәниәт менән бер бөтөн системаны барлыҡҡа килтереүендә, үҙ-ара бәйләнешкә инеүендә, шулай уҡ уларҙың бер-береһенә мөнәсәбәтле булыуын да лингвокультурология фәне өйрәнә.

Милли мәҙәниәтте тикшергәндә телсе ғалимдар «концептосфера» термины менән эш итәләр. «Концептосфера – айырым кешенең, шулай уҡ айырым бер телдең һүҙлек запасында һаҡланған саралар».

Һуңғы йылдарҙа тел ғилеменең иғтибары телдең мәҙәниәт менән үҙ-ара бәйләнеше, телдең сәйәси һәм рухи контекст менән бәйләнеше проблемаларына йүнәлтелә.

Тел картинаһы тип ғалимдар кешенең тирә-яҡ тураһындағы белемдәр системаһын тел саралары аша еткереүҙе атайҙар. Тел картинаһы кешенең фекерләү процесы менән бәйле. Шулай уҡ ул реаль ысынбарлыҡты

сағылдыра һәм халыҡ аңының милли-мәҙәни үҙенсәлеген белдерә. Индивидуаль тел картинаһы айырым шәхестең донъя хаҡындағы белемдәрен еткерә.

Телдең концептосфераһын өйрәнгәндә иң ҡатмарлы һәм үҙенсәлекле «асҡыстар» булып халыҡтың әхлаҡи-мәҙәни ҡиммәттәрен сағылдырыусы универсаль төшөнсәләр – категориялар тора. Улар араһында «дуҫлыҡ» концептының әһәмиәте әйтеп бөткөһөҙ. Сөнки ул милли тел картинаһына хас әхлаҡи маяҡтарҙы ла, дуҫлыҡ төшөнсәһенең мәҙәни йөкмәткеһен дә һүрәтләй. Әммә ләкин юғары мәғәнәгә эйә «һөйөү», «йән» кеүек универсаль мәҙәни һүҙ-асҡыстарға ҡарағанда, «дуҫ» һәм «дуҫлыҡ» концепттары лингвистикала өйрәнелеп етмәгән, уның ижтимағи мәҙәниәттәге фәлсәфәүи йөкмәткеһе, милли үҙенсәлеге, индивидуаль тел шәхесе картинаһындағы асылы һорауҙары ҡараңғы ҡала килә. Концепттың бер төрө булараҡ «дуҫ» һәм «дуҫлыҡ» концепттары хәҙерге тел ғилемендә үҙе генә айырым бер төшөнсә була алмай, ул мәҙәниәттең һәм телдең мәғәнә структураһының бер өлөшө, шулай ҙа уны тикшереү һәм өйрәнеү лингвистика өсөн актуаль проблема. «Дуҫ» һәм «дуҫлыҡ» концепттары – социомәҙәни феномен, уның художестволы әҙәбиәт әҫәрҙәрендә һәм халыҡ ижадында тел картинаһында асылышы тәбиғи күренеш. Милли тел картинаһында ул ижтимағи-мәҙәни йөкмәткегә эйә, үҙенсәлекле әхлаҡи төшөнсәләрҙе үҙендә йөрөткән бер «асҡыс»ҡа әйләнә.

«Дуҫлыҡ» концепты – һәр халыҡтың донъя картинаһында үҙәк урындарҙың береһен алып тороусы, этик характерҙағы универсаль концепттарҙың береһе. Хәҙерге осор мәҙәниәтендә «дуҫлыҡ» концептының йөкмәткеһендә донъя диндәренән килеүсе әхлаҡи-этик башланғыстарҙың да, Европа һәм көнсығыш философияһында үҫтерелгән концепцияларҙың да асыҡ сағылыуын күрәбеҙ. Әгәр көнбайыш мәҙәниәтендә дуҫлыҡтың индивидуаль мөнәсәбәттәрҙе характерлаусы нәмәләре (яҡын күреү, изгелек күрһәтеү, шәхси файҙа, аралашыуҙан ыңғай кисерештәр алыу) үҙәккә ҡуйылһа, көнсығыш мәҙәниәтендә коллектив башланғыстар,

кешеләрҙең бер идеология арҡылы берләшеүе, рухи яҡынлыҡ төп нигеҙ итеп алына. Бөгөнгө дәүерҙә дуҫлыҡ төшөнсәһенә ҡарата ошондай төрлөсә ҡараштар концепттың семантика йөкмәткеһен тәрәнәйтә барып, һәр халыҡтың тел картинаһында этномәҙәни йәһәттән сағылыш таба.

Рәми Ғарипов шиғриәтендә «дуҫлыҡ» концепты әхлаҡи-этик планда асылып, универсаль концепт дәрәжәһенә күтәрелә. Ғәҙеллек, мәрхәмәтлелек, кешелеклек, мөхәббәт кеүек төшөнсәләр менән байытылып, уның әҫәрҙәрендә концепт гуманистик һәм фәләсәфәүи планда тәрән итеп асыла.

КӘМӘЛӘ
Класташ дуҫтарыма
Хуш бул, мәктәп!
Иртәгә – вуз!
Бөгөн
Беҙҙең аҫта Иҙел тирбәлә.
Балҡый кәмәләге дуҫтар йөҙө,
Ебәк тулҡын йүгерә тирәләп,
Һөйә ҡояш шаян тулҡындарҙы,
Күҙгә кеүек, Иҙел емелдәй.
Ҡояш һымаҡ уйҙар яҡты беҙҙең,
Тойғолар ҙа ташыу Иҙелдәй.
Дуҫтар ишә берҙәм, көстәр – ташҡын,
Ярып бара кәмә тулҡынды.
Уның кеүек еңер ҡаршылыҡты
Берҙәмлеге беҙҙең дуҫлыҡтың.
Кәмә эҙһеҙ.
Ләкин тормош эҙен
Йылдар ғына күмә аламы?
Беҙ бит, дуҫтар, ерҙә киләсәкте
Яҡынайтҡан юлдар һалабыҙ!
Дуҫтар менән ғүмер – яҡты баҡса,
Һүнмәҫлек дәрт бирә йәшәүең.
Ҡайҙа ғына булһаҡ та беҙ
Юғалтмайыҡ дуҫлыҡ йәшәүен!
Дуҫтар ишә берҙәм, көстәр – ташҡын:

Ярып бара кәмә тулҡынды.
Беҙ йырлайбыҙ, беҙҙең йырыбыҙға
Ағиҙел дә түҙмәй ҡушылды.
Тик һин гүзәл бар донъяла,
Иркен, киң Тыуған илем.
Мең йыл йәшәп булғанда ла
Мин йәшәп туймаç инем!

Рәми Ғарипов поэзияһында «дуçлыҡ» концептының репрезентацияһы әҙәби телдең образлылыҡ саралары, башҡорт теленең төрлө һүҙ төркөмдәренә ҡараған лексемалар, грамматик тел саралары ярҙамында башҡарыла. Шағир әçәрҙәренең образдары сағыулығы һәм стилистикаһы концепттың репрезентацияһын эмоциональ-экспрессив планда башҡарырға, уның яңы семантик биҙәктәрен асырға булышлыҡ итә.

ДУÇЛЫҠ
Бармай торор тауға тик тау ғына, –
Барышмайса тормай кешеләр.
Ҡытай стенаһын емереп тә
Күрештеләр бөйөк күршеләр.
Айырмайса ике ҙур ҡитғаны,
Ҡауыштырып ике араны,
Сал Уралым Тибет ҡорҙашына
Бер туғаны итеп ҡараны.
Бер кем танымаған саҡта таный
Бер-береһен дуçтың ҙурҙары,
Ауырлыҡта дуçтар һыналалар,
Уртаҡлашып икмәк-тоҙҙарын.
Ишеткәндә Ҡытай йырҙарын беҙ
Килеп күрешкәндәй үҙегеҙ:
Һеҙҙең еңеү – беҙҙең еңеүебеҙ,
Беҙҙең һүҙ – ул һеҙҙең һүҙегеҙ.
Һеҙҙе беҙгә бер тыу беректерҙе
Ирек өсөн изге көрәштә.
Бөйөк маҡсат өсөн генә тыуа
Бөйөк дуçлыҡ шулай һәр эштә.
Юҡ арала Ҡытай стенаһы,
Бар арала Уралтау ғына.

Тик унда ла ирек һөйгән халҡым
Ғорур баҫҡан дуҫлыҡ һағына.

«Дуҫлыҡ» төшөнсәһенең халыҡта нығынған әхлаҡи, фәлсәфәүи нигеҙен сағылдырып, һәр әҫәр уны үҙенсә аса һәм шуның менән был төшөнсәнең мәғәнә йәкмәткеһен ифрат киңәйтә, милли тел картинаһын яңы биҙәктәргә байыта. Тимәк, концепт тағы ла тәрәнерәк өйрәнелергә тейеш. Рәми Ғарипов шиғырҙарына концептуаль анализ «дуҫлыҡ» концептының ижтимағи йөкмәткеһенә төшөнөргә ярҙам итә.

Шулай итеп, башҡорт телендә «дуҫлыҡ» концепты башҡорт халҡының донъя тел картинаһында ғәйәт тәрән мәғәнәләргә эйә. Ул борондан формалашҡан милли фекер менән бәйле һәм халыҡ ижадында осраған фекерҙәр әҙәби әҫәрҙәрҙә, телмәр лексикаһында нығынған. Былар барыһы ла концепттың байлығын өйрәнеүҙең ҡатмарлы булыуын, төрлө өлкәлә лә айырым төшөнсәләр белдереүен күрһәтә һәм асыҡлай.

Әҙәбиәт:

1. Ғарипов Р. Әҫәрҙәр. Өс томда, I том. Шиғырҙар, поэмалар / Төҙ. Н.В. Ғарипова. Өфө, 1996. 448 бит.

2. Ғарипов Р. Сыңрау торна. Шиғырҙар, поэмалар. Өфө, Китап, 2021. 356 бит.

3. Зайнуллин М.В. Общие проблемы лингвокультурологии. Уфа: Китап, 2008. 342 с.

4. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2007. 357 с.

© Шаһиваолиева С.Р., Саньярова Р.Р., 2024

УДК 811.512.141

Шәмсетдинов Рәзил Рөстәм улы,
студент,
Әлимбаева Гөлшаян Ғәбсәләм ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., өлкән уҡытыусы,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Бойороҡ һөйкәлеше ҡылымдары ярҙамында башҡа мәғәнәләрҙең бирелеше (З. Биишеваның «Емеш» романы миҫалында)

Бойороҡ һөйкәлешенең II зат формаһы һәм шулай уҡ был формаға эйәреп килгән модаль киҫәксәләр берәй эш-хәлдең һөҙөмтәһе менән ҡәнәғәт булмауҙы, аптырауҙы белдерә ала: 1. *Ысынлап та, бынауы залда ултыр ҙа Өфөлә йәки Мәскәүҙә һөйләгәнде, йырлағанды* ***ишет тә ҡуй әле****! Мөғжизә бит!* 2. *Йә инде, бынан һуң уға һүҙ* ***өндәш инде****!* 3. *Йә, шуны ла әйтәм әле, ата-әсәңдең берҙән-бер ҡәҙерле балаһы була тороп, ташҡүлсәйем, ас-яланғас тигәндәй, бынауындай тауыҡ кетәгендәй өйҙә* ***йәшәп ятсы инде****, ә?* 4. *Тик бында хатта ишек йүкә менән бәйләнмәгән. Теләйһең икән* ***ин дә сыҡ. Ал да сыҡ****.* 5. *Ә хәҙер килеп бына* ***онот та ҡуй****, имеш!*

Бойороҡ һөйкәлешенең III зат формаһы һәм шулай уҡ ошо формаға ***-сы / -се*** аффикстары, ***әле*** киҫәксәһе ҡушылып яһалған ҡылымдар ғәжәпләнеү, үкенеү, асыуланыу, йәлләү һәм ғорурланыу кеүек модаль һәм эмоциональ мәғәнәләрҙе белдерә. Мәҫәлән: 1. *Өлкә журналында хикәйәң* ***сыҡһын әле****! Кем ҡыуанмаҫ?* 2. *Юҡһа, бынауы ейәнем йәлке. Йә, ошо йәшенән туйғансы һөт-ҡатыҡ эсмәй* ***үҫһен әле****!..* 3. *Йә, ошоғаса йорт-ереү, бала-сағаң* ***булмаһынсы әле****?*

Йыш ҡына бойороҡ һөйкәлеше формалары ҡушма һөйләмдәрҙә шарт, кире, маҡсат эйәрсән һөйләмдәрҙең хәбәре функцияһында ҡулланыла. Тикшерелгән романда шарт һөйләмдәрҙең хәбәре вазифаһында бойороҡ ҡылымдарҙың ҡулланылыуына шундай миҫалдар осрай: 1. *Йәй* ***етһен****, урман* ***ҡуйырһын әле****, үҙебеҙ белербеҙ...* 2. *Ҡасан* ***килмә*** *– кеше. Ҡайҙа* ***ҡарама*** *– кеше!*

Кире һөйләмдәрҙең хәбәре вазифаһында бойороҡ ҡылымдарының ҡулланылышына миҫалдар: 1. *Эй-й, Яшинский* ***нисек кенә таҡмаҡламаһын****, Дәүериә апайҙың ҡулынан серле скрипкаһын тартып ала алмай ҙа баһа!* 2. *Ләкин дошман* ***нисек кенә мәкерлеләнмәһен****, беҙ барыбер йомғаҡты һүтеп, эсендә нимә йәшеренгәнен белербеҙ.* 3. ***Нисек кенә киймә****, барыбер тәндә килбәтһеҙ һалпаңлап тора.* 4. *Ә уның был тойоуы,* ***нисек кенә ғәжәп булмаһын****, һәр саҡ тип әйтерлек үҙен аҡлап та килә.* 5. *Һин [Ҡояш]* ***ни хәтле сағыу янма****, Мөхәббәт менән Тереклектән мәхрүм булғанға, йәмең юҡ.* 6. ***Нисек кенә ғәжәп булмаһын****, Емеш уны бөтәһенән дә нығыраҡ яратты ла ҡуйҙы.*

Маҡсат һөйләмдәрҙең хәбәре вазифаһында бойороҡ ҡылымдарының ҡулланылышына шундай миҫалдар килтерергә була: 1. *Ә ул [халыҡ] һине* ***яратһын****, һиңә* ***ышанһын өсөн****, һин үҙең иң элек уны ятарырға, уның өсөн янып көрәшергә тейешһең.* 2. *Нимә эшләргә? Һорнайған, килбәтһеҙ малай ҡабат* ***яҙырға баҙнат итмәһен өсөн****, ни әмәл итергә...* 3. *Берҙәм хужалыҡтар бына һинең балаларың ҡалаларҙа уҡып йөрөрлөк тормошта* ***йәшәһен өсөн*** *төҙөлә.* 4. *Берәй яйын табып, кейәүҙең башын* ***ашамаһын****, тип ҡурҡам.*

Бойороҡ һөйкәлешенең III зат формаһы менән һөйләмдә ***нисек, нindәй, кем*** кеүек һорау алмаштары ла ҡулланғанда, ваҡиғаларҙың мөмкин була алыуына һөйләүсенең ышанысһыҙлығы, йәки әйтеп үтелгән эш-хәлдең инҡар ителеүе белдерелә. Был күренешкә романда миҫалдар бихисап: 1. *Юҡһа Хаммат ағайҙың* ***ниндәй дошманы булһын****?* 2. *Ғүмеренә бер сәскә атмаған, емеш бирмәгән ҡыу ағас* ***кемде ҡыҙыҡтырһын****?!* 3. *Быларға шулай иркенлек булғанда, яңылыҡтың аҙымы* ***нисек еңел булһын****?!* 4. *Бында* ***ниндәй ғәжәпләнер урын булһын****?* 5. *Комсомолецтар* ***ниңә*** *кеше* ***тукмаһындар****.* 6. *Һинең бынауындай талымһыҙлығыңды күреп торғанда, әсәйеңдең башына* ***калай итеп бүтән һүҙ килһен****?* 7. *Ғашиҡ кешенән* ***ниндәй ҡарауылсы сыҡһын?!*** 8. *Юҡ.* ***Нимәгә эсем бошһон****? Кәйефем харап шәп.*

Ваҡиғаларҙың үтәлеше мөмкин була алмауын шулай уҡ һөйләмдә бойороҡ ҡылымдары менән килгән *бар* ҡылымы белдерә: 1. ***Бар*** *һин уның менән* ***һөйләш****!* 2. ***Бар, бел*** *һин уның күңел төбөндә нимә ятҡанын!..*

Хәл ҡылымдан һәм бойороҡ һөйкәлешенең III зат ***ҡараһын, ҡараһындар*** формаларынан яһалған конструкция һәм *әйҙә* ымлығы һөйләүсенең икенсе бер заттан теге йәки был эш-хәлде башҡара алмауына ишара яһай: 1. ***Әйҙә****, аҙаҡ хәленән килһә,* ***аҡланып ҡараһын****.* 2. ***Әйҙә****, купестәр ярышып* ***ҡараһындар әле*** *беҙҙең менән!* 3. ***Әйҙә****, шунан колхоз тип* ***йөрөп ҡараһындар****.*

Бойороҡ һөйкәлеше формалары теге йәки был эште нисек башҡарырға кәрәклекте, әммә аҙағын уйлап эшләү кәрәклекте иҫкәртеү кеүек модаль мәғәнәләрҙе лә аңлата алалар. Иҫкәртеү мәғәнәһе ***ҡара*** ҡылымы ярҙамында белдерелә: 1. ***Һатып ҡына ҡара****. Унан күрерһең!* 2. *Емештең сәсенә* ***ороноп ҡара****!* 3. ***Ҡара****, беҙҙе* ***һемәйтмә****!*

Шулай уҡ иҫкәртеү мәғәнәһе ***тағы*** һүҙе ярҙамында ла бирелә: 1. *Кире әйләнеп* ***сығып ҡасмаһын тағы****!...* 2. *Ҡыуаныстан* ***илап ебәрмә тағы****!*

Иҫкәртеү мәғәнәһе хәл ҡылымдарға ***ҡуйыу, китеү*** ярҙамлыҡ ҡылымдары эйәреп яһалған аналитик конструкциялар менән дә белдерелә: 1. *Инәй, аяҡ аҫты ҡараңғы. Ипләп кенә бар.* ***Йығылып****,* ***имгәнеп ҡуйма****.* 2. *Һин, Иштуған улым, был хаҡта алдан уйламай, кәңәшләшмәй, үҙ белдегең менән берәй бәләгә* ***тарып ҡуйма!***

Бойороҡ һөйкәлеше формалары шулай уҡ теге йәки был кешенең йәки төркөмдөң ниндәйҙер бер үҙенсәлеген, шөғөлөн дә белдереү өсөн ҡулланыла: 1. *Уға бит* ***еңел йәшәргә*** *лә кешеләр өҫтөнән үҙенсә* ***хөкөм йөрөтөргә*** *генә* ***булһын****.* 2. *Беҙҙең халыҡҡа ни, уға аллаң ни ҙә, муллаң ни, уға һин кәмит кенә күрһәт…* ***ҡыҙыҡ булһын*** *да, ул* ***эсен тырнап көлһөн****.* 3. *Уларға ни* ***мәҙәк кенә булһын****.*

Шулай итеп, башҡорт телендә бойороҡ һөйкәлеше ҡылымдарының ҡулланылышы бойороу мәғәнәһе биреү менән генә сикләнмәй. Бойороҡ һөйкәлешенең төрлө модаль мәғәнәләр бирә алыуына, ҡушма һөйләмдәрҙә шарт,

кире, маҡсат эйәрсән һөйләмдәрҙең хәбәре функцияһында ҡулланылыуына миҫалдар байтаҡ осрай.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт теле грамматикаһы: 3 томда. Т. II: Морфология / Яуаплы мөхәррире Х. В. Солтанбаева. Өфө: Китап, 2018. 312 б.

2. Биишева З. Емеш. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1977. 560 б.

© Шәмсетдинов Р.Р., Әлимбаева Г.Ғ., 2024

УДК 81-2

Шәрәфетдинова Миләүшә Наил ҡыҙы,
аспирант, башҡорт филологияһы, шәркиәт
һәм журналистика факультеты,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Төрки тел ғилемендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең өйрәнелеше

Тел системаһының лексикаһы үҙгәреүгә дусар. Сит телдәрҙән алынған һүҙҙәр, атап әйткәндә, инглиз һүҙҙәре, бөгөнгө көндә донъяның бөтә телдәрендә лә ҡулланыла. Башҡорт теленең лексик составында инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәрҙең булыуын мәҙәни-ара бәйләнештәрҙең төп күрһәткесе тип ҡарарға кәрәк.

Башҡорт телсеһе Ж.Ғ. Кейекбаев билдәләүенсә, башҡорт телендә үҙләштереү рус теле аша бара, сөнки ул башҡа Европа телдәре менән тығыҙ бәйләнештә тора, шунлыҡтан рус теле аша һүҙҙәр, үҙ сиратында, башҡорт теленә лә үҙләштерелә [8: 126].

Әйтергә кәрәк, төркиәттә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең ҡулланышын өйрәнеү мәсьәләһенә тейешле иғтибар бүленмәгән, шуға күрә был өлкәгә бәйле мәсьәләләр перспективалы һанала.

Мәҡәләнең маҡсаты – төрөк, ҡырғыҙ, татар һәм башҡорт телдәрендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең өйрәнелешен билдәләү.

Е.Г. Володинаның диссертация эшендә төрөк йәмғиәтенең яңы технологияларҙы әүҙем үҙләштереүе, бизнес һәм хеҙмәтләндереү өлкәһен үҫтереү, көнбайыш илдәре менән сәйәси һәм иҡтисади бәйләнештәрҙе киңәйтеү һәм нығытыу менән бәйле инглиз теле үҙләштермәләренең төрөк теленә үтеп инеү үҙенсәлектәре күрһәтелә. Автор билдәләүенсә, туған телде сит тел лексикаһынан азат итеү һәм туған тел саралары ярҙамында һүҙҙәргә эквиваленттар булдырыу буйынса эшмәкәрлек телдә артыҡ синонимия булдыра. Тикшеренеүсе үҙ хеҙмәтендә бер нисә лексик-тематик төркөм миҫалында телдең төрлө функциональ стилдәрендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең ҡулланыу өлкәләрен күрһәтә. Е.Г. Володина билдәләүенсә, компьютер технологияларының глобаль таралыуы автоматик рәүештә тейешле лексиканың таралыуына килтерә, лексик берәмектәрҙең күбеһе интернационализм булып тора [3].

Ҡырғыҙ телендә, төрөк телендәге кеүек үк, сит телдәрҙән үҙләштерелгән, бигерәк тә инглиз теленән алынған һүҙҙәр күп. Үҙләштереүҙәр йоғонтоһонда күп кенә ҡырғыҙ һүҙҙәре ҡулланылыштан сыға йәки мәғәнәһен үҙгәртә. Мәҫәлән, Н.А. Сооронкулова яҙыуынса: «Ҡырғыҙ һүҙҙәре урынына инаугурация, бойфренд, секонд-хенд, силлабус, курикулум кеүек һүҙҙәр барлыҡҡа килә» [9: 103]. Шулай итеп, үҙләштереү һөҙөмтәһендә ҡырғыҙ теле интернациональ һүҙҙәр менән әүҙем тулылана.

Инглиз теле татар тел мәҙәниәтенә, нигеҙҙә, рус теле аша үтеп инә. Тимәк, рус-татар ике теллелегенең европеизмдарҙы, шул иҫәптән инглиз телдәрен татар теленә үҙләштереүҙәге роле бәхәсһеҙ. Татар теле терминологияһында инглиз теленән үҙләштереү проблемалары М.Б. Хәйруллин, З.Ф. Мирғәлимова, Д.Х. Бакеева, Е.М. Абдуллин, Л.В. Әхмәтшина, Г.М. Туҡтарова һ. б. тарафынан тикшерелә [1].

Е.М. Абдуллин үҙенең диссертацияһында билдәләүенсә, татар теленең лексикаһын европа телдәренән алынған лексик берәмектәр менән яңыртыу күп томлы «Татар энциклопедияһында» ла күҙәтелә (2008-2018).

Тикшеренеүсе тотош һайлап алыу ысулы менән 200-ҙән ашыу инглиз теленән үҙләштермәне асыҡлай һәм уларҙы түбәндәге тематик төркөмдәргә бүлә: 1) ижтимағи-сәйәси лексика (*рейтинг, саммит, тандем, спикер, митинг, парламент, хобби, лидер* һ. б.); 2) финанс-иҡтисади лексика (*директор, дефолт, тендер, бюджет, лизинг, спонсор, чартер, маркет, маркетинг, маркер, фермер, ваучер, экспорт, импорт, капитал, холдинг, инвестор, банкноталар, доллар* һ. б.); 3) административ-хоҡуҡи лексика (*төбәк, мониторинг, вето, квота* һ. б.); 4) техник лексика (*компьютер, кластер, монитор, яхта, плейер, экспресс, трейлер, файл, лайнер, слайд, скотч, спин, спидометр* һ. б.); 5) әҙәбиәт һәм сәнғәт өлкәһендәге лексика (*бестселлер, юмор, тест, тотем, мюзикл, поп-музыка, рок-музыка, скетч, продюсер, фольклор, шоу, шоумен* һ. б.); 6) спорт лексикаһы (*волейбол, баскетбол, футбол, бокс, хоккей, теннис, ралли, регби, трек, спринт, спринтер, тренажер, тренер, финиш* һ. б.); 7) медицина лексикаһы (*хоспис, лазер* һ. б.); 8) киң мәғлүмәт саралары (*репортер* һ. б.) [1].

Башҡорт тел ғилемендә инглиз теле үҙләштермәләрен өйрәнеү күҙәтеү характерындағы бер нисә айырым мәҡәләнән [2: 4: 5] һәм Көнбайыш Европа үҙләштермәләрен өйрәнеүгә ҡайһы бер ынтылыштар яһаған бер нисә хеҙмәттән ғибәрәт [6: 7: 10]. Мәҫәлән, Э.С. Ғафарова үҙенең мәҡәләһендә хәҙерге башҡорт телендәге инглиз үҙләштермәләрен киң мәғлүмәт саралары материалы нигеҙендә ҡарай. Инглиз телендәге үҙләштермәләр татар теленә ингән кеүек, башҡорт теленә лә тәбиғи рәүештә рус теле аша инә. Башҡорт гәзиттәрен һәм журналдарын тикшергәндән һуң, автор, яңы әйберҙең йәки төшөнсәнең атамаһы булған һүҙҙәр инглиз теле үҙләштермәләренең күп өлөшөн тәшкил итә, тигән һығымтаға килә. Шул уҡ ваҡытта Э.С. Ғафарова түбәндәге лексик-семантик төркөмдәрҙе айырып күрһәтә: спорт лексикаһы, ижтимағи терминдар, профессионализмдар, сәнәғәт өлкәһендәге лексика, иҡтисад өлкәһендәге лексика, хәрби лексика, көнкүреш өлкәһе лексикаһы, сауҙа

өлкәһендәге лексика. Тикшеренеү һөҙөмтәһендә мәҡәлә авторы башҡорт телендәге инглицизмдарҙың фәнни һәм публицистик стилдәрҙә, шулай уҡ рекламала йыш осрауын һыҙыҡ өҫтөнә ала. Күп кенә инглиз үҙләштермәләре интернациональ лексика булып тора, был глобаллашеү һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килгән үҙләштереү күренешенең тәбиғилеген күрһәтә [4].

Г.М. Жданова һәм Л.А. Ярославованың мәҡәләһендә башҡорт телендә XX быуаттың 90-сы йылдары башынан алып хәҙерге осорға тиклемге инглиз теленән үҙләштерелгән һүҙҙәр ҡарала. Авторҙар, үҙләштереүҙең сәбәптәрен һәм юлдарын тикшергәндән һуң, инглиз һүҙҙәренең башҡорт теленә ике юл менән үтеп инеүен билдәләй: рус теле аша һәм туранан-тура инглиз теленән башҡорт теленә. Һуңғы юл популярлаша бара, мәҫәлән, википедияның интернет-энциклопедияһының башҡорт варианты күпселек терминдарҙы, һүҙбәйләнештәрҙе туранан-тура тәржемә итеү һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килгән. Хәҙерге ваҡытта телдә инглиз үҙләштермәләренең арта барыуына ҡарамаҫтан, уларҙы дөйөм ҡулланылышта тип иҫәпләргә ярамай, улар эшлекле, иҡтисади, спорт, ижтимағи-сәйәси, йәштәр һәм көндәлек мөхиттә әүҙем ҡулланыла. Художестволы әҙәбиәттә инглиз телендәге үҙләштермәләрҙең ҡулланылыуы әҫәрҙәргә стилистик һәм эмоциональ-экспрессив һыҙат бирә [5: 24].

Шуны ла билдәләп үтергә кәрәк, башҡорт телендә, күп кенә төрки телдәрҙәге кеүек үк, инглиз үҙләштермәләрен өйрәнеү лексик-тематик йүнәлештә бара, унда тикшеренеүселәр тәү сиратта инглиз теленән үҙләштереүҙәрҙең лексик-семантик аспекттарын иҫәпкә ала. Әммә фәнни хеҙмәттәр араһында инглиз телендәге үҙләштермәләрҙе башҡорт теленең ҡушма һүҙҙәр системаһы нигеҙендә өйрәнергә ынтылыштар бар. Г.Ә. Әмирханова билдәләүенсә, инглиз теле үҙләштермәләре араһында ҡушма, бигерәк тә парлы һүҙҙәр күп, уларҙың бер компоненты инглизсәнән үҙләштерелгән, ә икенсеһе бөтөнләй башҡа сит тел сығышлы (латин, грек, итальян, рус һ. б.). *Видео, медиа, супер, смарт, шоу, бизнес*

кеүек лексемаларға нигеҙләнгән парлы инглиз үҙләштермәләре йышыраҡ осрай. Инглиз телендәге үҙләштермәләр шулай уҡ ярымкалькалар барлыҡҡа килтереү өсөн дә бик әүҙем ҡулланыла, улар ҡушма һүҙҙәрҙең бер компоненты булараҡ та сығыш яһай [2 : 481].

Шулай итеп, ҡарап үтелгән хеҙмәттәрҙә төп иғтибар инглиз телендәге үҙләштермәләрҙе тематик классификациялауға һәм уларҙың барлыҡҡа килеү ысулдарын өйрәнеүгә бирелә. Төрки тел ғилемендә инглиз үҙләштермәләре тулыһынса өйрәнелмәгән һәм махсус тикшеренеүҙәр талап ителә.

Литература:

1. Абдуллин Е.М. Английский подпласт заимствованной лексики современнного татарского литературного языка: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2007. 24 с.
2. Амирханова Г.А., Саляхова З.И. Английские заимствования в системе сложных слов башкирского языка // Мир науки, культуры, образования. 2021. № 2 (87). С. 479–481.
3. Володина Е.Г. Лексические заимствования из английского языка в современном турецком языке: на материале периодики: автореф. дисс. … канд. филол. наук. М., 2007. 28 с.
4. Гафарова Э.С. Употребление англицизмов в башкирском языке (на примере материала из СМИ) // Гуманитарные научные исследования. 2013. № 9. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/upotreblenie-anglitsizmov-v-bashkirskom-yazyke-na-primere-materiala-iz-smi/viewer (дата обращения: 09.09.2024).
5. Жданова Г.М., Ярославова Л.А. Англицизмы в системе башкирского языка // Современные парадигмы лингвистических исследований: методы и подходы: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Уфа, 2018. С. 21–25.
6. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. М.: Наука, 1986.

7. Кагарманов Г.Г. Лексика и терминология башкирского языка. Стерлитамак, 2002.

8. Кейекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы (уҡыу ҡулланмаһы). Өфө, 2002. 275 б.

9. Сооронкулова Н.А. Влияние англицизмов на лексику кыргызского языка // Вестник КРСУ. 2018. Т. 18. № 1. С. 102-103.

10. Фатхуллина Ф.Р. Новые слова в современном башкирском языке: конец XX–начало XXI вв.: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Уфа, 2009.

© Шәрәфетдинова М.Н., 2024

УДК 811.512.141

Әхмәтйәнова Регина Фазылйән ҡыҙы,
магистрант,
Хөснөтдинова Рәмилә Янсаф ҡыҙы,
филол. фәнд. канд., доцент,
Өфө университеты, Өфө ҡ., БР

Телмәр ишараларының дөйөм характеристикаһы

Телмәр ишаралары – һүҙһеҙ аралашыуҙың мөһим өлөшө, улар мәғәнә һәм эмоцияларҙы еткерергә ярҙам итә. Башҡорт теле, донъялағы башҡа күп телдәр кеүек үк, уникаль телмәр ишараларының бай арсеналына эйә. Улар аралашыу һәм мәғлүмәт тапшырыу процесында мөһим роль уйнай, шулай уҡ халыҡтың мәҙәни традицияларын һәм ғөрөф-ғәҙәттәрен сағылдырған үҙенсәлектәре бар.

«Башҡорт теленең һүҙлеге»ндә «ишара» һүҙе «*һүҙһеҙ аңлатыу өсөн яһалған төрлө ҡул, баш хәрәкәте*» тип билдәләнә. Шулай уҡ «*ишара итеү (йәки ҡылыу) ниҙелер аңлатыр өсөн ҡул, баш менән бер төрлө хәрәкәт яһау*» тип аңлатыла [1: 416].

«Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге»ндә бындай аңлатма бирелә:

ишара и. Һүҙһеҙ аңлатыу өсөн яһалған төрлө ҡул, баш һ. б. хәрәкәте; ым. Ишара яһау. Ишара итеү. ... саҡырыу

(саҡыр-) ҡ. 1. Тауыш йәки ым менән үҙ янына килергә өндәү. Ҡысҡырып саҡырыу. Саҡырып алыу.

ишара и. һүҙһеҙ аңлатыу өсөн яһалған төрлө ҡул, баш һ. б. хәрәкәте; ым. Ишара яһау. Ишара итеү. Ишаралау (ишарала-) к. 1. Ишара яһау, ымлау. Ишаралап саҡырыу. 2. күсм. Ситләтеп аңлатыу, нимәгәлер фекерҙе йүнәлтеү [7: 95-96].

Н.И. Смирнованың классификацияһына ярашлы, ым-ишараларҙы өс төп категорияға бүлергә мөмкин. Ошо классификацияға нигеҙләнеп, башҡорт телендәге телмәр ишаралары миҫалдарын ҡарап китәбеҙ. Был ишаралар телмәрҙе тулыландырыуҙан тыш, һүҙҙәрҙе алмаштыра, шулай уҡ эмоцияларҙы белдерергә ярҙам итә [6].

1. Коммуникатив ишаралар – телмәрҙә һүҙ урынына ҡулланылған һәм төрлө эмоцияларҙы һәм ниәттәрҙе белдерергә ярҙам иткән ишаралар: сәләмләү һәм хушлашыу, ҡурҡытыу, иғтибар йәлеп итеү, саҡырыу, мыҫҡыллау, раҫлау, кире ҡағыу, һорау биреү, шулай уҡ рәхмәт белдереү ишаралары [6].

Мәҫәлән, башҡорттарҙың төп сәләмләү ишараһы – бер йәки ике ҡул менән ҡул биреп күрешеү, оҙаҡ ваҡыт айырылышҡандан һуң туғандарын ҡосаҡлап алыу. Хушлашыу ишаралары: киткән кешенең артынан ҡулды (йышыраҡ уң ҡул менән) болғау, китеп барыусы ла, оҙатып барыусы ла ҡул болғап ала.

Өҫкә күтәрелгән һуҡ бармаҡ ҡайһы бер мәҙәниәттәрҙә һәм ситуацияларҙа иҫкәртеү билдәһе булып тора. Был ишара иғтибарҙы йәлеп итеү өсөн йәки ризаһыҙлыҡ йәки агрессия белдереү өсөн ҡулланыла ала. Бындай осраҡтарҙа өҫкә күтәрелгән һуҡ бармаҡ нимәнелер йәки кемделер күрһәтеп, хәүеф йәки иҫкәртеү тыуҙыра. Шулай уҡ өҫкә күтәрелгән һуҡ бармаҡ мосолмандарҙа дини әһәмиәткә эйә: ул ерҙә лә, күктә лә Аллаһтан башҡа бер ниндәй ҙә Раббы юҡлығын символлаштыра.

Арҡанан иркәләү йәки ҡағыу, йылмайыу, баш эйеү башҡорттарҙа рәхмәт белдереү, хуплау йәки маҡтауҙы белдерә.

Баш эйеү, күҙҙәрҙе йомоп асыу ишаралары әңгәмәсе менән ризалығын белдереү йәки алынған мәғлүмәтте раҫлау өсөн хеҙмәт итә. Башты бер яҡтан икенсе яҡҡа һелкетеү һәм ҡулдарҙы тәре формаһында йыйыу, киреһенсә, ризаһыҙлыҡ йәки кире ҡағыуҙы күрһәтә.

Әңгәмәсе, икенсе кешенең иғтибарын йәлеп итеү өсөн, йәки саҡырыр өсөн уның күҙҙәренә ҡарап ҡыҫҡа итеп баш ҡаға, шулай уҡ ҡулды алға (ғәҙәттә уң ҡулды) күтәреп, бармаҡ остарын алға-артҡа асыҡ ҡулы менән һелкеү йыш осрай. Әҙәби әҫәрҙәрҙән миҫалдар:

Ағай менән ҡусты, тағы бер ҡат *ҡул ҡыҫышып*, оҙаҡ ҡына *күҙгә-күҙ ҡарашып* торғас, бер-береһенән ҡәнәғәт булып айырылыштылар («Кәмһетелгәндәр»). Айһылыу өлкән сестраға *рәхмәтле йылмайып, ҡапыл ҡыҫып ҡосаҡланы ла* бер һүҙ ҙә әйтмәй кире йүгерҙе (З. Биишева, «Емеш»).

Көтмәгәндә башына килгән был татлы хыялдан *көлөмһөрәп,* Хаммат *баш сайҡап ҡуйҙы*. «Һай, ирең, тапты уйға бирелер саҡты!.. Аҡтар килеп баҫһа, бирерҙәр әле аҡыл көсөндө... Йәһәтерәк йыйыныр ға ла ысҡыныр ға кәрәк!..» (З. Биишева, «Оло Эйек буйында»).

– Йәгеҙ, аштан рәхим итегеҙ, хөрмәтле ҡунаҡтар, пожалуйста,– тине Закир, ғәҙәттән тыш *илгәҙәк һәм мөләйем йылмайып.* – Ашты һыуытмайыҡ... (З. Биишева, «Емеш»).

– Эй-й, мәрәкә булды, вәт... – тине ул, *ҡулдарын сәбәкәйләп.* – Йүгерә-йүгерә аяҡ ҡалманы. Уйнамаған уйын, һөйләмәгән һүҙ, йырламаған йыр ҡалманы, вәт. Эй-й, Емеш, әгәр һин үҙең күрһәң ине!.. (З. Биишева, «Кәмһетелгәндәр»).

Шәүрә һоҡланыуҙан телһеҙ ҡалып *баш сайҡап* ҡына ултырҙы. – Былай булғас, әхирәт, иртәгә һин дә йыуаға сыҡ, йәме, – тине Шәүрә, шатланып. – Күлдәгебеҙ алама булһа ла, ҡумыҙыбыҙ булғас, бейегеһе килгән бөтә ҡыҙҙар беҙҙең янда буласаҡ, эйе бит, әхирәт!.. Емеш тә, ысын ҡыуаныс менән балҡыған күҙҙәрен дуҫына төбәп, *баш ҡаҡты.* – Эйе шул. Атайым ҡайтһа, апайым ебәрһә, сыҡырбыҙ ҙа шул... (З. Биишева, «Кәмһетелгәндәр»).

2. Һүрәтләү ишаралары – был ишаралар телмәр менән бергә бара, әммә контекстан тыш мәғәнәһен юғалта (предметтың ҙурлығын, формаһын, объекттың арауыҡтағы урынлашыуын һәм башҡалар) [6].

3. Модаль ишаралар – предметтарҙы, күренештәрҙе һәм кешеләрҙе баһалау өсөн ҡулланылған ишаралар. Улар хуплау, ҡәнәғәтһеҙлек, ышанмау, аптырау, шатлыҡ, һоҡланыу һәм ғәжәпләнеүҙе белдерә ала [6].

Мәҫәлән, башты алға эйеп, ҡаштарҙы өҫкә күтәреү; ҡаштарҙы өҫкә күтәреп, күҙҙәрҙе ҙур итеп асыу; ауыҙҙы асыу; ҡулды башҡа ҡуйыу – мәғлүмәткә йәки хәл-ваҡиғаға ҡарата аптырау, ғәжәпләнеү ишаралары булып тора.

Ҡулдарҙы береһенең аҫтына икенсеһен ҡуйыу; ҡулдарҙы билгә ҡуйыу (ҡайһы бер Башҡортостандың төбәктәрендә «бөйөрөнә таянып тора» тигән һүҙбәйләнеш бар) – ҡәнәғәтһеҙлек, асыуланыуҙы белдергән ишаралар. Миҫалдар:

– Ярай, тип бүлдерҙе уны Шәмиғолов, *теше һыҙлағандай йөҙөн боҙоп*. – Маҡтама миңә шул Исрафиловыңды (Р. Хажиев).

Ҡатыны *керпектәрен түбән елпене, йөҙө моңһоу төҫ алды*: – Һине телефонға саҡыралар (Д. Бүләков).

– Ул саҡта эшкә яҡыныраҡ киләйек. Ваҡыт тар… – Әбдрәшитова йылмайыу *битлеген ҡулдары менән тигәндәй һыпырып ташланы ла рәсми төҫ алды* (Р. Хажиев).

– Шунан һуң ул һине ҡулына алырға теләне. Ә атаң әллә сире йоғор тип шөрләне, *күҙе менән генә миңә «бирмә» – тип ишаралаған буласы* (Р. Байымов).

– Оһо-һо, ер аҫтында йылан көйшәгәнен дә белгәс, далеко пойдете. – Секретарҙың *йәшкелт түңәрәк күҙҙәре аҡайҙы. Һоро ҡуйы ҡаштары емерелд*е (Р. Хажиев).

– Бәй, һеҙҙә ул ҡатын кешеме ни әле? – Алпауыттың *күҙҙәре түңәрәкләнде* (Д. Бүләков).

Шуны иҫтә тотоу мөһим: телмәр ишараларының мәғәнәләре контекстан һәм интонациянан сығып үҙгәрергә мөмкин. Мәҫәлән, ҡул һелтәү – контекстан сығып төрлө мәғәнәгә эйә булған күп мәғәнәле ишара. Был ишараның бер нисә мәғәнәһе бар. Мәҫәлән, Булат Рафиҡовтың «Сал

ҡылған» романынан миҫал килтереп үтәйек: Килене *ҡулын һелтәп ҡуйҙы.* Был хәрәкәтен Харрас ҡарт үҙенсә аңланы.

– Ул свинйә малай өсөн үҙем дә ҡыл да ҡыбырлатмаҫ инем.

(Был өҙөктә килене «Ярар инде, ҡарт өсөн генә», – тип уйлап ҡулын һелтәй, ә ҡарт «Юҡ инде ярҙам итеү ул малайға», – тип уйлай).

Тик улым йәне көйгәнен белдереп *ҡулын һелтәп ҡуйҙы* (Г. Ситдиҡова).

Ғәлиәхмәттең ниҙер әйтергә теләүен күреп ул *«сабыр ит» тигәндәй ҡулын һелтәне* (Р. Байымов).

Киң таралған, киң билдәле ҡайһы бер телмәр ишараларының дөйөм ҡабул ителгән, нығынған мәғәнәләре бар: *ҡулдарҙы йәйеп ебәреү* – аптырау, *яурын һикертеү* – бер ни ҙә белмәйем, *башты уңға-һулға болғау* – юҡ, *башты аҫҡа, өҫкә һелкеү* – эйе, *күҙ акайтыу* – иҫ китеү, аптырау, *баш бармаҡты өҫкә ҡаратып күрһәтеү* – бөтәһе лә яҡшы, *һуҡ бармаҡты иренгә тейҙереү* – шым булыу, бер кемгә лә әйтмәү, *йоҙроҡ һелкеү* – ҡурҡытыу, янау һ. б. Шулай ҙа ҡайһы бер ишаралар Башҡортостандың төрлө төбәктәрендә генә түгел, төрлө илдәрҙә төрлө мәғәнәгә эйә була ала. Мәҫәлән, һаулыҡ һорашҡанда Мексикала һеҙҙең баш бармағығыҙҙы тотоп алыуҙары мөмкин, мосолман илдәрендә ир-егеттәр бер-береһенең билен тотоп һаулыҡ һорашалар. Францияла бөтөнләй таныш булмаған кеше һине сикәңдән үбә, Лапландияла күрешкән ваҡытта танауҙарын танауҙарына тейҙереп алалар. Башҡорттарҙа һаулыҡ һорашҡанда уң ҡулды биреп йәки ике ҡулды ҡыҫып иҫәнләшеү, күрешеү оло ихтирамлыҡ күрһәтеү билдәһе һанала. Был хаҡта Ризаитдин бин Фәхретдиндең «Балалар өсөн нәсихәт»ендә лә яҙыла: Күрешер өсөн кешегә *уң ҡулығыҙҙы һуҙығыҙ…* Һәр ваҡыт *асыҡ йөҙлө булығыҙ…* Ҡарындаш һәм яҡын дуҫтарығыҙ килгәндә *асыҡ йөҙ менән ҡаршы алып, күрешегеҙ…* Ҡабул иткән кешегә *асыҡ йөҙ менән лайыҡ рәүештә сәләм бирегеҙ…*

Америкала, Англияла, Австралияла, Рәсәйҙә ҙур бармаҡты өҫкә ҡуйып күрһәтеү «бөтәһе лә яҡшы», «проблема юҡ» тигәнде аңлатһа, Грецияла ул

ризаһыҙлыҡты, асыуланыуҙы белдерә. Башҡорттарҙа ҙур бармаҡты өҫкә ҡуйып күрһәтеү шулай уҡ «шәп», «бик яҡшы», «маҡтауға лайыҡ», «проблема юҡ» тигәнде аңлата. Һуҡ бармаҡ менән бәйле ым-ишараларға ла күҙ һалып китәйек. Беҙ һуҡ бармаҡты ирендәргә ҡуйып, кешеләрҙе тынысландырыр өсөн эшләйбеҙ. Шулай уҡ был бармаҡ менән кешеләрҙе саҡырабыҙ, тик башҡа илдәрҙә, бындай ым-ишара мыҫҡыл итеү кеүек һаналыуы ихтимал. Мәҫәлән, Филиппинда ошондай ым-ишара өсөн кешене ҡулға алыуҙары ла мөмкин.

«Эйе» йәки «Юҡ» тигән ризалыҡ һәм килешмәгәнлекте белдергән ым-ишаралар ҙа айырыла. Эйәк ҡағыу рустарҙа, шулай уҡ башҡорттарҙа ла «эйе» тигәнде йә ризалыҡты аңлатһа, баш сайҡау «юҡ» тигәнде йә ризаһыҙлыҡты белдерә. Ә болгарҙарҙа башты уңға-һулға сайҡау ишараһы ризалыҡты, «эйе» тигәнде аңлата [3: 120].

Башҡорт мәҙәниәте контексында ишараларҙы өйрәнеү һүҙһеҙ аралашыуҙың нескәлектәрен һәм уның шәхестәр араһындағы мөнәсәбәттәрҙе формалаштырыуҙағы ролен тәрәнерәк аңларға мөмкинлек бирә. Ишаралар телмәрҙе тулыландырыу ғына түгел, ә хис-тойғоларҙы, мөнәсәбәттәрҙе һәм мәҙәни ҡиммәттәрҙе сағылдырған үҙ аллы тел булып тора. Коммуникатив ишаралар сәләмләү һәм хушлашыуҙың традицион формаларын сағылдыра, һүрәтләү ишаралары хикәйәләрҙе визуалләштереүгә ярҙам итә, ә модаль ишаралар башҡорт халҡының бай эмоцияларын һәм менталитетын сағылдыра.

Әҙәбиәт:

1. Башҡорт теленең һүҙлеге: Ике томда / Россия Фәндәр Академияһы. Башҡортостан ғилми үҙәге, тар., тел һәм әҙ. институты. М.: Рус. яз., 1993. 814 б.

2. Дресвянников В.А. Жесты: попытка обобщения и классификации // Элитариум URL: https://www.elitarium.ru/neverbalnye-zhesty-rukopozhatie-prikosnovenie-znak-neuverennost-prinuzhdenie-obshchenie-rech-zhestikulyaciya-udivlenie-sila/ (дата обращения: 28.10.2024).

3. Ильясова Ә. Ым-ишараларҙың төрлө халыҡтарҙа ҡулланылыш үҙенсәлектәре // Материалы Всероссийской (с международным участием) очно-заочной молодежной конференции, посвященной 75-летию Победы в Великой Отечественной войне и Всемирной Фольклориаде–2020 «Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики». 27 мая 2020 г. Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. 118–121-се б-р.

4. Ильясова Ә.М., Хөснөтдинова Р.Я. З.Биишеваның «Кәмһетелгәндәр» әҫәрендә ым-ишараларҙың ҡулланылышы // Духовный мир мусульманских народов (XVI Акмуллинские чтения): материалы Международной научно-практической конференции. 14–15 декабря 2021 года. Уфа, 2021. С. 58–61.

5. Мөлөкова М.Ш. Телмәрҙә раҫлауҙы белдереү саралары // Актуальные проблемы современной филологии, востоковедения и журналистики: Материалы Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых. Уфа, 2023. С. 168–170.

6. Смирнова Н.И. Сопоставительное описание русской и английской кинесической коммуникации // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977.

7. Суфьянова Н.Ф., Сиразитдинов З. Ә., Ураҡсин З. Ғ. Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге. Өфө: Китап, 2011. 95-96-сы б-р.

© Әхмәтйәнова Р.Ф., Хөснөтдинова Р.Я., 2024

УДК 81-2

Юнусова Айзиля Фаритовна,
магистрант,
Юсупова Альфия Шавкетовна,
д-р филол. наук, профессор,
ИФиМК, ВШНКиО им. Г. Тукая,
Казанский (Приволжский) федеральный
университет (КФУ), РТ

Межязыковые параллели в башкирском, татарском и турецком языках в контексте лингвистической терминологии

Аннотация: Каждый язык – это отражение культуры и истории своего народа. В контексте лексикографии и лингвистических исследований особенно интересно изучение лексических параллелей между различными языками. В данной статье рассматривается сходство и различие в лексической терминологии между башкирским и турецким языками. Целью исследования является выявление лексических параллелей, их происхождения и использование в контексте терминологии в указанных языках. В статье описываются некоторые подходы к изучению и классификации данного феномена. Результаты исследования позволяют глубже понять историю, культуру и когнитивные особенности тюркских народов, а также пролить свет на механизмы лексического развития и взаимосвязи между языками. Основной упор в статье делается на терминологию, связанную с лексическими параллелями.

Ключевые слова: тюркские языки, татарский язык, башкирский язык, турецкий язык, «ложные друзья переводчика», лексические параллели.

Тюркские языки отражают богатое лингвистическое наследие и историю тюркских народов. Изучение лексических параллелей между различными тюркскими языками является ключевым для понимания их общих корней и взаимосвязей. Лексика является центральной

частью языка, именующей, формирующей и передающей знания о каких-либо объектах, явлениях. Лексические параллели – это слова или словосочетания в двух языках, которые похожи внешне (в произношении или написании), но могут иметь одинаковое, частично совпадающее или совершенно разное значение. Чтобы описать лексические параллели, ученые сравнивают их смысловое содержание, анализируя отдельные значения слов.

Несмотря на обилие исследований, посвященных «ложным друзьям переводчика» (словам, которые выглядят одинаково, но имеют разный смысл), до сих пор не было комплексного изучения лексических параллелей в специальной терминологии, особенно в сфере образования. В этой статье мы попытались выявить и проанализировать некоторые примеры лексических параллелей, которые могут озадачить любого изучающего новый язык. Примеры, выбранные нами в статье, являются простыми, базовыми словами, которые употребляются в повседневной жизни. Рассмотрим некоторые примеры лексических соответствий омонимического характера башкирского, татарского и турецкого языков:

– *башкирский* **исем** – *лингв.* имя существительное, имеющее арабское происхождение от слова اسم (ism) «имя, название» [5: 75],

– *татарский* **исем** – *лингв.* имя существительное, имеющее арабское происхождение от слова اسم (ism) «имя, название» [7: 628],

– *турецкий* **isim** – имя существительное, которое также имеет арабское происхождение [1: 123].

На примере выше представлены лексические единицы, которые являются фактически полными лексическими параллелями.

– *башкирский* **сифат** – *лингв.* имя прилагательное, имеющее арабское происхождение от слова صِفة ṣífa («качество, свойство» (мн.ч. صِفَات (ṣifāt)) [5: 75].

– *татарский* **сыйфат** – *лингв.* имя прилагательное, имеющее арабское происхождение от слова صِفَة ṣífa((«качество, свойство» (мн.ч. صِفَات (ṣifāt)) [7: 465].

– *турецкий* **sıfat** – *лингв.* имя прилагательное, имеющее арабское происхождение от слова صِفَة) ṣífa (»качество, свойство» (мн.ч. صِفَات (ṣifāt)) [1: 75].

В данном примере указаны лексические единицы, которые являются фактически полными лексическими параллелями.

– *башкирский* **ҡылым** – *лингв.* глагол, происходящий от башк. »ҡылыу« – делать с добавлением суффикса *-ым*, образующего отглагольное существительное.

– *татарский* **фигыль** – *лингв.* глагол, происходит от арабского فِعْل (fiʕl).

– *турецкий* **fiil** – глагол, просходящий от османского турецкого فعل, которое, в свою очередь, происходит от арабского فِعْل (fiʕl).

В данном примере указаны лексические единицы, которые являются фактически полными лексическими параллелями, но слово «глагол» на башкирском языке «ҡылым» имеет отличное от татарского и турецкого происхождение, из-за этого его написание отличается.

Таким образом, два одинаковых по произношению слова могут иметь в контексте противоположное значение в двух родственных языках. Каковы причины подобных совпадений или сходств между языками, состоящими в генетическом родстве, хотя и достаточно отдаленном? В целом лексические и семантические совпадения между башкирским, татарским и турецким говорами связаны, вероятно, с одной из трех причин:

– с наличием лексических заимствований,

– с параллелизмом (или независимостью) семантического развития,

– с общим индоевропейским происхождением.

Важно понимать, что лексические параллели не следует путать с более широким понятием «языковых параллелей», которое используется в лингвистике. Последнее включает в себя не только лексические

соответствия, но и фонетические, синтаксические и другие взаимосвязи между языками, а также переводные эквиваленты. В терминологии существует множество названий данного явления. Самое распространенное название в русском и зарубежном языкознании – «ложные друзья переводчика». В плане терминологии отмечается некоторый разнобой в определении данного понятия:

– псевдоинтернационализмы (Рецкер);

– квазиэквиваленты / квазиинтернациональные слова (Сидорова, Тхорик);

– ложные (неполные) лексические параллели (Дубичинский);

– ложные аналоги / лжеаналоги (Швейцер, Латышев);

– межъязыковые омонимы (Реформатский, Супрун, Ровдо, Заславская, Кочерган);

– междуязычные аналогизмы (Готлиб);

– проксиматы (Правда);

– мнимые друзья переводчика (Пахотин).

Довольно новым термином в языкознании является «проксимат». Е.А. Правда предлагает использовать его для обозначения межъязыковой омонимии, определяя проксимат как элемент иностранного языка (слово, словосочетание, морфема и т. д.), внешне схожий с элементом родного языка, но отличающийся от него по смыслу, грамматическим свойствам, стилю или другим параметрам. Это сходство может привести к ошибкам при использовании иностранного языка [3: 171]. Термин «проксимат» происходит от латинского слова «proximus», что означает «ближайший», «наиболее сходный».

Выделяются две большие группы лексических параллелей: полные и неполные. **Полные лексические параллели** – это слова в сравниваемых языках, которые совпадают как по форме, так и по значению. **Неполные лексические параллели** – это слова, которые совпадают по форме, но имеют разные значения в сравниваемых языках. Также можно определить следующие виды лексических параллелей:

– исторические лексические параллели, они отражают общие корни слов в разных языках, возникшие из общих праязыков или появившиеся в результате контактов и влияния между языками;

– заимствования и лингвистические влияния, возникают в результате заимствования слов или фраз из одного языка в другой в результате культурного обмена, колониального правления или других исторических событий;

– фразеологические параллели, относятся к похожим выражениям или идиомам, которые имеют общие корни в различных языках и используются для обозначения сходных смыслов или концепций;

– типологические параллели, возникают из-за схожести структур языков, что приводит к сходству в лексическом составе и употреблении слов в разных языках;

– семантические параллели, отражают сходство в значении слов или фраз в различных языках, что может указывать на общие концепции или идеи, выражаемые через эту лексику.

Исследование лексических параллелей между языками играет важную роль в сравнительной лингвистике и культурологии, помогая лучше понять взаимосвязи между языками, их историческое развитие и влияние друг на друга.

Исследование лексических параллелей в башкирском, татарском и турецком языках в контексте терминологии позволяет лучше понять культурное и лингвистическое единство и разнообразие тюркских народов. В практике переводческой и лексикографической работы, также при преподавании иностранных языков частые трудности представляют лексические параллели. В терминологии часто случаются путаницы и ошибки в объяснении этого явления. Результаты исследования могут быть использованы для дальнейшего сопоставительного анализа языков, а также для развития межкультурного обмена и обучения языкам. Изучение лексических параллелей

является важным шагом в познании языкового многообразия и исторических связей между различными языками и культурами. Понимание причин семантической дивергенции между исторически родственными языками, а также объяснение различий в значениях слов, имеющих одинаковое звучание, является важной задачей. Башкирский, татарский и турецкий языки демонстрируют тесное родство, особенно в лексическом составе. Богатый и обширный лексикон тюркских языков предоставляет обширный материал для исследования межъязыковых сходств.

Литература:

1. Баскаков А.Н. Турецко-русский словарь: 48000 слов. М: Русский язык, 1977. 966 с.
2. Башкирско-русский и русско-башкирский учебный словарь с грамматическим приложением. СПб.: БХВ-Петербург, 2005. 224 с.
3. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М.: Просвещение, 1965. 490 с.
4. Правда Е.А. Межъязыковые проксиматы в параллелях сербского и русского, словацкого и русского языков: отношения между проксиматами // Вестник ВГУ. Вып. 2. Воронеж: ВВГУ, 2010. С. 171–175.
5. Историко-этимологический словарь башкирского языка. Первый выпуск. Корнеслова с гласными инициалами / Автор-составитель Т.М. Гарипов. Уфа: Издательство БГПУ, 2007. 140 с.
6. Русско-турецкий тематический словарь. 9000 слов. М.: T&P books publishing, 2019. 258 с.
7. Хамзин К.З., Махмутов М.И., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований (Арабизмы и фарсизмы в языке татарской литературы). Казань: Татарское книжное издательство, 1965. 779 с.

© Юнусова А.Ф., Юсупова А.Ш., 2024

УДК 372.881.1

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы,
филол. фәнн. д-ры, гомуми тел белеме
һәм тюркология кафедрасы профессоры,
Казан федераль университеты, Казан шәхәре

XIX гасырда татар телен үзлегеннән өйрәнүчеләр өчен төзелгән үзөйрәткечләр

(Мәкалә ФПСП-2/24 темасы кысаларында әзерләнде)

XIX гасырда татар теленә өйрәтү өчен дәреслекләр һәм укыту ярдәмлекләренә булган зур ихтыяҗ яңадан-яңа хезмәтләр язылуга китерә. Русларга татар телен өйрәтү өчен ярдәмлекләр төзү эшендә татарлар үзләре дә катнашалар. Шулар арасында Ш. Саинов һәм М. Салихов та бар. Бу мәкаләдә әлеге авторлар төзегән үзөйрәткечләр, аларның тел өйрәтү методикасына керткән өлешләре хакында сүз алып барырбыз.

1880 елда Казанда «Татар теленнән яңа һәм тулы үзөйрәткеч яки русларга татар телендә һәм татарларга рус телендә сөйләшергә һәм укырга үзлегеннән өйрәнү өчен кулланма» дигән хезмәт басылып чыга, аның авторы – Ш. Саинов. Тюркология буенча язылган хезмәтләрдә бу исем еш телгә алынмый. Шуңа күрә әлеге автор турында биографик мәгълүматлар билгесез. Бары тик шуны әйтә алабыз: Ш. Саинов укытучы булган, чөнки хезмәтнең титул битендә болай дип язган: «Бу үзөйрәткеч яңа кулланмалар нигезендә укытучы Ш. Саинов тарафыннан төзелде». Ш. Саинов татар укытучылар мәктәбендә инспектор булган дигән караш яшфикер дә бар. [3: 202]. Үзөйрәткеч 130 биттән тора, ул Мәскәү шәһәрендә Россия китапханәсендә саклана [6: 210-215].

Үзөйрәткеч традицион рәвештә төзелгән. Беренче кисәктә татар теленең алфавиты бирелә. Автор 32 татар хәрефенең язылышын һәм укылышын тәкъдим итә, юл өсте һәм юл асты ярдәмче тамгалары тасвирлый, аңлата. Бу – әлеге дәвердә татар теленнән дөнья күргән үзөйрәткечләрнең барысы өчен дә хас үзенчәлек.

Башка үзөйрәткечләрдән аерылмалы буларак, Ш. Саинов үзөйрәткечендә сүзләрне дөрес уку өчен күнегүләр китерелә. Башта автор сүзләрнең тәрҗемәләрен бирә, соңыннан, истә калдыру һәм ныгыту максатыннан, бу сүзләр гыйбарәләр эчендә тәкъдим итә. Беренче төркем 79 сүздән тора. Сүзләр төрле өлкәләргә карый. Тематик принцип сакланмаган. Мәсәлән, **آت** – ат, **اوت** – ут, **اون** – ун, **اورمان** – урман, **اوی** – өй, **قر** – кыр, **تاو** – тау, **قار** – кар, **ایت** – ит [4:8–11] һ. б. Мисаллардан күренгәнчә, сүзләрнең транскрипциясе күрсәтелмәгән. Ләкин алар бер иҗекле һәм җиңел укыла торган сүзләр.

Сүзләрдән соң гыйбарәләр урын алган. Мәсәлән, **بو نی** бу ни? **آق کاغز** – ак кәгазь, **پشکن قاربز** – пешкән карбыз, **تیمر باصقچ** – тимер баскыч, **زور تره‌زه** – зур тәрәзә, **باش اوتا** – баш авырта, **ایت پشکن** – ит пешкән, **اول بای** – ул бай, **ایشک آچ** – ишек ач [4:10–12]. Гыйбарәләр арасында сүзтезмәләр һәм гади җөмләләр бар. Бу алым сүзләрне истә калдырыга, сөйләмдә дөрес кулланырга өйрәтү максатыннан кулланылган.

Сүзлекнең зур өлешен татарча-русча сүзлек тәшкил итә. Сүзләр тематик төркемнәргә бүленгән. Барлыгы 29 төркем бирелгән. «Части человеческого тела» (‘Кеше тәне әгъзалары’), «Учебные принадлежности» (‘Уку әйберләре’), «Слова, обозначающие действия» (‘Хәрәкәтне белдерә торган сүзләр’), «Пять чувств» (‘Биш хис’), «Названия животных» (‘Хайван исемнәре’), «Названия птиц» (‘Кош атамалары’), «Насекомые и гады» (‘Бөҗәкләр һәм әкәм-төкәмнәр’), «Минералы» (‘Минераллар’), «Деревья, растения» (‘Агачлар, үсемлекләр’), «Упряжь» (‘Җигем’), «Родство» (‘Туганлык’), «Природа» (‘Табигать’), «Дом и двор» (‘Йорт һәм ишегалды’), «Одежда» (‘Кием’), «Пища и напитки» (‘Ашамлык һәм эчемлек’), «Профессия и ремесла» (‘Һөнәр һәм кәсеп’), «Цветы» (‘Чәчәкләр’), «Орудия» (‘Кораллар’), «Человек» (‘Кеше’), «Имена» (‘Исемнәр’), «Свойства» (‘Үзлекләр’), «Глаголы» (‘Фигыльләр’), «Вес и мера» (‘Үлчәм һәм чама’). Шунысын билгеләргә кирәк: әлеге тематик төркемнәр шул чор татар теленнән үзөйрәткечләрнең

барысында да чагылыш тапкан, ләкин бу хезмәттә алар тулыландырылган һәм үз эчендә берничә төркемгә бүленгән. Мәсәлән, «Столовый прибор» (‘Табын дирбиясе’), «Чайный прибор» (‘Чәй савыт-сабасы’) төркемнәре аерым бирелгән. «Имена стран и народов» (‘Ил һәм халык атамалары’) дигән үзенчәлекле төркем бар. Тематик төркемнәрнең исемнәре бары тик рус телендә генә бирелгән.

Традицон рәвештә бу үзөйрәткечтә дә «Разговоры» (‘Суйляшуляръ’) диалоглары бирелгән. Аларның рус теленә тәрҗемәләре күрсәтелмәгән. Мөгаен, автор бу эшне укучыларның үзләренә калдырган. Диалоглар сорау-җавап рәвешендә төзелгәннәр һәм ике кешенең сөйләшүе буларак бирелгән.

Ш. Саинов, укучыларны татар халык авыз иҗаты белән таныштыру максатыннан, әхлакый характердагы мәкальләр тәкъдим иткән. Мәсәлән, *Гыйлемлек байлыктанъ яхшырак. Күп бел, аз сөйлә. Эшне башлаганда ахрынъ уйла. Бер иске дус яңаның икесеннән артыгракъ. Тимерне кызуында сукъ. Бурычны түләсәң ямьле. Бер колъ ике хужага хезмәт итми. Еди үлчә, бер кис. Тугры сүз күзне тишә. Яхшыдан качма, яманны кылма. һәр орлыкның үз буразнасы. Балта юл өчен иптәш.*

Ш. Саинов үзөйрәткече русларга татар телен өйрәтү өчен төзелгән үзөйрәткечләр арасында матур үрнәк булып тора.

Үзөйрәткечләр төзү һәм бастырып чыгару алдагы елларда да дәвам итә. 1885 елда М.Ш. Салиховның «Татар теленнән яңа үзөйрәткеч» дигән хезмәте басылып чыга. Хезмәт Казан император университетының басмаханәсендә дөнья күргән, 53 биттән тора. 1893 елда басылган икенче басма тулысынча беренчесе белән туры килә.

Билгеле булганча, М.Ш. Салихов мәдрәсә мөгаллиме булган [1: 254]. Шунысы да билгеле: М.Ш. Салихов татар фольклорын җыйган, бу өлкәдә беренче белгечләрнең берсе булган һәм 1880 елда беренче татар табышмаклары һәм мәкальләре җыентыгын бастырган [2: 16].

М. Салиховның үзөйрәткече, алда карап киткән башка хезмәтләрдән аерылмалы буларак, җайлырак рәвештә төзелгән; кереш өлештә шулай ук татар һәм рус телләренең алфавитлары урнаштырылган. М. Салихов татар алфавитында 33 хәрефне билгеләгән. Аларның язылышы, уку кагыйдәләре аңлатылган. М. Салихов түбәндәгечә язган: «Татар язуын уңнан сулга таба укырга кирәк. Сүзләрне укыганда бу хәрефләр кыскартылып әйтеләләр» [5: 3].

Үзөйрәткечнең кереш өлешендә автор татар авазларын рус авазлары белән чагыштырган: «ا элифъ рус авазлары **э**, **и**, **у** кебек әйтелә; мәсәлән, **دا ب** – эдебъ – образованность, **فاصنا** – инсафъ – скромность, **ديما** умидъ – надежда, әгәр юл өстендә (˜) мәддә тамгасы булса һәм сүзнең уртасында һәм ахырында рус телендәге **а** авазы кебек әйтелә, мәсәлән, **طآ** ат, **شات** таш; **ب** тулысынча рус телендәге **б** авазына тәңгәл: **راب** – баръ – есть; **پ п** авазы кебек әйтелә: **ماشداپ** – падша – царь; **ت** авазы рус телендәге **т** шикелле: **هزرة** – тярязя – окно» [5: 5].

Русча-татарча сүзлек рәвешендә төзелгән үзөйрәткечтә сүзләр 47 тематик төркемгә бүленгән. Сүзләр кириллица һәм гарәп шрифтында язылган. Тематик төркемнәргә киң кулланылышта булган сүзләр кертелгән. Аларның кайберләре хәзерге вакытта фонетик үзгәреш кичергән. Аерым бер сүзләр диалектларда гына сакланып калган. Татар сүзләренең Пугачев күтәрелеше вакытында татар телендәге документларда теркәлгән борынгы вариантлары да очрый [7: 162]. Түбәндәге тематик төркемнәр күрсәтелгән: «Рухи сүзләр», «Җир шары», «Кеше һәм кеше тәне әгъзалары», «Кием», «Авырулар», «Ашамлыклар һәм эчемлекләр», «Язу әйберләре», «Фәннәр», «Кәсепләр», «Хайваннар дөньясы», «Үсемлекләр», «Җимешләр» һ. б.

Ш. Саинов үзөйрәткечләреннән аермалы буларак, М. Салихов үзөйрәткечендә диалоглар, гыйбарәләр, халык авыз иҗаты үрнәкләре бирелмәгән. М. Салихов хезмәтендәге тематик төркемнәрнең лексик составы Г. Ваһапов (1864, 1867) үзөйрәткечләренең беренче басмалары белән охшаш.

XIX гасырда үзөйрәткечләрнең даими, периодик рәвештә басылып торулары русларның татар телен өйрәнү ихтыяҗы булуы турында сөйли; бу мәгарифнең һәм патша самодержавиясенең көнчыгыш сәясәте максат-бурычлары һәм христианлаштыру белән аңлатыла.

Үзөйрәткечләрдә, хәзерге мнтодикада да актуаль булган принцип – телне дүрт аспектттан өйрәтү куелган: аңлау, сөйләшү, уку һәм язу. Бу максатлар төрле үзөйрәткечләрдә төрлечә тормышка ашырыла. Үзөйрәткечләрдә аңларга һәм сөйләшергә өйрәтүгә басым ясалган. Сөйләшергә өйрәтү кириллицада транскрипция бирү ярдәмендә башкарыла, табигый, бу алым төрки-татар сүзләренең һәм гыйбарәләренең дөрес яңгырашын бирә алмаган.

XIX гасырда үзөйрәткечләрнең даими, периодик рәвештә басылып торулары русларның татар телен өйрәнү ихтыяҗы булуы турында сөйли; бу мәгарифнең һәм патша самодержавиясенең көнчыгыш сәясәте максат-бурычлары һәм христианлаштыру белән аңлатыла.

Үзөйрәткечләрдә татар телендә аңларга, сөйләшергә, укырга һәм язарга өйрәтү гамәли максатлары куелган. Бу максатлар төрле үзөйрәткечләрдә төрлечә тормышка ашырылган. Күпчелек үзөйрәткечләрдә аңларга һәм сөйләшергә өйрәтүгә басым ясалган. Сөйләшергә өйрәтү кириллицада транскрипция бирү ярдәмендә башкарылган, табигый, бу алым төрки-татар сүзләренең һәм гыйбарәләренең дөрес яңгырашын бирә алмаган.

Хәзерге методикада лингвистик принциплар арасында иң мөһиме саналган коммуникатив принципның нигезләре XIX гасыр үзөйрәткечләрендә үк салынган. Сөйләм үстерү, аралашуны активлаштыру максатыннан, Ш. Саинов, М. Салихов үзөйрәткечләрендә диалоглар, сөйләм үрнәкләре бирелгән. Үзөйрәткечләрдә төрле темаларга ситуатив диалоглар тәкъдим итү телне җиңелрәк үзләштерү, әзер сөйләм калыпларын истә калдыру мөмкинлеге тудыра. Телне өйрәнү өчен синтаксик принципны нигез итеп алу күренеше Ш. Саинов, М. Салихов үзөйрәткечләрендә чагылыш тапкан.

Үзөйрәткечләрдә татар теленең фонетикасы, морфологиясе, синтаксисы турында теоретик һәм фәнни мәгълүмат бөтенләй юк. Авторлар ике телнең: татар (гарәп графикасында) һәм рус телләренең алфавитын бирү белән чикләнгәннәр.

Хәзерге вакытта, узган еллар традициясе исәпкә алып, заманча методларны, алымнарны кулланып, яңа үзөйрәткечләр, сөйләүлекләр, сүзлекләр төзелә. Бу өлкәдә югары уку йортлары, фәнни-тикшеренү институтлары галимнәре актив эшлиләр.

Үзөйрәткечләрдә сакланган зур материал, бай тәҗрибә, яңартылып, теоретик материал белән баетылып, хәзерге заман галимнәренең хезмәтләрендә гамәлгә кертелде. Сөйләүлекләр, үзөйрәткечләр, сүзлекләр, татар телен башлап өйрәнүчеләр өчен бик күп төрле ярдәмлекләр, татар теленнән интенсив курс китаплары һәм күпсанлы мәктәп дәреслекләре дөнья күрде.

Әдәбият:

1. Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1974. 340 с.

2. Махмутов Х.Ш. Татарское народное творчество: Пословицы и поговорки (на татарском языке). Казань: Тат. кн. изд-во, 1987. 592 с.

3. Михайлова С.М. Казанский университет в духовной культуре народов востока России (XIX век). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. 202 с.

4. Саинов Ш. Новый и полный самоучитель татарского языка. Казань, 1880. 130 с.

5. Салихов М. Новый самоучитель татарского языка. Казань, 1885. 53 с.

6. Сафиуллина Ф.С.Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. Казан: Хәтер, 2001. 432 б.

7. Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренең тел үзенчәлекләре. Казан: Казан университеты нәшрияты, 1981. 160 б.

© Юсупова Ә.Ш., 2024

УДК 372.881.1

Azarenkova Marina Ivanovna,
Ph.D., Associate Professor of Foreign languages Department, Admiral Makarov state University of Maritime and Inland shipping, Saint-Petersburg, Russia

Multicultural communication as method and instrument in learning and teaching english

Abstract. Multicultural communication is the key to competent and effective teaching foreign language as interesting and productive one. Training multicultural groups of students let them put into training activity skills and habits in communication necessary for qualification and success in their future practice.

Keywords: educational sphere, multicultural groups, highly motivated people, testing, prolonged professional development.

Activation of teaching materials is a foreign language closely connected with impovement of the engineering educational process' quality, provided that as it is as close possible to the specific tasks, requirements and requests of the student's University. Our big world is a major factor in a new emphasis on educational sphere. Educational teaching-learning methods of multicultural students' auditorium is extremely important today. The modern teachers have new vision of competent new education and educator in a modern world. The new leaders in education are visionaries of a new type. It means that they are both learners and teachers. It is especially important in the process of training multicultural groups of students as interaction into new sphere of intellectual development. Teaching foreign language, the wide-educated teachers know history, culture, literature and traditions of the their students' countries. Even more – they have also ethical qualities and work to build integrity in their multicultural groups.

When we ask our students about their imagination concerning creativity as necessary desirable condition of their

attention to learning we, as teachers, mean getting information about their personal traits and characteristics as communication with oneself. The demand is «Be honest». It means «Be wise». Our questions are:

1. Be able to explain different types of thinking over your life-situations and explain which you prefer.
2. Describe your attitude towards life in it's difficulties and differences.
3. Define extrovert or introvert and understand which type of personality applies to you.
4. Understand whole – brain-thinking and your own relationship to the concept of optimism and pessimism, positive thinking and negative thinking.
5. Explore your own personality traits, thoughts and feelings (positive or negative) [1: 16].

So, a detailed testing let us analyze the student' answers and recommend them to recognize the possible variants of improving the real situation of self-valuation. They were proposed they should compare their own answers with well-known from well-known research work of Dr. Ch.T eusch «From here to a better life», and the result was expected almost the same:

1. My behavior and experience is predictable.
2. I have been influenced by advertising, media, family-relations.
3. My interpersonal relations seem to be unpredictable to a frustrating degree.
4. I can formulate rules for achieving desirable objectives (It has been possible for me…).
5. My behavior and experience is predictable.
6. Among desirable objectives are main: prosperity, freedom, peace from unfavorable conditions, success for myself as the individual, the group, the nation and the world.
7. The future of me could (could not) be secured.
8. I waste much time and money.
9. My life-emphasis will be on clarity, simplicity and unity.

10. I dream to explain for myself my life-goals and demonstrate its effectiveness before academic, professional and other bodies anywhere.

11. I am sure my professional work must reduce fear, ignorance, war, accident, failure, frustration, serious diseases.

12. My brain is controlled by mind.

13. My mind rules the body.

The themes and headlines og the group work's variative lessons may be different, having a bright core in their foundation- forming a good personality with clear vision of their position in society, profession, future family, country, the world. From this point of view we ask our students to define their natural position in the space of commubnication as a useful it' s element. As a rule, they are like these ones: « I wish find peace; I believe in yourself; I will make every day better than the last one; I will be a positive person to words others; There's nothing that will get me down; Today I will make strides towards growth; I will make a difference.»

When we say about interaction as the key to teaching we take into account the findings and activity of those loving studenta and loving teaching, sharing their imagination as they shared with students the knowledge, talk together, play together and be interdependent in the students' progress. The motivated teachers develop a rapport with students that make them want to communicate with the teachers and with each other in situations that stimulate the students' interest and involvement. [2: 3].

As a result, multicultural educational groups work effectively, and motivation of each participant of the communicative process becomes high enough to recognize the aims and tasks of personal development not only in profession, but in life itself. The results of individual testing look like these ones:

– I can identify problems and propose positive solutions;

– I can find and use a range of information from different sources;

– I can distinguish between facts and opinions;

– I can evaluate different solutions to a problem and select the best one;

– I can be positive when faced with a new situation that is difficult [3: 189].

In multicultural groups some games may be helpful for language learning, and there are other techniques for encouraging students to use English words and grammatical structural units while communicating information or ideas.

This mental work of everybody comes to adaptation in the space of existence: students' group, sport team, art group, participant of a scientific conference, business or military sphere, family. In multicultural auditorium very effective are such themes for working out as « Museums of the World», «Wonders of Nature», «The Nation's Great Inventions», «100 Famous People», «My native Country», «The Miracles of the World», «The Future of the Mankind» and so on [4: 33].

The most important in the whole process of teaching foreign students is personal-oriented approach. It's realization makes possible individual approach to each student and real assistance, help, support those taught in accordance with solving all language-problems at all stages of learning-teaching.

Testing of different levels and kinds lets teachers and students recognize and approbate a method of leadership through learning and discussing the approaches as the best common findings of getting and using knowledge [5: 121].

Look at the text we included in our pedagogical experiment. It was greatly appreciated by our students: «Being Oneself».

The wise leader does not make a show of holiness or pass out grades for good performance. That would create a climate of success and failure. Competition and jealousy follow.

Teachers are forwards, in all hard times of the world and situations of communication able to win». We can't direct the wind, but we can adjust the sails.

Reference:

1. Азаренкова М.И. Пища для размышлений и жизненная энергия. Новый курс, разработанный для

удовлетворения потребностей современных взрослых и молодежи в области психологии и английского языка. Санкт-Петербург, 2004.

2. Wilga M. Rivers. Interactive Language Teaching. New York, Cambridge University Press, 1987. 228 p.

3. Азаренкова М.И. Psychological method for Peace-Education in Multicultural Sustainable World // «Экспериментальные и теоретические исследования в современной науке: проблемы, пути решения. Материалы конференции. Ростов-на-Дону, 2018. С. 186–192.

4. Evans V., Edwards L. Upstream: Advanced C1: Workbook Key. Express Publishing, 2007. 62 p.

5. Заболотский А.В. Проблема межкультурной коммуникации и ее нивелирование в смешанных национальных группах. М., 2019. 121 с.

6. Heider J. The TAO of Leadership. The USA, Atlanta, Georgia, 1985. 166 p.

© Azarenkova M.I., 2024

УДК 372.881.1

Байқабылов Өсербай Алимханович,
доцент, Өзбек тілі және әдебиеті кафедрасы,
Шыршық мемлекеттік педагогика институты,
Ташкент облысы, Өзбекстан Республикасы

Тіл және адам: тіл меңгерудің әлеуметтік лингвистикалық деңгейлері

Аннотация: Тілдік құрылымдарды пайдалануда ұлттық нақыштағы ерекшеліктерді меңгеру. Сөйлеуші өз тілінің сөздік қорын, грамматикасын, интонациялық жүйесін жас кезінен бастап біртіндеп қабылдай келе дағдыға айналдырады, ұлттық, мәдени материалдар мен рухани формаларды бойына сіңіреді.

Кілтті сөздер: «Тіл – құрал», «Методика мәселелері», «Баяншы», «Тіл жұмсар», «Қай әдіс жақсы», лингвистикалық деңгей, ұлттық-мәдени деңгей, энциклопедиялық деңгей, жағдаятты деңгей.

Өткен ғасырдың басында Алаш зиялылары қазақ тілінің тағдырына алаңдап, қайткен күнде қазақ тілін ұлттың өмір сүруінің тірегі, кепілі болуын армандап, оны оқытып-үйретудің негізін қалады. Қалағанда да құламастай етіп берік етті. Алайда жетпіс жылдан астам мерзімде сол үлгі нұсқалардың ешбірі еленбей, сол зиялы аталарымызбен бірге құмға көміліп, топырақ астында қалды. Олардың айтқан сөздері мен ұлт, оның тілі туралы ой-пікірлері, аңсаған асыл армандары ескрусіз қалды.

Тәуелсіз ел болып, еңсемізді көтерген бүгінгі күні де олардың қазақ тілін дамыту, оқыту, меңгертудегі көрсеткен, нұсқаған сара жолы әлі де назарға алынбай, үзік-үзік ой ұшқындары ғана қазақ тілін оқыту, меңгерту тақырыбындағы бүгінгі ғалымдар мен әдіскерлердің өз ойын, өз пікірін дәлелдеуде ғана дәйек сөз түрінде айтылып қалады. Меніңше, әсіресе А. Байтұрсынұлының қазақ тілін оқыту және дамыту тұрғысындағы «Тіл – құрал», «Методика мәселелері», «Баяншы», «Тіл жұмсар», «Қай әдіс жақсы» т. б. толып жатқан мұрасын бүгінгі күн талабына сай толығынан пайдлануға әбден болады. Мысалы, А. Байтұрсынұлы «Тіл жұмсар» атты сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын бірінші кітабында: «Тіл – құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал.

Қандай құрал болса да, оның жұмсаушысы екі түрлі болмақ. Біреуі – құралдың ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бірбіріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқары бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы. Ішкі бөлшектері мен тетіктерін бұл таныс құралды жұмсап жүріп, онымен көп істес болып барып, тәжірибе арқылы таниды.

Солай танығаннан кейін ананың да, мынаның да құрал жұмсауы, оны тануы бірдей сияқты болып шығады. Бірақ

асылында олай болмайды. Мәселен, машина бөлшектері жасалған заттардың қасиеттерін, олар үйлесумен шығатын тетік заңдарын жайын жақсы білетін жұмсаушының машина тануы мен тек өз тәжірибесі арқылы машинамен танысқан адамның машина тануы – екеуі бірдей болмайды. Машина жүрісінде кемшілік біліне бастаса, оның неден екенін анау бірден білгенде, мынау тіпті білмеуі де мүмкін. Жалпақ жұрттың құрал тұтыну көбінесе екінші жолды болады. Тігін машиналарын, пішен, егін машиналарын қолдаушылар солардың ішкі, сыртқы бөлшектерін, тетіктерін біліп отырып жұмсамайды, жүргізетін, тоқтататын сияқты жұмсауға керегі бар тек сыртықы бөлшектері мен тетіктерін біліп қана жұмсайды. Бұлардың да машина біліп алатындары болады, бірақ оны құрал жұмсау кезінде көп тәжірибе көргеннен кейін біледі.

Бұл күнде бала үйретудің табиғи жолы – тәжірибе арқылы білім алатын осы айтылған соңғы жол деп танылады. Жаңа ел мектебі – білімді түптеп білдіріп, мамандар шығаратын мектеп емес. Жалпы тұрмысқа жұмсалатын жалпақ түрдегі білім беретін мектеп. Сондықтан үйрету жүзіндегі қазіргі жаңалықтың негізі – үйрету, әсіресе бастауыш мектепте үйрету тәжірибе жолымен білу» [1: 335-336].

Міне, А. Байтұрсынұлы тілді қалай үйрету, қалай меңгерту керектігін тайға таңба басқандай етіп, қарапайым мысалмен түсіндіріп береді. Тіл меңгерудің екі түрлі жолын көрсетіп, жалпақ жұртқа, басым көпшілікке тілді меңгертудің тиімді жолын нұсқайды. Бірақ әлі күнге дейін ұлт ұстазының көрсетіп кеткен жолын ұстанбай, барлық тіл үйренушіні, мейлі ол бастауыш сынып, мейлі ол жоғары сынып, мейлі ол мемлекеттік тілді үйренуші ересек тұрғын болсын оны филолог, тіл маманы етіп шығаратындай грамматиканы үйретіп, Ахаң айтқан бірінші жолды, яғни тілдің ішкісыртқы бөлшектерін толық меңгертетін жолды таңдадық. Содан қазір мектепке тақпақтатып өлең оқып, сайрап келген балаға тілдің ішкі жүйесі мен құрылымын жілік-жілігімен бөлшектеп тұрып оқытып, тіл меңгеру деңгейін оның дұрыс сөйлеу, тыңдағанды ұғу, жүргізіп оқу,

оқығанды түсіну және сауатты жазу дағдысымен емес, тілдің ішкі толып жатқан бөлшектерін, яғни грамматикалық анықтамалар мен теориялық қағидаларды білуімен бағалап, ішін пыстыртып, басын ауыртып, қазақ тілін алынбастай қамалға айналдырып, мектеп бітіргенде бір ауыз сөзді дұрыс айта алмайтындай дәрежеге апарады. Бұл – ащы болса да шындық.

Жалпы тіл меңгеру дегенге белгілі бір тілдің грамматикасы мен сөздік қорын игеруді ғана жатқызу жеткіліксіз. Өйткені сол сөз, сөйлемдердің немесе грамматикалық құрылыстың сөйлеу жағдаятының қай түрінде қолдана білу туралы анық түсінігі болуы керек. Қазіргі қарыштап дамыған заманда осындай тіл меңгеру мәселесімен түрлі ғылымдар тоғысқан жерден орын алатын тіл білімінің жаңа бағыттардың бірі әлеуметтік лингвистика айналысады. Әлеуметтік лингвистика қысқаша сипаттағанда – «тіл және қоғам» мәселесін, яғни тілдің қоғамдық қызметі, қолданыс аясы, тілдік ахуал, тіл саясаты, тіл меңгеру т. б. проблемаларын кешенді түрде қарастыратын ғылым. Баланың әлеуметтену үдерісінде, яғни қоғамның толық құқылы азаматы болуында ол тілдің сөздік қоры мен грамматикалық құрылысын қарым-қатынастың түріне қарай қай жерде, қандай мақсатта қолдануды үйренеді. Айталық, адам таңертең үйінен шыққаннан, кеше үйіне қайтып оралғанға дейін түрлі әлеуметтік орталарда болып, түрлі әлеуметтік рөлдерді ойнайды. Әр әлеуметтік жағдайда адамның тіл қолданысы, сөз саптауы да әртүрлі болады. Мұның бәрі әлеуметтік лингвистикалық немесе коммуникативтік құзіреттілікті құрайды. Бұл адамға тек тіл тұтынушысы емес, әлеуметтік қарым-қатынас жүйесінің толыққанды мүшесі болуына көмектеседі. Сондықтан «тіл меңгеру» ұғымы әлеуметтік лингвистикалық категория болып табылады.

Белгілі социолингвист-ғалым Л.П. Крысин «Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка» атты еңбегінде тіл меңгерудің төмендегідей деңгейлерін көрсетіп, оларға түсініктеме береді [2: 120–133]:

1. Таза лингвистикалық деңгей. Бұл деңгей тілді адам қызметінің қай саласында болса да ойын еркін бейнелеп, құбылтып айта алу икемділігін, қабілеттілігін қамтиды Тілді құбылта қолдана білу қабілеттілігі сөйлеушінің бір ойды әртүрлі айта алуынан көрінеді. Ойды неғұрлым көп түрлі ете айта білсе, соғұрлым тілді меңгеру дәрежесі жоғары болады. Мысалы:

1. Көшеден өткенде ерекше сақ болыңыз.
2. Көшеден өтер кезде ерекше сақ болыңыз.
3. Сіз көшеден өтетін болсаңыз, онда ерекше сақ болыңыз.
4. Көшеден өту (жүргіншіден) ерекше сақ болуды қажет етеді.
5. Ерекше сақ болу – бұл көшеден өткенде есте болатын талап.

2. Ұлттық-мәдени деңгей. Бұл – тілдік құрылымдарды пайдалануда ұлттық нақыштағы ерекшеліктерді меңгеру. Сөйлеуші өз тілінің сөздік қорын, грамматикасын, интонациялық жүйесін жас кезінен бастап біртіндеп қабылдай келе дағдыға айналдырады, ұлттық, мәдени материалдар мен рухани формаларды бойына сіңіреді. Осыдан келіп, өзіндік ұлттық сөз саптау ерекшелігі пайда болады. Мысалы, Венгерияда шайды қайнатады (варит) деп айтқан дұрыс болса, Ресейде шайды демдейді (заваривают) деп айту ұлттық сипатты танытады. Сондықтан орыс тілінде шай қайнату (варит чай) деген тіркес грамматикалық жағынан дұрыс болғанымен, сөйлеу дәстүріне жат көрінеді. Айталық, қазақтарға қонаққа бару мен қонақты үйге шақыру дағдылы нәрсе болса, француздар қонақпен үйден тысқары жерде кездесу мәдениет болып көрінеді. Финляндияда жұмыртқаны салмағына қарай сатса, бізде данасымен сатады. Сондықтан «Маған 1 кг жұмыртқа беріңізші» деген сөйлем грамматикалық жағынан дұрыс болғанымен, сөз саптау жағынан үйреншікті емес. Сөйлеудегі ұлттық нышандар түрлі жағдаяттарда көрініс береді. Мысалы, орыс телефон трубкасын алғанда көбінесе «Алло!», «Да!», «Слушаю вас!» десе, неміс бұл жағдаятта «Пожалуйста!» (сөйлей

беріңіз) дейді, телефондағы кісіге өзін таныстырғанда орыс: «Это Петров (это Дмитрий Иванович)» десе, неміс немесе француз өздерінің ұлттық ғұрыптарына байланысты: «Мұнда Гофман», «Мұнда Поль» деп айтады. Ал қазақтардың ұлттық сөз саптау ерекшелігі ешкімге де ұқсамайды, ол өзінше бір әлем.

3. Энциклопедиялық деңгей. Бұл – тек сөздің өзін ғана игеріп қана қоймай, сонымен қатар «сөз әлемін», яғни сөз астарындағы шындық болмысты және осы шындық болмыс пен сөз арасындағы байланыстарды игеру деген сөз. Мысалы, орыс тілінде сағат сөзін білу тек оның беретін лексикалық және грамматикалық мағыналарын ғана емес (мысалы, часы идут, стоят, спешат, остановились, тикают, бьют, точные часы т. б.), сондай-ақ сол сөздің фразеологиялық мағынасын да (точен как часы) және оның түрлі құрал аттары болуын, яғни уақыт өлшемін білдіруге (часы электронные, наручные, будильники т. б.) қатысты ұғымдарын да қамтиды.

4. Жағдаятты (әлеуметтік лингвистикалық) деңгей. Бұл – тілдік білімі мен қабілеттілігін таза лингвистикалық тұрғыдан, сондай-ақ ұлттық-мәдени және энциклопедиялық деңгейлеге қатысты әртүрлі жағдаятқа сәйкес қолдана білу. Жағдаятты тілдесімде болу бірнеше компоненттен тұрады:

1. Сөйлеуші және оның әлеуметтік рөлі.
2. Тыңдаушы және оның әлеуметтік рөлі.
3. Сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы байланысты қатынас.
4. Қарым-қатынастың түрі (ресми, бейресми, дастық т. б.).
5. Қарым-қатынас құралы (тілдің ішкі кіші жүйелері (әдеби тіл, диалекті, жаргон т. б.) немесе функционалды стильдер, тілдік емес құралдар (мимика, жесттер, т. б.)).
6. Қарым-қатынас тәсілі (ауызша – жазбаша).
7. Қарым-қатынас орны.

Осы айтылғандарды жинақтай келсек, тілді қолдану мен оны меңгеруде әлеуметтік әрекеттегі субьект ретінде жалпы және коммуникативтік құзіреттілікті дамытады.

Әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Алматы: Ана тілі, 1992. 448 бет.

2. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М.: Наука, 1989. 188 с.

3. Жусупов М., Ибраимов Қ. А. Байтұрсынұлы: ғылымтаным, терминжасам, стилистика. А., 2015.

4. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 2008.

5. Байкабилов У. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Т., 2022.

6. Дәулетбекова Ж.Т., Рай Қ., Нұрышева Г., Рахметова Р. Тілді оқыту: интеграциялық білім мен интелектуалдық тұлға қалыптастырудың сабақтарстары. А., 2014.

© Байқабылов У.А., 2024

УДК 372.881.1

Бақбергенова Роза Кожабаевна
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан/Алматы

Қазақ тілін инклюзивті оқытудың ерекшеліктері

Еліміздің білім беру жүйесінде, оның негізгі стратегиялық бағыттарында білім берудің мазмұны жаңартылып, дидактика жетілдіріліп келеді. Мақсат пен мазмұн жағынан жаңарып, жаңалықтар енгізіліп жатқан білім беру саласының бірі – инклюзивті білім беру.

Ерекше балаларды оқыту – ең актуалды тақырыптардың бірегейі. Мемлекетімізде ерекше балаларды қоғамнан алшақтатпай, қалыпты ортамен тең дәрежеде өмір сүруге қолайлы орта жасау, мектеп оқушыларымен сыныпта бірге білім алуға мүмкіндік беру мәселелері алдыңғы кезекте қарастырылып отыр. Бұл мәселелерді тек сөз жүзінде емес, нәтижеге айналдыру үшін жүйелі әдістемелік негіз керек екендігі белгілі. ЕББҚЕБ-ға білім беретін мұғалімдердің кәсіби даярлығын

қалыптастыруда, оқушылардың осы тобына білім берудің жаңа әдістемесінің үлгісі қажет.

Инклюзивті білім беру – ерекше білімді қажет ететін оқушылар үшін білім беру сапасының қолжетімділі тұсын қамтамасыз ететін, барлық баланың түрлі мұқтаждығына бейімдеу жоспарындағы білімнің барлығына арналған жалпы, кәсіби орта, жоғары білім берудің даму жолы. 1990–2000 ж.ж. қоғамның күш-жігері және қоғамдық пікірді қалыптастыру «инклюзивті» деп аталған педагогиканың осындай бір түрі үшін жағдай жасау бағытын бастауға мүмкіндік берген болатын [1: 10].

Қазақ тілінен инклюзивті білім беруді дамыту жағдайын төмендегідей сатылар арқылы шешуге болады:

- *Ерекше білім алушыларды білім беру процесіне тарту.*
- *Күнделікті ортадағы ерекше балаларды әлеуметтендіру.*
- *Сенімді, қолайлы орта үшін ерекше балаларда белсенді мінез-құлық қалыптасуына жағдай жасау.*
- *Кемшілік деп санайтын тұстарын артықшылыққа, абыройға, сыйластыққа айналдыру.*
- *Ерекше қажеттіліктері бар оқушыларға тең көзқарасты қалыптастыру.*

Қазақ тілінен ерекше білім беруді қажет ететін білім алушыларды, яғни инклюзивті білім беруді жекелеген аспектілерге назар аудар зереттеуді, білім берудің арнайы әдістемесін қажет етеді. Қазақстандағы «ҚР инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық білім беру тәсілдері» білім беру бағдарламасында мүмкіндігі шектеулі балаларды, шетелден келгендерді, босқын балаларды, сандық жағынан аз ұлттардан шыққан отбасының балаларын және де қоғамдық социалдық икемделуге қиындығы бар, яғни олардың санатына жетім балалар, виктимді балалар, девианттық мінез-құлық танытатын балалар, отбасы жағдайымен салыстырғанда социалды психологиялық және социалды-экономикалық деңгейі төмен балалар жатады. Бұл аталған топтағы балаларды оқытуды талдай келе, ерекшеліктерін ескере қолайлы орта

туғызып, содан соң білім беруге арналған сабақтарды өткізуге болады деген тұжырым шығарылды [2: 31].

ҚР «Білім туралы заңында» инклюзивті білім беру ұғымы нақты қарастырылып, мазмұны айқындалған. Заңда инклюзивті білім беру айрықша білім алу қажеттіліктері мен жеке дара мүмкіндіктерді ескере отырып, барша білім алушы жеткіншектердің тең қол жетімділігін, яғни білім алуға деген тең қолжетімділігін қамтамасыз қылатын процесс ретінде көрсетіледі. Инклюзивті білім беру «Бұл жалпы білім беретін мекеме жағдайындағы білім беру қызметі жүйесі, оның мекен-жайы бойынша балалар білім алуға және оқуға толық құқылы», – деп Испанияда бекітілген Саламанка декларациясында көрсетілген. Қазақ ғалымдарының ғылыми еңбектерінде де дәл осы инклюзивтілік термині шетелдік ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, әртүрлі анықтамалық ережелермен анықталады. Инклюзивті білім беру – бұл барлық білім беру ұйымдарында арнайы білім беруге жағдай жасау үшін, ондағы кедергілерді жою арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды білім беру үдерісіне ендіруді қамтамасыз ететін мемлекеттік саясат, – деп тұжырымдайды А.А. Байтұрсынова [1: 67].

Қазақ тілін инклюзивті оқыту – ерекше білім беруді қажет ететін балаларға бойындағы ерекшеліктерін ескеріп, қиналатын тұстарына сай тиімді әдістерді қолдана отырып, тілдік білімді дұрыс меңгерту. Білім алушылардың ерекшеліктері көбіне тілдік ауытқуларға, сөйлеу бұзылысына, есте сақтауының бұзылуына, сөздерді ретті қолдана алмауы мен дұрыс оқу-жазбауына алып келетіндіктен, бұл мәселе дефектологтар мен логопедтерге ғана емес, қазақ тілі мамандары үшін де маңызды.

Қазақ тілін инклюзивті оқыту жүйелі жұмыс пен нақтылықты талап етеді. Қазақ тілін инклюзивті оқытудың мақсаты – ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың тілдік білімдерін дамыту, тілдік ақаулықтарын түзету. Негізгі міндеттері:

- *ерекше балалардың тілге қатысты ақаулықтарын, қазақ тіліне қызығушылықтарын анықтау;*

- *ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың мінез-құлқы мен зейін тұрақтылығын айқындау;*
- *қазақ тілінен қажет ететін білімдерді меңгертудің алдын-ала жоспары мен әдістемелік кешенін жасап шығу.*

Қазақ тілін инклюзивті оқытудың лингводидактикалық негізі қазақ тіл біліміне және инклюзивті білім беру саласының дамуына тікелей байланысты. Қазақ тілі лингвистикалық пән болса, оны инклюзивті оқытудың лингводидактикалық негізі инклюзивті білім берудің заңдылықтарын, қазақ тілін тиімді үйретудің әдіс-тәсілдерін қарастырады.

Инклюзивті білім беру өз бастауын шет мемлекеттерден алады, оның ішінде 1970 жылдан басталады деп жорамалданса, ал 1990 жылға қарай Европа мен АҚШ бұл бағдарламаны толық қолдай отырып, өздерінің білім беру саясатына толықтай енгізіп үлгерді. Оның ішінде мына бағыттарды кірістірді: мэйнстриминг (mainstreaming), интеграция (integration), инклюзия (inclusion), білімге қолжетімділікті арттыру (widening participation). Мэйнстриминг «ерекше» балалар өздерінің сау құрдастарымен әр түрлі мерекелік іс-шараларда сөйлесе алады деп болжайды. Интеграция – ақыл-ойы мен физикалық жетілуінде ауытқуы бар балалардың қажеттіліктерін, жалпы білім беру жүйесіне лайықтау. Инклюзия – мектептерді оқыту жағдайын барлық баланың даму қажеттіліктеріне жауап беретіндей етіп қайта реформалау. Біздің елімізде инклюзивті білім саласының жүйеленуі туралы ресми мәліметтер «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010–2020 жылдарға арналған мемлекеттік арнайы бағдарламасында» баяндалды.

Ғалым В.А. Сластенин өзінің «Педагогика» атты жоғары оқу орындарына арналған оқу-әдістемелік құралында тұлға мәселесі және оның дамуының шектелуі туралы педагогикалық теория мен практиканың негізгі күрделі мәселелерін атап көрсетеді. Инклюзивті педагогика аясында ЕББҚБ балалардың рухани және физиологиялық

дамуындағы кедергілерді жоятын шарттарды сипаттайтын зерттеу жүргізілу қажеттігін айта отырып, осы мақсатта ЕББҚБ балалармен жүргізілетін бірқатар оқу-әдістемелік жұмыстарды атап өтеді:

ЕББҚБ баланы білім алу процесіне ерте кезден жұмылдару; даму ерекшеліктері бар оқушыны танымдық, шығармашылық, әлеуметтік қызметтердің әртүрлі формаларына тарту; оқушыларға жеке оқу жоспары аясында оқуға мүмкіндік беру; осындай жоспарлар бойынша оқитын оқушыларды бағалау және аттестаттау ұстанымдары мен рәсімдерін өзгерту; жеке және қосымша қолдау көрсету жүйесіне өзгерістер енгізу [2: 576].

Инклюзивті білім беру туралы терең зерттеу жүргізген ғалым Тони Бут өзінің «Инклюзия көрсеткіштері» еңбегінде: «Инклюзия – өзгеріс. Бұл мектептегі бүкіл оқушының мектеп өміріне толықтай қатысуы және оқудың тоқтаусыз жүруі. Сонымен қатар, бұл үнемі алға ұмтылдыратын, бірақ толық қол жеткізу мүмкін болмайтын мінсіздік. Ол тек мектептегі барлық оқушы мектеп өміріне толыққанды атсалысқан кезде ғана жүзеге асады. Инклюзивті мектеп – әрдайым қозғалыстағы білім ордасы» – деп тұжырым жасаған [3].

Тони Бут инклюзивті білім беруді дамытудың негізгі үш бағытын ұсынған:

Инклюзивті мәдениет ортасын жасақтау. Мектепте инклюзивтік мәдениетті орта құру – қауіпсіз, жеткен жетістіктері ортақ, қиындықтарға бірге шыдай алатын төзімді, ынтымағы берік орта құруға ықпал етеді және сол ортаға мүше болып отырған әр адамның өзінің құндылығын біле отырып, идеяларын жүзеге асыруға талпынуға тырысуды көздейтін орта.

Инклюзивті саясатты дайындау. Бұл мектеп жоспарларында инклюзиті білім беру жүйесінде соған сай әдіс-тәсілдердің болу керектігін көрсетеді. Әрбір ЕББҚЕБ-ны оқу үдерісіне және мектеп шараларына тарту мақсаты назарға алынады. Барлық қағидалар инклюзивті білім

беруетін мектепті реформалаудың бағдарламаларын жоспарлайды.

Инклюзивті тәжірибені дамыту. Инклюзивті бағытта білім беретін мектептің саяси және мәдени ісәрекеттерін дамыту негізделеді. Мұндай тәжірибе кезінде әрбір баланың ерекшеліктерін ескеру міндеттеледі [3: 16].

В.В. Хитрюк пен Е.И. Пономарева «Инклюзивті білім берудің негіздері» оқу құралында қоғамның ерекше жандарға бұрынғы және қазіргі көзқарастарын салыстыра келіп, қазіргі кезеңде түзету педагогикасының жаңа тұжырымдамаларының бағыттарын атап көрсетеді:

- *ізгілендіру* – арнайы білім берудің мақсатын айқындайды: дамуында ерекшеліктері бар адамның өмірін толыққанды және лайықты ету;
- *негізін анықтау* – философиялық-категориялық талдау, норма мен патологияның жалпы параметрлері мен айырмаларын қайта қарау және нақтылау;
- *интеграция* – ЕББҚБ балаларды және оларды дені сау құрдастарымен бірлесіп оқыту және тәрбиелеу нысандары [4: 26].

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларға сапалы білім берудегі педагогтар мен арнайы мамандардың атқаратын рөлі орасан зор. Олар балалардың тек білім алып қоюын қадағаламайды, сонымен қатар оларды өмірге бейімдейтін жетекші болып саналады. Инклюзивті білім беруде қарапайым педагог та, арнайы маман да балалармен жұмыс жасағанда кәсіби құзыретті, өте шыдамды, парасатты болуымен қатар өз ісінің нағыз маманы болуы шарт. Инклюзивті білім берудегі арнайы педагогтар үшін психологиялық-педагогикалық құзыреттілік маманның кәсіби құзыреттілігінің жалпы құрылымының құрамдас бөлігі болып есептеледі. Оған коммуникативтік құзыреттілік, риторикалық құзыреттілік, когнитивтік құзыреттілік, кәсіби техникалық және кәсіби-ақпараттық құзыреттілік кіреді [5, 200].

Қазақ тілінен инклюзивті білім беруде қазақ тілі мұғалімінің кәсіби даярлығында танымдық іскерлік қасиеті де маңызды орын алады. Ерекше білім беруді қажет ететін

білім алушылармен жұмыс жүргізу барысында олардың танымдық қасиеттерін, интеллектуалдық дәрежесін, өз пәнін жақсы білуін, өзін-өзі тани білуін қамтып, педагог еңбегінің негізгі құралы болып саналады. Танымдық іскерлік қалыптасу үшін адамның қабылдау, зейін, ойлау, ес, т. б. психикалық қасиеттері бірлікте дамуы қажет. Арнайы педагогтың коммуникативтік іскерлігі. Бұл іскерлік ұстаздың оқушылармен де, басқа адамдармен қарым-қатынас жасай алу қабілеті. Қарым-қатынас тәсілдері ол ең алдымен, сөйлесе алу техникасы, диалогке түсу қабілеті, қимыл, бет құбылысын игере алудан басталады [6: 33].

Ғалымдардың пікірінше, мұғалімдер ерекше оқушылардың ЕББҚБ жеке қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін ұйымдастыра алмауы балалардың білім алу процесіне толыққанды қосылу мүмкіндігін тарылтады. Білім алушылардың оқу нәтижелері төмендейді, өмірлік көзқарастары шектеледі. Еліміздегі қазіргі заманғы білім беру жүйесін жетілдіру білім беру мекемелерінің педагогтерін даярлауды көздейді. ЕББҚБ балалармен өзара әрекеттесетін мұғалімдер штатын құру кезінде осы саладағы мұғалімдердің жұмыс тәжірибесіне, кәсіби деңгейіне, қарым-қатынас дағдыларын құра алуына, стресске төзімділігіне, өз-өзін жетілдіруге деген ұмтылысқа және осы жұмыста маңызды басқа да жеке сипаттамаларға ерекше назар аудару қажет.

Инклюзивті білім беру жүйесіне арналған іргелі зерттеулердің әрқайсысы жүйенің әр алуан тараптары мен заңдылықтарын, ЕББҚББ-ды оқытудың әдістемелік ұстанымдарын терең зерттеп, оларды оқыту барысында қолданылатын технологиялар мен жүргізілетін іс-шаралардың маңызды.

Қазақ тілін инклюзивті білім беру негізінде оқыту ұстанымдары. Кез келген пәнді оқытудың өзіндік ұстанымдары бар. Қазақ тілін оқытудың да өзіне тән ұстанымдарын ғалымдар Ы.Алтынсариннен бастап жіктеп берген. Алғашқыда ұлт ұстазы қазақ тілін оқытудың 4 ұстанымын атаса, ол кейін жіктеліп келіп 7 ұстаным болып

толықтырылды. Ұстанымдар жалпы екіге бөлінеді: дидактикалық және арнаулы.

Қазақ тілін инклюзивті білім беру негізінде оқытудың 3 ұстанымы негізге алынды*: оқушылардың функционалды білім беру, дамыта отырып тәрбиелеу, ортаға бейімдеу.*

Функционалды білім беру ұстанымы – «Сапалы білім баршаға» қағидасын негізге ала отырып, ЕББҚБ білім алушыларды интербелсенді әдіс арқылы қазақ тілін оқыту. Бұл ұстанымның негізгі мақсаты – ерекше балаларға қазақ тілінің ерекшеліктерін таныту, ана тіліне қызығушылығын ояту, қазақ тілінен грамматикалық, лексикалық ғылыми жүйелі білім беру. Мәтіндермен жұмыс барысында оқушылар тілдік бағдар бойынша тыныс белгілерінің дұрыс қойылуын, тіліміздегі оқшау сөздердің ерекшеліктерін, т. б. грамматикалық тақырыптарды меңгеріп қана қоймай, олардың қолданысы мен ерекшеліктерімен де танысады.

Функционалды білім беру ұстанымының тәжірибе барысында қолданысы: Тәжірибе барысында ЕББҚЕ оқушылардың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық мұражайы мен басқа да мәдени орындарға саяхат сабақ ұйымдастырылады. Оқушылар қазақ халқының әртүрлі тарихи жәдігерлермен танысады. Қазақ тілінен 7-сыныптың бағдарламасымен сәйкес әдебиет, тарих, физика пәндерімен байланысты интеграциялық сабақтар өткізіледі. ЕББҚБ балаларға арнайы тапсырмалар беріледі.

Функционалды білім беру ұстанымы негізінде құрастырылған тапсырмалар: «1001 мақал, 101 жұмбақ». Лексикалық тақырыппен байланысты мақал-мәтелдер (отбасы, туған жер) суретпен көрсетіледі, оқушылар суреттердің мәнін ашу арқылы мақалды табады. Оқушылардың интеллектісін, зиятын тұрақтандыруды негіздейді.

Дамыта отырып тәрбиелеу ұстанымы – оқушыларға психологиялық тұрғыдан қолдау көрсетіп, олардың бойындағы комплекстерін жоюға көмектеседі, бойындағы шығармашылық қабілеттерін дамытады, жаңа

қызығушылықтарды оятады. Бұл ұстаным ЕББҚБ балалардың бойындағы таланттарын ашуға мүмкіндік береді. Ерекше балалардың өте дарынды екендігі, жаңа нәрселерге құмар, әдебиет пен спортты, өнерді сүйеді, қолөнер бұйымдарын жасауға бейім екендігі байқалады.

Дамыта отырып тәрбиелеу ұстанымының тәжірибе барысында қолданысы: Тәжірибе барысында нысанға алынған оқушылардың дарындарын байқау үшін олармен әртүрлі тақырыпта «Әңгіме» әдісі арқылы сұхбат жүргізуге болады. Олармен сұхбаттасу барысында олардың қандай нәрсеге қызығушылығы бар екені байқалады. Аталған категорияға жататын оқушылардың сөйлеуін, ақыл-ой санасын дамыту үшін «Кітапхана – білімнің күн шуағы!» атты кітапханаға саяхат жасауға болады. Кейбір тірек-қимыл жүйесінің бұзылысы бар балалар домбыра тартып, ән айтуға бейім болса, сөйлеу аппаратының бұзылысы бар балалар спортқа жақын, оның ішінде интеллектті дамытатын шахмат ойынынан жарысқа қатысып жүлделі орындарды иеленіп жүргендер де бар екен. Ал олардың бойында бұғып жатқан талантты таныту үшін немесе өз өнерін көрсетуге қоғамнан қысылатын балаларды анықтау үшін шығармашылық тапсырмалар орындатылғаны дұрыс.

Дамыта отырып тәрбиелеу ұстанымы негізінде «Батыл бол» әдісі әр сабақта өнімді пайдаланылады. Білім алушыларға әртүрлі ерекше жандардың өмірлерінен қысқа бейнематериалдар көрсетіледі. Оқушылар ондағы ақпараттарды қаншалықты мұқият тыңдағанын анықтайтын сұрақтар қойылады. Аталған кейіпкелердің өмірін сипаттайтын мақал-мәтелдерді, өлең жолдарын жалғастырып, әр кейіпкердің тұсына топтастырады. Қате берілген жауап үшін өз өнерін көрсетеді.

Ортаға бейімдеу ұстанымы – ерекше білім алушыларға қазақ тілінен білім мен тәрбие беруде оларды әлеуметтендіреді, олардың өздерінің тұлғалық ерекшеліктеріне қарамай басқа дені сау балалармен қарым-қатынас құруға үйретеді. Бұл ұстаным бойынша ЕББҚБ оқушылардың бір-бірімен жұптасып, сыныптастарымен топтасып, тілдік қатынасты негізге ала отырып, өз

бойындағы кемшіліктерін елемей, ынтымақтастық қарым-қатынаста болуына жағдай жасайды.

Әдебиет:

1. Байтұрсынова А.А. Организационно-педагогические условия включения детей с ограниченными возможностями в учебный процесс общеобразовательной школы: дисс. … канд. пед. наук. Алматы, 2010.

2. Сластенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов. М.: Академия, 2002. 576 с.

3. Тони Бут. Показатели инклюзии. Практическое пособие. М., 2009.

4. Хитрюк В.В., Пономарёва Е.И. Основы инклюзивного образования. Учебно-методический комплекс. Барановичи: РИО БарГУ, 2014. 26 с.

5. Салтаков Д.Т. Инклюзивті білім беру жағдайында арнайы педагог мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру // Хабаршы. Арнайы педагогика сериясы. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы. 2022. № 1 (68). 33 бет.

6. Педагогтердің инклюзивті білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарды орындауы бойынша әдістемелік ұсынымдар / Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім академиясы. Астана, 2023.

© Бақбергенова Р.К., 2024

УДК 811.512.164

Baýmyradowa Bahar,
S. Seýdi ad. Türkmen döwlet
mugallymçylyk institutynyň mugallymy,
Jumaýewa Bahar,
S. Seýdi ad. Türkmen döwlet
mugallymçylyk institutynyň uly mugallymy

Sanlary öwretmekde ulanylýan ýumuşlar

Diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagynyň, sözleriň manylarynyň giňelmeginiň, ulanylyş usullarynyň kämilleşmeginiň netijesi – köpmanylylykdyr. Täze düşünjeleri dilde aňlatmagyň esasy usuly diňe bir täze sözleri döretmek bilen çäklenmän, eýsem önki sözlere täze many bermek bilen hem amala aşyrylýar. Şonda sözüň asyl manysynyň aňladýan düşünjesiniň esasy alamaty göz öňünde tutulýar we şoňa meňzeş alamatly ikinji bir düşünje-de bu söz bilen atlandyrylýar. Şeýlelikde, bir söz birnäçe düşünjäni aňladýar, birnäçe mana eýe bolýar we köpmanylylyk ýüze çykýar. Sebäbi köpmanyly söz giň gerimde ulanylýar we pikiri anyk, aýdyň hem-de täsirli beýan etmekde örän ähmiýetlidir. Dildäki köpmanyly sözüň öňki asyl manysy onuň soňky göçme manylarynyň ýüze çykmagyna esas bolýar. Şoňa görä-de, olaryň arasynda hemişe berk baglanyşyk bar. Ol baglanyşygyň dürli görnüşde, dürli usulda bolmagy mümkin. Şoňa baglylykda sözde göçme manylaryň ýüze çykmagy, şonuň netijesinde köpmanylylygyň emele gelmegi hem dürli ýollar arkaly amala aşyrylýar [2: 31]. Türkmen we iňlis dillerinde sözüň göçme manylary, esasan, metafora, metonimiýa, sinekdoha ýollary arkaly ýüze çykýar. Şeýle sözlere sanlar hem degişlidir. Sanlary öwretmekde usulyýetde şeýle gönükmelerden we ýumuşlardan peýdalanmak maksadalaýykdyr.

1. Teksti okaň. Içinde ulanylan sanlary baglanýan sözi bilen göçüriň. «Kyrk» sözüniň ulanylyşyna üns beriň.

Hormatly okyjym! Sen eposdyr dessalarymyzdan, ertekidir rowaýatlarymyzdan, hat-da anyk taryhy çeşmelerden kyrk gije-gündizläp toý eden türkmenler hakynda bilýänsiň? Näme üçin kyrk? Bir hepde däl, ýigrimi ýa otuz gün hem däl, kyrk gün. Bu

san bilen baglanyşykly halkymyzda gaty kän düzgünler däpler, yrymlar, many aňlatmak üçin ýasalyp, ulanylyp gelinýän sözler bardyr. Bu-da örän gyzyklydyr, häli-şindi dürli awtorlaryň, alymlaryň hem ünsüni çekýän meseledir. «Görogly» eposynyň «Kyrk müňler» şahasy bar, Göroglynyň kyrk ýigidi bar. Türkmen milli saz sungatynda meşhur «Kyrklar» sazy bar, ýurdumyzyň çäklerinde «Kyrk gyz» galasy, «Kyrk gyz» gowagy, «Kyrk gyz» çesmesi... bar.

Dessur we hatda örän berk düzgün edilip gelinýän «kyrk çile» düşünjesi bar. Ýene aýtsaň aýdybermeli: «kyrkçille», «kyrkbogun», «kyrkgaryn», «kyrkaýak», «kyrkgünlük», «kyrk-kyrk», «kyrky» [1: 48].

2. Goşgy bentlerini göçüriň. Has gara ýazylan sözleriň haýsy sanlar bilen manydaşdygyny düşündiriň.

Ýalňyz balam, algyn pendim,
Ýurduňy terk ediji bolma («G»).

Heňňam uzyn, ömür az,
Çahar pasla başdyr ýaz... (M. Pyragy).

Süpür gözýaşyňy bes et ahyňy,
Täk seň üçin dogmanma düşün ahyry! (G. Ezizow).

Haýýama göz gypyp, gyzyl ýüzlükden
Goja **goşa** torbasyny dolduran (G. Ezizow).

Çalşyrgyjy – zady bolmaz,
Ähli geými **ýeke** laýdy (K. Gurbannepesow).

Ýyldyrym gylyç deý **çar** ýana geçýär,
Ýyldyrym deý pikir goýsaň eýýama... (G. Ezizow).

3. *Sözlemleri okaň. Bir sözüniň nähili manylarda gelendigini düşündiriň. Soňra onuň san hyzmatynda ulanylýan sözlemlerini saýlap göçüriň. Soňra tekstdäki atlary, sypatlary we sanlary goşulmalary bilen derňäň.*

1. Iň bir amatly pursatda biz bolubersek, şolaryň mynasyp dowamat dowamy bolup bileris. 2. Kitabyň esasy gahrymanlarynyň birem meniň atam Anna agadyr. 3. Anna aga diňe bir jepakeş daýhan we mugallym bolman, eýsem ol

gaýduwsyz esgerem bolupdyr, döş gerip Gökdepe galasyny keseki basybalyjylardan gorapdyr. Söweşleriň birinde ol agyr ýaralanypdyr. 4. Bir müň dokuz ýüz dördünji ýylyň gyşy uzaga çekdi. Ýöne jahany ýagtyldan Günüň şöhlesini gapydan goýbermejekdigini görüp duran Enebaýa bir zatlar eçilmelidigi hakydasyna geldi. 6. Juwaza goşulan ýaly şol bir öwrümini gaýtalap durşuna, hyýalynda ýaňyja doglan çaganyň näzijek ellerinden tutup, al-elwan gülleriň hoşboý ysy ýaýran sähra tarap ýöriş etdi. 7. Adamyň başarnygyny onuň eden, bitiren bir işindenem bilip bolar, häsiýetini welin köp ýyllaryň dowamynda hem öwrenmek kyndyr. 8. Bir kişini uly meselelerde synagdan geçirip tanap bolmaz. 9. Habary eşitmedik ýaly bolup oturan bir adam bar, şondan soralsa, onuň üýtgeşik pikir aýtjakdygyny bilýän adamlaryň köpüsiniň gözi şonda (Gurbanguly Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»). 10. Bir ýerden tabelçi eline depderini alyp geldi. 11. Hany, äber maňa tüpeňi, agaňlaň uruşyna-da bir syn et!

4. Berlen nakyllardan sanlaryň manydaş sözlerini tapyň.

Bir zerräniň gadryny bilmedik, müň zerräniň gadryny bilmez.

Biri işlär, dokuzy dişlär.

Bolsa bäş, bolmasa ýigrimi bäş.

Boýy bir garyş, dili iki garyş.

Çaga çaltyň bir elini baglar, çamanyň – iki elini.

Daýym, ýedi ýerinden gaýym.

Degimsize degim degse, ýylda geçisini iki gyrkar [3: 38-41].

Şeýle ýumuşlary sapakda peýdalanmak bilen talyplara sanlaryň ulanylyş aýratynlyklaryny, olaryň sintaktik we stilistik hyzmatyny düýpli öwretmäge ýardam berer.

Edebiýat:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ömrümiň manysy. Aşgabat: TDNG, 2022.

2. Baýjanow B. Türkmen dili. Leksika. Aşgabat: TDNG, 2018.

3. Paýhas çeşmesi. Aşgabat, TDNG, 2016.

© Baýmyradowa B., Jumaýewa B., 2024

УДК 37.035.6

Isakov Baktybek,
Kyrgyz-Turkish Manas University
Bishkek, Kyrgyzstan

The Formation of Common Language in The Case of Pre-Soviet Kyrgyz Pastoralism

Introduction

Historically, the Kyrgyz people, like other Central Asian pastoralists, led a nomadic lifestyle in pre-Soviet times, relying primarily on livestock such as sheep, goats, cows, horses, and camels for sustenance. Their movements followed a pattern of seasonal migration to secure pastures, rotating through four distinct locations: winter quarters (kyshtoo), spring quarters (zhazdoo), summer quarters (zhailoo), and autumn quarters (küzdöö). They lived in traditional yurts (bozüy) year-round, adapting to the needs of their animals and the changing seasons.

The traditional nomadic lifestyle of the Kyrgyz has undergone significant changes due to external forces like the Soviet state, modernization, and privatization. This project examines the transformations in the seasonal migration patterns of Kyrgyz pastoralists across three historical periods: pre-Soviet, Soviet, and post-Soviet times. The aim is to understand how Kyrgyz pastoralists adapted to external influences, including state policies and economic shifts, and the strategies they employed to sustain their migratory lifestyle.

This analysis combines history and socio-cultural anthropology to explore the dynamics of mobile pastoralism over time. The project identifies seasonal migration as a central theme, evolving in function: 1) a subsistence strategy for Kyrgyz tribal groups before Soviet rule; 2) a state-directed economic approach for meat production during Soviet times; 3) a contemporary livelihood strategy in rural Kyrgyzstan. It raises key questions: What constitutes «traditional» mobility? How was mobility conceptualized in nomadic life, and how has

it evolved? What does it mean for pastoralists to «be mobile» in terms of space and time?

Background and Theoretical Framework

In the 1860s, Hungarian Turkologist Arminius Vambery traveled among Central Asian pastoralists and spoke with an older Kyrgyz woman about their migratory lifestyle. Her response was illuminating: «Look around, does not everything migrate constantly? ...the sun, moon, stars. ...Even birds and animals migrate. People should be mobile as long as they feel alive». This statement reflects a traditional understanding of mobility among Kyrgyz pastoralists, closely tied to natural cycles. The movement of celestial bodies and the changing environment were seen as parallels to the nomads' own seasonal migrations.

Vambery's observations, along with those of other 19th-century scholars supported by the Russian Geographical Society, provide valuable insights into pre-Soviet pastoral life, although many were politically motivated rather than focused on understanding mobility itself. Soviet-era studies, influenced by state ideology, described seasonal migrations mainly in the context of economic policies aimed at meat supply. Scholars like Abramzon and Aitbaev offered overviews of migration routes, but with limited attention to pastoralism's deeper cultural significance [1: 49].

Post-Soviet research, such as the works of Jacquesson and Zhaparov, provides a more nuanced understanding of Kyrgyz pastoralism [6: 197]. Jacquesson describes pre-Soviet mobility as «mobile herd breeding», while Zhaparov highlights the continuous adaptation of pastoralists to seasonal changes in pastures. Newer literature also examines pastoral mobility across various post-Soviet regions, including Siberia, offering comparative perspectives on how different groups respond to environmental and economic pressures. Works by Günther Schlee and Anatolii Khazanov on property rights in livestock add to the theoretical foundation but do not specifically address Kyrgyz nomadism. This project seeks to fill that gap by presenting a unique case study of Kyrgyz mobility strategies [7: 234].

Researchers like Khazanov and Vasyutin emphasize the economic necessity of seasonal migration, linking the practice to the maintenance of a functioning nomadic economy. According to Barfield and Kradin, pastoralists migrate to meet the constant needs of their herbivorous animals for fresh grazing pastures, which change with the seasons. These scholars underscore that the four-seasonal quarters are integral to the livelihoods of nomadic communities.

Exploring 'Traditional' Mobility

This project reexamines the traditional seasonal migration of Kyrgyz pastoralists through the lens of mobility. It investigates how nomads perceive movement and how their understanding is connected to the natural environment. A key hypothesis emerges: for the Kyrgyz, mobility is shaped by both «vertical» and «horizontal» spaces. Vertical space includes celestial elements like the sun and moon, while horizontal space encompasses the earthly environment, such as vegetation and water sources. Both spaces are in constant flux, and Kyrgyz pastoralists organize their lives according to these changes.

The primary resource for pastoralists is mobility itself, driven by the availability of seasonal resources. For instance, as spring arrives and fresh grass emerges on mountain slopes, pastoralists move to the spring quarters with their herds and household items. Their migratory cycle ensures that their animals have access to nutritious pastures throughout the year, thereby sustaining the pastoral way of life.

The summer quarters have historically served as a central gathering point for Kyrgyz pastoralists, facilitating interactions among different groups. Even today, areas like Son Köl remain vital summer pastures for families from multiple districts. This continuity reflects a deep-rooted cultural practice that persists despite political and economic changes.

In pre-Soviet times, the four-seasonal nomadic cycle was the foundation of subsistence for patrilineal groups. During the Soviet era, it became a state-managed strategy for meat production, while in contemporary rural Kyrgyzstan, it functions as a livelihood strategy. The practice of migrating to summer pastures endures, with many families still seeing it as

beneficial for health and well-being, as well as a means of preserving traditional culture.

This project argues that ancestral practices, such as keeping livestock and migrating to seasonal quarters, are not merely remnants of the past but dynamic strategies for the future. The revival and adaptation of these practices in post-Soviet Kyrgyzstan suggest a resilience that aligns with broader trends in Eurasian pastoralism, where shared seasonal spaces foster social cohesion and cultural continuity.

Literature:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан, 1990. 480 с.
2. Айтбаев М.Т. Историко-культурные связи киргизского и русского народов: по материалам Иссык-Кульской области Киргизской ССР. Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1957. 170 с.
3. Барфилд Т. Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.) СПб.: Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского госуниверситета, Нестор-История, 2009. 248 с.
4. Бексултанова Ч.Д., Болпонова А. О прогрессивности кочевничества // Вопросы истории Кыргызстана. 2011. № 1. С. 53–59.
5. Болпонова А., Бексултанова Ч.Д. Элементы кочевой идентификации кыргызов // Вопросы истории Кыргызстана. 2010. № 4. С. 215–224.
6. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Алматы: Дайк-пресс, 2000. 603 с.

© Isakov B.B., 2024

УДК 37.035.6

Jumaýewa Mährijemal Awezmuradowna,
mugallym, Türkmen dili we ony okatmagyň
usulyýeti käfedrasy, Türkmenistan, Türkmenabat şäheri

Döwürleriň we swilizasiýalaryň ösmeginde türki dilleri öwrenmegiň aýratynlygy

Dünýäde türki dilleri öwrenmek boýunça ÝUNESKO we Türksoý guramalary tarapyndan ähmiýetli işler amala aşyrylýar. Türkmenistan bilen Birleşen milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasynyň arasyndaky hyzmatdaşlyk ähli türki dilli halklaryň dilini, medeniýetini, taryhyny we etnografiýasyny öwrenmekde wajyp meseleleri alyp barýar. Türkmen halkynyň Milli Lideri, Halk Maslahatynyň Başlygy Gurbanguly Berdimuhamedowyň we Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň türki dilli halklaryň dilini, medeniýetini, etnografiýasyny öwrenmek boýunça alyp barýan taglymaty, gol çeken Kararlary umymadamzat ähmiýetli halkara hyzmatdaşlygy ýola goýmaga gönükdirilendir. Ýagny 2017-nji ýylyň dekabr aýynda Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary bilen tassyklanan «Beýik ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen Türkmenistanyň çägindäki taryhy-medeni ýädygärliklerde 2018-2021-nji ýyllarda gazuw-agtaryş işlerini geçirmegiň we medeni mirasy ylmy taýdan öwrenmegiň hem-de wagyz etmegiň Döwlet maksatnamasy», Türkmenistanyň Prezidentiniň 2022-nji ýylyň aprel aýynda kabul eden Karary bilen tassyklanan «Milli taryhy-medeni mirasyň obýektlerini aýap saklamagyň, goramagyň, öwrenmegiň hem-de olara syýahatçylary çekmegiň 2022-2028-nji ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy», 2023-nji ýylyň noýabr aýynda TÜRKSOÝ-yň Hemişelik geňeşi tarapyndan Änew şäheri 2024-nji ýylda «Türki dünýäsiniň medeni paýtagty» diýlip yglan edilmegi, 2024-nji ýyl «Pähim-paýhas ummany Magtymguly Pyragy» ýyly diýlip atlandyrylmagy [1:14] bilen bu guramanyň işiniň ümzügi öňe ilerledi.

Türkmenistan – Türksoý hyzmatdaşlygynyň meýilnamalaýyn işleriniň netijesinde Garaşsyz, baky Bitarap

Türkmenistan Watanymyzda 2024-nji ýylyň 11-nji oktýabrynda «Döwürleriň we swilizasiýalaryň özara arabaglanyşygy-parahatçylygyň we ösüşiň binýady» atly halkara forum geçirildi. Bu halkara foruma Russiýanyň, Ermenistanyň, Eýranyň, Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň, Mongoliýanyň, Pakistanyň, Täjigistanyň, Özbegistanyň, Prezidentleri, Türkiýäniň Beýik Millet Mejlisiniň Başlygy, halkara guramalaryň ýolbaşçylary gatnaşdylar. Forumyň maksady türki dünýäniň umumy medeniýetini goramak, döwletleriň arasynda medeni gatnaşyklary Türki medeniýetiň halkara guramasyna (Türksoý) agza ýurtlar bilen medeni-ynsanperwer hyzmatdaşlygyny täze belentliklere çykarmakda ybarat. Türksoý guramasy tarapyndan 2024-nji ýyl «Türki dünýäsiniň beýik şahyry we akyldary Magtymguly Pyragy» ýyly diýlip yglan edilmegi bolsa, türki halklaryň diliniň, medeniýetiniň edebiýatynyň öwrenilmegine täzeden bir ädilen ädimdir. Gündogaryň beýik akyldary Magtymguly Pyragynyň doglan gününiň 300 ýyllygynyň halkara derejesinde dabaraly bellenilmegi türki halklaryň medeniýetini, dilini, etnografiýasyny, taryhyny öwrenmek babatda alnyp barylýan toplumlaýyn işlerdir.

Her bir döwletiň, milletiň milli aýratynlygy onuň maddy we ruhy gymmatlyklary arkaly tanalýar. Ruhy we maddy gymmatlyklarymyz şol halkyň dili bilen beýan edilýär. Bu gymmatlyklaryň biri-de türki dilleriň oguz toparyna degişli bolan türkmen dilini öwrenmek bilen bagly meseledir. Dil adamlaryň arasyndaky özara düşünişmegiň guraly bolmak bilen birlikde, halklaryň arasyndaky milli medeniýeti gorap saklaýan ruhy gymmatlykdyr. Dil - ähli halklaryň esasy alamatlarynyň biri hökmünde şöhlenenýär. Her bir döwletiň, milletiň dili onuň özboluşly milli aýratynlygyny görkezýär. Milli gymmatlyklar bolsa, beýik söz ussatlarynyň döredijiliginde açylýar. Söz ussady Magtymguly Pyragynyň pikir garaýyşlaryndaky parahatçylyk, watançylyk, halklara hormat-sylag goýmak baradaky ideýalary dil arkaly açylyp, umumadamzat jemgyýetçiliginde aýratyn orna eýe bolmak bilen, ýürekleri, halklary we döwletleri bütewileşdirýär. Şol bütewilik bolsa ähli haklar üçin umumy jebislik hasaplanylýar. Döwletleriň haýsy

dilde sözleşýändigine garamazdan, olaryň kalbyndaky watançylyk, parahatçylyk, il-gün, sylag-hormat ýaly ynsanperwer düşünjeleri birdir. Bu bolsa halklary bitewileşdirýän gymmatlyk hasaplanylýar.

Türkmeniň beýik ogly Magtymguly Pyragynyň edebi mirasynyň halkara derejesinde öwrenilmegi bilen, türki dilli halklaryň edebi mirasynyň öwrenilmegine -de ýardam edýär. Türki halklaryň dilini, medeniýetini, edebiýatyny, taryhyny we däp-dessurlaryny halkara derejesinde öwrenmekde ylmy-derňew işler toplumlaýyn usulda alnyp barylýar. Asly bir kökden gaýdan türki dilli halklaryň medeni mirasy öwrenilende döwürler boýunça ruhy we maddy gymmatlyklardaky umumylyklar we aýratynlyklar ylmyň dürli ugurlary bilen baglanyşykly öwrenilýär. Şeýlelik-de, taryhda yz galdyrylan şanly seneler, taryhy wakalar şol döwrüň aýratynlygyny özünde jemleýär we döwrüň swilizasiýasyny öwrenmäge mümkinçilik döredýär.

XVIII asyryň görnükli wekili Magtymguly Pyragy öz şygyrlaryny şol döwre mahsus dil aýratynlyklary bilen beýan edenligine garamazdan, onuň döredijiligi üç asyryň dowamynda öwrenilip, täze-täze lingwistik maglumatlaryň öwrenilmegine itergi berýär. Şeýle-de, asyl köki bir bolan türki dilli halklaryň milli we edebi dilini, medeniýetini, däp-dessuryny, pedagogik tälimlerini öwrenmeklige ýardam berýär. Biz hem şu makalamyzda türki dillerde ýüze çykan lingwistik umumylygy we aýratynlygy görnükli şahsyýetleriň döredijiliginiň esasynda öwrenmek arkaly dünýä jemgyýetçiliginde döwürleriň we swilizasiýalaryň ösüşine ýetiren täsiri barada pikir ýöretmegi makul bildik.

Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Ol gelip çykyşy fonetik, leksik, grammatik aýratynlyklary boýunça günorta-günbatar türki dilleriň oguz toparyna degişli hasaplanylýar. Türkologlar irki orta asyrlarda Hazar-Aral sebitlerinden dünýäniň çar künjüne ýaýran çarwa oguz taýpalary Kawkazyň, Eýranyň, Kiçi Aziýanyň, Ýewropa ýurtlarynyň ilatynyň belli bir böleginiň türkülesmeginde, soňra azarbaýjan, türk gagauz halklarynyň emele gelmeginde uly rol oýnapdyr. [4: 16-17].

Görnükli türkolog Baskakow türki dilleriň ösüşiniň klassyfikasiýasynda türkmen dili türki dilleriň günbatar gun şahasyna degişli hasaplaýar. Emma türkmen türkologlarynyň pikirlerine görä, türkmen dilinde gündogar türki dillere, hat-da Ural-altaý dil umumylygy bolan döwürlere mahsus has gadymy aýratynlyklaryň-da duş gelinýändigi bellenilýär [2: 108].

Türkmen diliniň beýleki türki dillere gatnaşygyny, ondaky umumylyklary we özboluşly aýratynlyklary anyklamak üçin türkmen diliniň maglumatlary beýleki türki dilleriňki bilen deňeşdirilip, garyndaşlyk derejesi kesgitlenilýär. Türkmen diliniň maglumatlary ilki oguz dilleriniň, soň günbatar topar dillerine girýän gypjak, garlyk, bulgar dilleriniň, soňra gündogar türki dilleriniň, ondan soň mongol, tungus, manjur, fin-ugor, ýagny altaý dil umumylygyna giren beýleki dilleriň maglumatlary bilen yzygiderli deňeşdirilip öwrenilýär.

Alymlar häzirki türkmen diliniň beýleki türki dillerden azarbaýjan, türk, gagauz dillerinden tapawutlanýandygyny belleýär. Şol tapawutlaryň birnäçesi hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar:

Türkmen diliniň fonetikasynda 16 sany çekimli ses bolup, onda gadymy türki uzyn çekimliler saklanylýar. Meselem, aat, oot, guurt, gyyz, süüri... iki çekimli bilen aňlatmak ýörelgesi häzirki döwürde hem türki dilleriň käbirinde saklanylýar. Bu ulanylyş gündogar gun toparyna degişli bolan ýakut dilinde ulanylýar we gadymy türkmen diline ýakynlygyny görkezýär. Häzirki türkmen edebi dilinde uzyn çekimlini aňlatmak üçin iki çekimli sese derek uzyn aýdylmaly çekimliden soň belgisi goýulýar.

Türkmen dilinde çekimlileriň inçe-ýogynlyk we dodaklanyp-dodaklanmazlyk sazlaşygy güýçli saklanypdyr. Bu ýagdaý türki dilleriň gündogar gun toparyna degişli bolan gyrgyz diline-de mahsus alamat hasaplanylýar. Gypjak dillerinde isimlerde ýokluk-inkärlik aňlatmak üçin ulanylan **ermes, emes** sözleri gadymy türkmen dilinde hem ulanylypdyr. Ýagny bu ulanylyş söz ussady Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynda hem gabat gelýär. Meselem,

«*Dostlaryga bu işler biwepalyk* ***ermesmi****?*

Jana jebriň artdyrdyň açdykça zyban, eý, dost» [3: 96]. Emma häzirki türkmen edebi dilinde inkärlik-ýokluk aňlatmak üçin «däl» sözi ulanylýar. Türkmen milli diliniň çäginde häzirki döwürde hem käbir dialeklerde bu ulanylyş saklanylýar. Türki dillerde düşüm goşulmalarynyň ulanylyşynda hem meňzeşlik bolupdyr. Ýöneliş düşümiň *-a, -e* , *-ga, -ge* goşulmasy ýörgünli ulanylypdyr. Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynda düşüm goşulmalarynyň *-ga,- ge, -ýa, -ýe hem-de -a, -e* görnüşleri ulanylypdyr. Meselem,

«Destury-zaman budur, mazluma mürwet berler,

Şererge şowkuň artar, etdikçe aman, eý, dost» [3: 96].

Emma häzirki zaman türkmen edebi dilinde düşüm goşulmalarynyň *-a, -e* görnüşi ulanylýar.

Görnüşi ýaly, söz ussady Magtymguly Pyragy öz döredijiliginde umumy türki dillere mahsus grammatik birlikleri ulanmak bilen döwürleriň we haklaryň dilini jebisleşdiripdir. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde döwürleriň we swilizasiýalaryň ösüşi dil arkaly ylmyň dürli pudaklary bilen aýdyň beýan edilýär. Alymlar şahyryň goşgularyny lingwistik nukdaýnazardan seljerenlerinde klassyky edebiýatyň dili we häzirki zaman edebi dili görnüşinde seljerýärler. Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynyň dili bolsa klassyky edebiýatyň dilini we häzirki zaman türkmen edebi dilini özünde jemleýänligi bilen döwürleriň, türki dilleriň swilizasiýasyny açyp görkezýär. Şeýlelikde, türki dünýäsiniň beýik şahyry Magtymguly Pyragynyň şygyrlarynda ulanylan sözler, goşulmalar, söz düzümler, sözlemler ilkinji nobatda XVIII asyryň dil aýratynlygyny açyp görkezýän bolsa, ikinjiden türki dilli halklaryň döwürleriniň swilizasiýasyny dili bilen açyp görkezýär. Dil biliminiň ussady Magtymguly Pyragynyň :

«Köňüller, ýürekler, bir bolup başlar,

Tartsa ýygyn, erär topraklar, daşlar,

Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,

Göteriler ol ykbaly türkmeniň» – diýen setirler türki dilleriň düýnüni, şu gününi we ertirini bir maksada gönükdirmek arkaly, halklary agzybirlige, parahatçylyga, ruhubelentlige çagyrýar.

Türki dünýäsiniň beýik şahyry Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe dünýäniň dürli döwletleriniň diline terjime edilýär. Şahyryň şygyrlarynyň diwanynyň altaý dilleriniň ençemesine terjime edilmegi netijesinde, türki dilli halklaryň diliniň, medeniýetiniň, edebiýatynyň öwrenilmegine şeýle-de, türki-mongol dillerindäki umumylyklary we aýratynlyklary öwrenmäge itergi berýär. Magtymguly Pyragynyň goşgulary terjime edilende türkmen diliniň grammatik aýratynlygyna eýerilýär. Şeýlelikde, söz ussadynyň şygyrlarynyň dürli dillere terjime edilmegi türkmen diliniň dünýä dilleriniň hatarynda öwrenilýändigini hem-de häzirkizaman türki dilleriniň esasynda öwrenilýändigini äşgär edýär. Döwletleriň dili asyrlaryň dowamynda halklaryň arasyndaky parahatçylygy, asudalygy, garyndaşlygy saklap gelen gymmatlykdyr. Şol gymmatlyklar bolsa dürli dilde beýan edilýändigine seretmezden, döwürleriň diliniň, swilizasiýasynyň bütewiligini özünde jemleýär. Dil adamzat jemgyýetçiliginde döwürleriň we swilizasiýalaryň ösüşini özünde jemleýän gymmatly hazyna. Şol hazynanyň açary bolsa, dil bilen açylyp, umumadamzat aňynyň we dünýä akyl ýetirmesiniň tejribesini görkezýär.

Edebiýat:

1. Berdimuhamedow S. Änew – müňýyllyklardan gözbaş alýan medeniýet.TDNG, 2024.

2. Weýisow B. Türkologiýa giriş. TDNG, 2010.

3. Magtymguly. Saýlanan eserler ýygyndysy. TDNG, 2014.

4. Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. М., 1980.

© Jumaýewa M.A., 2024

УДК 821.512.164

Hudaýkuliýewa Maýsara Allaberdyýewna
mugallym, S. Seýdi adyndaky Türkmen
döwlet mugallymçylyk instituty,
ş. Türkmenabat, Türkmenistan.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde ahlaky ündewler

Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň döredijiligini, onuň döredijiliginiň gözbaşynda duran zehinini, şahsyýetini bitewiligi bilen «Pähim-paýhas ummany» diýen ýürek buýsanjy bilen belent bahalandyrýan hormatly Alym Arkadagymyz şahyryň döredijiliginiň ähmiýetini: ***«Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň umumadamzat gymmatlygyna öwrülen pikir-paýhaslary, watansöýüjilik, ynsanperwerlik, ahlak arassalygy hakyndaky öwüt-ündewleri halkymyzyň durmuş ýörelgesi we durmuş pelsepesidir»*** [1: 43] diýip aýdyň beýan edýär.

Magtymguly Pyragynyň ömri-döredijiligi dürli döwürlerde alymlarymyz A. Şyhnepesow, B. Garryýew, G. Çaryýew, M. Annamuhammedow, A. Bekmyradow, M. Amansähedow we beýlekiler tarapyndan ylmy taýdan dürli jähtde öwrenildi. Biz bu makalamyzda Magtymgulynyň döredijiliginde çeper pelsepeli paýhasa beslenen söz, sözüň manysy, sözüň güýji, sözleýiş medeniýeti, edep, terbiýe ahlak kämilligi dogrusyndaky taglymaty barada gürrüň etmekçi.

Akyldar şahyrymyz şeýle bimöçber ylhamy ilki bilen öz Watanyndan, mukaddes topragyndan, ilinden-gününden, adamzada bolan beýik söýgüden alypdyr. Magtymguly Pyragy şygryýet äleminde ynsan mertebesini ýokary götermekden, adamyň özüni tanamagyna ruhy taýdan ýardam edip, bir-birege ýagşy söz aýtmalydygyny, göwne degişlik etmeli däldigini ündeýär. Magtymguly ynsan mertebesini, onuň içki dünýäsini töwerekleýin açyp görkezýän şygyrlarynyň gözbaşynda pederi Döwletmämmet Azadynyň edebi mekdebi dur. Biriniň göwnüne degmezlik, ýagşy söz aýtmak, medeniýetli sözlemek Döwletmämmet Azadynyň döredijiliginden eriş-argaç bolup geçýär. Bu barada «Wagzy-Azat» eserinde bir adamyň göwnüni

ýykmagyň, Käbäni weýran etmekden çökder günädigi barada aýratyn çintgeýär.

Magtymguly dilde ulanylýan her bir söze örän eserdeň çemeleşmegi başaryp, halka öwüt-nesihat beren şahyrdyr. Magtymgulynyň eserleriniň dili barada gürrüň edilende, onuň goşgularynyň türkmen diliniň çeperçilik serişdelerine, söz baýlygyna aňryýany bilen esaslanýandygyna göz ýetirip bolýar. Sözleriň ýerlikli ulanylmagy barada Magtymguly «Märekä barmaz» goşgusynda şeýle setirleri beýan edýär:

Akylly az gürlär, gorkar tilinden,
Namart aýyp gözlär dogan ilinden [2: 518].

Magtymguly Atamyz gürlemezden ozal sözüň manysyna düşünip soň gürlemegi nygtaýar:

Söz aslyna ýet ýagşy [2: 493-494].

«Bütewi dünýägaraýşy, çuňňur ynançlary, berk ygtykatlary bolmadyk şahsyýetiň beýik eserleri döredip bilmejekdigi ýaly, Magtymguly hem dünýägaraýşy boýunça welidir, onuň döreden beýik ruhy gymmatlyklaryny-da onuň dünýägaraýşynyň aýratynlyklaryny hasaba almak bilen öwrenmeli. Diňe şonda şahyryň şygryýetiniň düýp manysyna golaýlaşyp bolýar» [6: 116].

Adam şahsyýetini sylamaklygy, adamy söýmekligi başarmagy öwüt-ündew etmek, bu ideýa hem ahlak duýgusyny terbiýelemekde möhüm orun tutýar.

Adam şahsyýetini sylamaklygyň uly ähmiýeti bar. Adamyň jemgyýetde öz tutýan ornuna göz ýetirmäge, öz başarnygyny iş ýüzünde geçirmäge onuň arzuwynyň, isleginiň güllemegine, jemgyýete, durmuşa bolan söýgüsiniň oýanmagyna, onuň watançylyk söýgüsine ösüp geçmegine ýardam edýär. Ynsanperwer şahyr her bir şahsyýetiň tebigy, daşky betgelişikligine garap, oňa şek ýetirilmegine garşy çykýar.

Bir ýüzi çirikdir, bir ýüzi çaryk.
Çirik diýip gaty söz aýdyjy bolma [3: 191].

Adamy sylamaklygy, oňa hormat goýmaklygy başarmak adamynyň ruhy dünýäsiniň päkligine, sadalygyna güwä geçýär. Sadalyk bolsa, adamynyň içki dünýäsiniň bezegidir. Şahyr adam ahlagynyň baýlyk bilen ölçenilýän döwründe adamyny

söýmeklige, oňa hormat goýmaklyga, mähirli sözleşmeklige ündemegi Magtymgulynyň pedagogik garaýşynyň gymmatly tarapydyr. Magtymgulynyň bu ideýasy ruhy güýçleriň, jemgyýetçilik pikirleriniň, adam aragatnaşygynyň sadalaşmagyna, ýakynlaşmagyna, birek-birege ýagşy söz aýtmagyna ýardam edýär.

Ýa-da:

Asly adamzada ajy söz urma,
Pahyra-misgine delalat ýagşy [2: 397].

Beýik Akyldarymyz ynsany ýersiz ýere ynjytmaklyk, ajy söz aýtmaklyk, ony äsgermezlik, üstünden gülmeklik ýaly ýaramaz häsiýetlerden daşda durmaklygy nesihat edýär. Şeýle ýagdaýlaryň öňüni almakda terbiýeçilik edaralar bilen birlikde, çeper edebiýatyň-da, şol sanda beýik şahyryň eserleriniň uly rol oýnajagy düşnüklidir. Pyragy adam şahsyýetini sylamaklygy, söýmekligi öwrenmek üçin ilki bilen öz mertebäňi saklamagy, söýmegi öwrenmeli, beýlekiler bilen şirin dilli, süýji sözli, mylakatly bolmaly diýen dogry pikir ýöredýär. Öz-özüňi söýmek, sylamak duýgusy soňra ösüp öz maşgalaňy, ýoldaşyňy, işdeş ýoldaşlaryňy, il-halkyňy, watanyňy söýmeklige çenli geçýär. Emma söz ussady Magtymguly Atamyz öz-özüňi söýmekligiň aşa geçmekligine ýol bermeli däldigini, men-menlikden daşda durmagy şu aşakdaky goşgy setirlerinde şeýle belläp geçýär:

Akyl bolsaň söz aýtmagyn,
Nobat berilmegen ýerde,
Magtymguly diliň sakla,
Habar soralmagan ýerde [2: 263-264].

Magtymguly Pyragy nobatsyz, habar soralmasa, gürlemeli däldigini, «Halk ýamanyň bizarydyr» ideýa uýup, özüňi aşa söýmekligiň men-menlige, ulumsylyga eltýändigini berk belläpdir.

Akyldar şahyryň esasy ýüzlenen temasy hem söz sungaty. Şahyryň gerek ýerinde adamy galkyndyrýan, emma käbir ýagdaýlarda jana «ýylan zähri» bolup ornaýan ajy söz baradaky garaýyşlary aýratyn üns bererlikdir. «Alma ýaman sözi hergiz ýadyňa, tiken bolup dürtüp geçer donuňdan». «Asla adamzada ajy söz urmaň, pakyra-misgine delalat ýagşy». Ýa-da:

Ýetimi göreňde, güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa tagam-duz bergil,
Bir gamly göreňde, şirin söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy [2: 397].

Jadylaýjy, dertlere derman ýakymly sözüň güýjüne uly baha beren şahyr hoşamaý sözlemegi, birek-birege kalba nur çaýýan hoş sözleri aýtmagy maslahat berýär. Bu dünýä bir bäş günlük kerwensaraý, «gelen ýük ýazdyryp, geçip barýan» pany dünýä. Şu gysga ömürde ynsanlar biri-birini söýmeli, birek-biregiň göwnüni hoş söz bilen awlamaly:

Eger sen hem bolsaň nerm-u mylaýym,
Sen mylaýym bolsaň, guluň bolaýym,
Gulagyma bergen pendiň alaýym,
Kişige gaty söz aýdyjy bolma! [3: 191].

Şahyr söz sungatyna uly baha berýär. Ýaman sözüň adama örän ýaramaz täsir edýänligini, tyg ýarasy bitip gitse-de, söz ýarasynyň bitmesiniň örän kyndygyny şahyr öwran-öwran ýatladýar. Elbetde, bu barada halk döredijiliginde hem gymmatly tymsallar kän gabat gelýär, şahyr halkyň dürdäne paýhasyndan dörän gymmatlyklary has ösdürýär, sözüň täsirini has güýçlendirýär. «Bir ýaman söz jana ýylan dişidir, soksa zähri asan çykmaz iniňden».

Ussadyň belentlige göteren söz baýlygy hakyndaky şygyrlarynyň aňyrsynda «Ýerin bilip sözleseň, ýüzüň nury tükenmez, ýerin bilip harçlasaň, jübiň puly tükenmez», «Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyny - dil», «Dil - bela, diş – gala», «Başa bela iki barmak dilden geler», «Edep başy dil» diýen ýaly köp sanly halkyň döreden dürdäneleri dur. Bu hili halk paýhasy siňen setirleriň, gymmatly mirasyň esasynda akyldarlar, danalar ajaýyp pelsepä öwrülen ruhy gymmatlyklary döredipdirler.

Şahyr adamzat durmuşynda «wawwaly» meselä öwrülen ýaman dil baradaky meselä öwran-öwran dolanýar, ynsan balasyny ýagşy sözlülige çagyrýar:

Magtymguly hergiz tapmady aman,
Dil ýamany tygdan, teberden ýaman,
Ýaman dil ýanynda zähri çoh ýylan,
Çaksa-da, bir çybyn çakança bolmaz [2: 402].

Halkyň ýüregine özüniň ajaýyp paýhasa öwrülen setirleri bilen ýol salmagy başaran ussat şahyryň «Ýürek bulaýan ýaman sözlerden gaça durýan ýagşylary» tutuş älemiň arzuwlaýanlygy baradaky gymmatly pikirleri şu günki gün – Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hem hümmeti egsilmejek hazyna. Magtymguly atamyz «Birek-biregiň gadyryny bilmeýän adamlardan otlap ýören malyň ýagşydygyny» ýatlamak bilen, «Ýetimi göreňde güler ýüz bergil», «Entäni goldamaga hemaýat ýagşydygyny» duýdurýar. Magtymguly ussadyň akylyňa akyl goşýan sözlerinden söze sarpa goýýan, sözüň manysyna düşünýän ynsanlar ussatdan edep sapaklaryny öwrenýärler. «Sözden hezl eýlemez», sözüň manysyny aňlamaýan adamlara welin, «müň söz aýtsaň, biri hem ýokmaýar» diýip ürç edip, täsin sözler bilen okyjylaryň kalbyna siňmegini gazanýar:

Magtymguly sözlär, sözün soňlamaz,
Bidert kişi dertli sözün diňlemez,
Akmak sözden hezl eýlemez, aňlamaz,
Aryp bolsaň, söz manysyn içer sen [2: 428-429].

Danalarymyzyň ählisi-de söze uly sarpa goýup, ynsan kalbyna jepa-da, sapa-da berip bilýän söz barada gymmatly pikirleri galdyrypdyrlar.

Magtymguly Pyragynyň şygryýetinde goşgy setirler dürdäne paýhaslara öwrülip, halka ýoda-ýörelge bolmak hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär. Onuň döredijilik örüsi örän giň. Dana şahyr durmuşyň haýsy ugry barada söhbet açsa-da, onuň kalbynyň töründen syzylyp çykan setirleri dertlere derman bolup ýaňlanýar.

Häzirki döwürde şahyryň öňdengörüjilik, welilik bilen aýdan sözleri berjaý boldy. «Berkarar döwlet islärin» diýip, arzuwlan şahyryň islegi bu gün hasyl boldy. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe şygryýet äleminde daň ýyldyzy kimin lowurdap duran, akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyraga hormatly ýurt Baştutanymyzyň goýýan sarpasy bimöçberdir. 2024-nji ýylyň «Pähim-paýhas ummany Magtymguly Pyragy» diýlip atlandyrylmagy, Beýik şahyryň doglan gününiň 300 ýyllygy dabara bilen bellenilmegi şahyryň

sarpasynyň mähriban Watanymyzda örän belentliginiň güwänamasydyr.

Edebiýat:

1. Berdimuhamedow G. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
2. Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň derňewi. Aşgabat: TDNG, 2014.
3. Magtymguly. Saýlanan eserler ýygyndysy. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
4. Magtymguly. Saýlanan goşgular. A.: Türkmenistan neşirýaty, 1977.
5. «Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy-halkymyzyň milli ruhunyň sarsmaz binýady» atly ylmy-amaly maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat: Ylym, 2014.
6. Şyhnepesow A. Magtymgulynyň älemi. Aşgabat: TDNG, 2014.

© Hudaýkuliýewa M.A., 2024

УДК 37.035.6

Қабатай Бидана Тұрсынханқызы,
пед. ғылымд. канд., доцент, Абай атындағы
ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы

Әдебиеттану ғылымындағы психологизм мәселесі

Аңдатпа. Мақала әдебиеттегі *психологизм* сипатын танытуға араналған. Қазақ әдебиетінде бұл ұғымның сөз өнері басты категориялары қатарында қарастырылуы ұлт ұстазы, әдебиетші-ғалым А. Байтұрсынұлының тұжырымдарынан бастау алып, әдебиеттанушы ғалым Б. Майтановтың еңбектерінде жалғасын тапқанына нақты мысалдар келтірілген. Әлемдік әдебиеттану ғылымындағы психологизм сипатымен салыстырыла талдаулар жасалған. Талдаулар нәтижесінде психологизмнің жазушы шеберлігінің көрінісі, психологизмнің көркемдегіш құрал екендігі туралы ғылыми тұжырымдар жасалған.

Тірек сөздер: сөз өнеріндегі психологизм, адам тану ғылымы, көркем шығармадағы тұлға, көркемдегіш құрал тәсілі, психологиялық талдау.

Әдеби шығарманың көркемдік құрылымына тән қасиет – психологизм – жазушы шеберлігінің көрінісі. Кейінгі жылдары әдеби үрдісте психологизм бағыты қоғамдық ойдың жаңа белесіне көтерілуде.

Көрнекті ғалым, әдебиеттанушы А. Байтұрсынұлы ұлттық әдебиетіміздің психологиялық сипатын танытуда құнды ой-пікірлерін білдірген ғалым. Оның «Әдебиет танытқыш» (1926) деген еңбегінде көркем сөз табиғаты, оның болмысы мен бітімі белгіленіп, әдеби мәтіннің тегі мен түрі, сыры мен сипаты, мазмұны мен формасы ғылыми тұрғыдан жүйелі сипатталған. Жазылғанына ғасырға жуықтаса да осы еңбектің құндылығы – бүгінгі күні көркем сөз өнеріндегі психологизмді танытудағы көкейсті ойлардың дөп басылып айтылғандығында. А. Байтұрсынұлы сөз өнерін психология ғылымының категорияларымен тікелей байланыстыра қарастырылады. Сөз өнерінің, яғни адам тану ғылымының адам жаны туралы ғылыммен байланысты екендігі даусыз.

Ғалымның сөз өнері туралы «нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту... сөз өнері болады (қазақша – асыл сөз)», – деген анықтамасында айтылғандай адамдардың психологиялық жайы, жағдайы, көңіл–күйі, түр–түсі, ісі, әрекеті, яғни портреті, психологиялық сыртқы қимыл–көріністері, сөз бен ойлау жүйесі т.б. бәрі де – көркем шығармадағы әдеби психологизмнің зерттейтін нысаны.

Психологизм адам өмірін әдеби–көркемдік тұрғыдан меңгерудің ең маңызды тәсілі, бұл термин кейіпкерлердің жекелеген әсерлерінің өзара байланысы мен динамикасын белгілейді. Әдебиеттегі психологиялық талдау «адамды бейнелеудің ерекше жолы болып табылады», – дейді әдебиет зерттеушісі С. Бочаров. Ғалым В. Литвинов өзінің «Характер – это судьба» деген монографиясында психологиялық талдауға шеберлікті: «Өнер кереметінің»

тағы бір көрінісі деп пайымдайды. «Психологиялық талдау сияқты немесе суреткердің кісінің ішкі әлеміне, сезімдеріне үңілуі секілді «адамдықтың» кемеңгерлік идеясын басқа ешбір құбылыс нақтылы түрде көрсете алмайды,» – дейді ол. Профессор Б. Майтановтың сөзімен айтқанда, «көркем шығармадағы өмір шындығының басты бір кепілі психологияда соны жеткізу амал–тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, творчестволық феномен – психологизм».

Сонымен қатар, «психологизм – мазмұн мен форманың да маңызды проблемасы: ол адамның аса бай ішкі әлемін бейнелегенде мазмұн мен формаға соқпай өтпейді. Бұл ретте әсіресе, жазушының психикалық машығы мен жеке тәжірибесі, жалпы, барша болмысы айқын әрі көрнекті рөл атқарады».

Осы айтылған пікірлерден психологизмнің әдеби шығармада көркемдік құрал ретінде қаншалықты елеулі рөл атқаратынын байқауға болады. Және бұл кез-келген қаламгердің оң жамбасына келе кететін, оп–оңай игере қоятын нәрсе емес. Академик З. Қабдоловтың айтуынша, «бұл орасан қиын тәсіл. Бұл тәсіл кез-клгенге меңгертпейді. Бұл тәсілді тек тарлан таланттар ғана игере алады. Әрбір шын суреткер әрқашан да ақын деп білсек, оның ақындығын сынайтын тәсіл де – осы тәсіл».

Адам табиғатына тән жұмбақ жаратылысты, ой мен сезім арасындағы қайшылықтарды, көп қабатты қалтарыстар мен іс – әрекеттердегі күтпеген құбылыстарды қадағалай зерттеу – психолог жазушының төл міндеті. Адам жанын жете әрі тереңдей зерттейтін адамтану ғылымы, сөз өнері А.Байтұрсынов анықтап берген үш негізге сүйенеді: «1. Ақылға. 2. Қиялға. 3. Көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі-түю, толғау» [1: 27].

Осы аталған үш негіз – адамның жан жүйесін, (Ж.Аймауытов) санасын зерттейтін жазушылардың негізгі обьектісі. Ақыл, қиял, көңіл терең зерттелмей, адам

табиғаты жан-жақты танылып,оның ішкі жан дүниесіне тереңдей ену мүмкін емес.

Белгілі зерттеуші А. Иезуитов «Проблемы психологизма в эстетике и литературе» атты еңбегінде психологизмді сөз өнерінің тектік белгісі, ажырамас қасиеті, көркемдік кепілі ретінде көрсетеді [2: 4].

Л. Толстой шығармаларындағы психологиялық талдауды зерттеген Т. Карлова: «пішін», «жан диалектикасы» – монолог, портрет, пейзаж сияқты құралдар арқылы жүзеге асады, ал «характердің өзін-өзі – ашуы – монолог – толғауда, хаттарда, күнделікте көрініс береді» [3: 68] дегенді айтады. Ал А. Иезуитов, В. Компанеец және т. б. зерттеушілердің пайымдауынша көркем әдебиеттегі психологизм мынаны аңғартады: әдебиет сөзбен өрнектелетін өнердің түріне жатады, ол адамның ой-санасының қалыптасу, даму тарихын көрсетумен қатар, адам психикасының ерекшеліктері мен заңдылықтарын белгілейді. Осы туралы А. Иезуитов «психологизм... біріншіден, сөз өнерінің белгісі, оның құрылымдық қасиеті,көркемдігінің көрінісі» [2: 39] деген пікірді алға тартады.

Әдебиетші Б. Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» деген еңбегінде «психологизм – қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізу амал – тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық – эстетикалық, шығармашылық феномен» [4: 336] деп атап көрсетілген және ол көп қырлы әдеби бағыттар мен әдістерге ортақ әрі олардың негізгі принциптеріне тәуелді екені айтылған.

Көркем әдебиеттегі психологизм дегенде психология ғылымы зерттейтін категориялар сөз өнері өкілдерінің де адам психикасын танытудағы көркемдік құралы екендігі басты назарда болады. Сондықтан да «психологизм» ұғымының әдебиетке қатысты мағынасын анықтауда Б. Майтановтың «психологизм – психологияның әдебиет ордасындағы тұрақты емшісі, көркемдік әлемінің жұлын–жүйесі» деген пікірін басшылыққа аламыз [5: 232].

Психологизм әр түрлі шамада эпосқа, лирикаға бірдей тән. Психологизмнің негізгі қызметі – өмірлік шындық пен

көркем шындықтың жанды тамырластығын сақтау. Бұл ретте осы құбылыстың ішкі салалары есебінде даралау мен жинақтау, ұлттық, жалпыхалықтық, дерек пен қиялдап қосу, автор бейнесі, шығарманың заттық құрылымы іспетті түрлі мәселелердің өзара ықпал, әсері мен табиғи синтезін атау керек.

Бүгінгі қазақ әдебиетінде психологизм көркемдік шындық ұстанымының айрылмас сыңары бола жүріп, қоғам өмірінің дилектикасын мол нанымдылықпен суреттеуде зор танымдық-эстетикалық міндет атқарып келеді. Оның қазіргі бет алысы мен сипаты, туу себептері және тарихи даму жолымен желілес.

Табиғаттың төл перзенті – адамның көңіл-күй, ой-толғам болмысы төңірегіндегі нақты материалдық құбылыстар сырын түсінуге ұмтылу, оларға қарсы шаралар іздестіру немесе бүкіл тіршілік салтын обьективті стихияларға орай бейімдеу дәрежесіне байланысты. Психикалық эволюция үшін жабайы инстинкттен пайымдалған ұғым биігіне көтерілу арасындағы жалғастырушы буын – нақты іс-әрекеттермен сабақтас сана ұшқындарының мәні зор. «Біздің барша біліміміз санамен байланысты. Тіпті ырықсыздықтың өзін біз оны саналылыққа айналдыру арқылы топшылай аламыз» деген қағида мен оны айқындай түсетін Л.С. Выготскийдің: «Біздің санамыздың қос сферасы арасында бір минөтке де тоқтамайтын, тұрақты, жанды динамикалық арна бар. Ырықсыздық біздің іс-әрекетімізге әсер етеді,біздің мінез-құлқымыздан байқалады және осы іздердің көмегімен біз ырықсыздық пен оны уысында ұстайтын заңдарды тани түсуді үйренеміз» [6: 94] – дейтін пікірі адамның жан әлемі мен ұғымы, көзқарастарының ажырамас тұтастығы тікелей іс-қимыл үстінде, солардың өз сипатына қарай ашылатынын дәлелдейді.

Жұмбақ дүние сырын меңгеру барысында әрдайым жетіле беретін адамдарға тән белгілі бір қоғамдық-жеке қасиеттер тұлғаның ішкі сезімдер жүйесіндегі жинақталған рефлексологиялық құбылыстар ықпалымен қалыптасады.

Г.Гегельдің түсіндіруінше, ішкі сезінулер екі сапада болады:

Бірінші, қандай да бір ерекше қатынастар немесе белгілі бір жағдайлардағы менің жеке басыма қатыстылар,бұған, мысалы, ашу, кек, қызғаныш, ұят, өкініш тәрізділер жатады.

Екінші, менің жалпыға – заңға, салт-дәстүрге, дінге, әсемдік пен ақиқатқа қатысым [7: 118]. Бұл сөздерде адам психологиясының қоғам өмірімен тамырластығынан өрбитін терең әлеуметтік-идеологиялық, философиялық-эстетикалық мәні тұжырымдалады. Көркем әдебиеттің мақсаты қоғам мен адам, бұқара мен жеке адам арасындағы жанды әлеуметтік-психологиялық байланыстарды шынайы бейнелеу болса, кейіпкердің іс-әрекетін олардың жан дүниесіндегі жетекші құбылыстарға мән бермей жұтаң баяндау – нағыз өнер туындысына мүлде жат нәрсе. Адам факторы, оны зерттеп-зерделеу – әдебиеттің айнымас мақсаты, негізгі тақырыбы ғана емес, жалпы көркемдік дамудың басты бағытын айқындайтын адастырмас темірқазығы. «Қайсыбір көркем шығарма болса да оның түпкі мақсаты, идеясы адамдардың қимылы, мінез-құлқы арқылы шешілмек. Жалпы өмір шындығын адам өмірінен,оның ішінде жекеленген немесе топталып қорытылған адам бейнесінен тыс көрсету мүмкін емес» [8: 368] екені орныққан шындық. Көркем әдебиет адамды, оның төңірегіндегі сан түрлі процестерді таным нысанасы ретінде санайды, оны көркемдік биіктіктен зерделеп, игеру нәтижесінде сыртқы әлеммен сезімдік-рухани байланысқа түседі. Әдебиет қоғамдық, тәрбиелік, эстетикалық категориялар тұрғысынан табиғат әлемін, қоғамдық құбылыстарды, жеке адамның рухани-психологиялық болмысын өзіне обьект етеді. Адам жаны диалектикасының ашылу дәрежесі сөз өнерінің интеллектуалдық және эстетикалық байлығының өлшемі болып қала береді. Алғаш рет З. Фрейд ашқан психологиялық талдау тәсілі бастапқыда жүйкесі сырқат жандарды емдейтін медициналық термин болып қалыптасқанымен, бертін келе оның адам психикасын зерттейтін аумағы кеңейіп, өзге

өнер салаларында, соның ішінде әдебиет әлемінде де көркемдік тәсіл ретінде қолданыла бастады. Психологиялық талдау – адамның ішкі рухани әлемін жаңаша талдап, тереңдей зерттеуде таптырмас көркемдік бейнелеу тәсілі. Сондай-ақ бұл тәсіл көркем әдебиеттегі психологизмнің жан-жақты өркендеп, өсуіне, оның философиялық, эстетикалық, көркемді құндылықтарға қол жеткізуіне көп үлес қосты. Шындығында шығарманы психологиялық талдап зерттемей, кейіпкердің сезімдік құбылыстарын сырттай қызықтап, баяндап беру қара сөзге ғана тән құбылыс. Ал, психологиялық прозаның өзге жанрлық түрлерден басты айырмашылығы- адам баласына тән жан құбылыстарын, ішкі және сыртқы сезім түзілістерін тереңдей зерттеп, «ойға өң, көңілге күй» түсіріп, толғай және толғана білуде болса керек. Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. А.Байтұрсынов әдебиеттану ғылымында шығармаға тән психологизмді суреттеудегі ақын күйі туралы былай дейді: «Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін-мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер таркату үшін толғайды. Екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халын түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасын айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі, ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда» [1: 226]. Ғалымның сөзінен шығармадағы ақын-жазушының көңіл күйі тек өз жеке басының ғана емес жалпы адамзатқа, жеке тұлғаға тән құбылыс екендігі аңғарылады.

Тұлға әдеби категория ретінде әдебиеттану ғылымында біршама зерттелген мәселе. Тұлға – көркем шығармадағы кемелденген образ, оның жан дүниесі, ойлары, сезімі мен дүниетанымы. Тұлға ақындық тұлғадан туады, оның көркем ойының нәтижесі іспеттес. Ол әдетте өзінің өмірлік түсінігін, позициясын, көкейкесті арман-

мақсаттарын кейіпкер тұлғасы арқылы сөйлетеді. Жазушының, ақынның дүниені түсінуі, мүддесі, мінез-құлқы, табиғат пен қоғамға қатынасы оның шығармаларының стилінде, формасында өз көрінісін табады. Жазушының кейіпкер тұлғасын сипаттаудағы ең басты психологиялық бейнелеу құралдарына тоқталайық, олар: бірінші – психологиялық бейнелеудің «тура» түрі, бұл кейіпкердің жан дүниесін көркемдік таным тұрғысынан таныпбілу, яғни ішкі сөз, қағытпа (репликалар) түрі, өзін–өзі бақылау, ойша елестету, ішкі монолог, еске алу және елестету т.б. арқылы психологиялық талдау жасау болса, екіншісі – психиканы берудегі сыртқы психологиялық қимыл көріністер – бейвербалды ишараттар секілді көркемдік, психологиялық деталдарға мән беру, оның басқа да түрлерін қолдану болып табылады. Үшіншіге осы екі тәсілді тұтастандыра беретін авторлық психологиялық баяндау жатады. Дәл осындай теориялық тұжырымды А.Байтұрсынұлы дарынды сөзде былай деп береді: «Ақындар ғалымдар сияқты уақиғаны яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, ақиқаттауға тырыспайды. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша жорып, өз ұйғарымында суреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін шеберлігін жұмсайды» [1: 156]. Міне, көркем шығармадағы психологизм көріністері нақ осы тұста айқын көрінеді: кейіпкер тұлғасын суреттеудегі жазушының рухани әлемін тану, күрделі қарым-қатынасты, автор мен кейіпкер арақатынасын анықтау психологиялық иірімді конфликт екені хақ. Осы конфликтіні көру, түсіну, бағалау көркем шығармадағы психологизмді тануға жол ашады. Көркем әдебиеттің басты нысанасы – қоғам мен адамның, жеке тұлға мен әр түрлі топтардың, таптардың ара қатынасын, қайшылығын бейнелеу болса,ал кейіпкерлердің іс-әрекетін, өзара арпалысы мен алыс-жұлысын жалаң түрде баяндау әдеби-эстетикалық тұрғыдан тым қарабайыр болар еді. Ендеше, әдеби туындылардағы психологиялық талдау – адам-қаһарманның ішкі жан иірімдерін, дене қимылдарын,

күйініші мен сүйінішін, қысқасы, жұмыр басты пендеге тән қасиеттерді ашып көрсетін көркемдеуші құрал.

Әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1989. 320 б.

2. Иезуитов А. Проблема психологизма в советской литературе. Л.: Наука, 1970.

3. Карлова Т.С. Вопросы психологического анализа в исследовании Л.Н.Толстого. Казань: изд-во Казанского университета, 1959.

4. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1996. 336 б.

5. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. Алматы: Санат, 1987. 232б.

6. Выготский Л. Психология искусства. М.: Искусство,1965.

7. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. М.: Мысль,1977.

8. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. Алматы: Ғылым, 1997. 504 б.

© Қабатай Б.Т., 2024

УДК 378.016:392.51:82131/821.512.122(574)

Мажиева Назым Айтбайқызы,
Қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты,
Балтабаева Наргиза Смаилқызы,
Қазақ әдебиеті кафедрасының PhD докторы,
ҚазҰлтҚызПУ, Алматы қаласы, ҚР

Түркі халықтарына ортақ эпикалық шығарламаларды оқытудағы SMART-технологиясының тиімділігі

SMART технологиясы туралы XX ғасырдың екінші жартысында алғаш айтыла басталды. 1981 жылы қараша айында Management Review журналында Джордж Доран «S.M.A.R.T. менеджменттің мақсаттары мен міндеттерін жазу тәсілі» [1] атты мақаласы жарияланды. Педагогтар

қауымы аталған технологияның қиындығы туралы атап өтеді. Әрине, аталған технологияның қиындығына қарамастан, мамандар бұл тақырыптың күні бүгінге дейін өзектілігін жоя қоймағандығы, сабақ барысында жиі қолданып жүргендігін ерекше атауымызға болады. Джордж Доран SMART технологиясындағы енгізген ұғымдарды, оның оқыту барысындағы қолданылған мақсаты мен міндеттері арқылы анықталады деп түсіндірді. Яғни, «Smart» – сөзін ағылшын тілінен қазақшалағанда ақылды, тіпті қу немесе тапқыр, епті деген мағынаны білдіреді деген. SMART аббревиатурасының құрамында оқыту мақсаты мен міндеттерін сипаттауға тиісті сын есімдер қамтылған.

SMART – ағылшын әріптерінен құралған аббревиатурасының мағыналық аудармасына тоқталар болсақ: S (specific) – ***арнайы, нақты***: тақырып аясында қандай мәселелер қамтылады? Яғни, тақырып немесе осы тақырыптың кең немесе тар аясында туындалған шарттары. Ерекшелік: Оқытудың нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтау.

M (measurable) – ***өлшенетін***: бұл мақсатқа қол жеткізу үшін өлшеуге көмектесетін критерийлерді белгілеу. Яғни, өлшенетін болу керек деген мәселені анықтаймыз? Бұл бір аптада зерттелген тараулар, бөлімдер саны немесе негізгі тақырыптар, т.б. сияқты критерийлер болуы мүмкін.

A (achievable or attainable) **–** ***қолжетімді***: біздің қолда бар ресурстарымыз ғана емес, ол адамдар мен материалдар, сол сияқты уақытты да ескеріп, осы мақсаттарға қалай қол жеткізу қажет? – деген талаптардың бірі. Сіз оқу материалдар мен ақпаратқа қол жеткізуіңіз керек.

R (relevant), – ***келісілген немесе өзекті, маңызды***: біз үшін аталған тақырыптың маңызы не? Мақсаттың шынайы болуы. Алға қойған мақсатты іске асыра алатындай мүмкіндіктер болғаны жөн.

T (time bound) – ***уақытпен шектелген***: белгілі бір уақыт аралығымен шектелген: өз мақсатымызға қашан қол жеткіземіз деп күтуге болады? Мысалы, «эпикалық шығармаларды екі айда меңгеру т.с.с».

Яғни, бұл аббревиатураның әр әрпі мақсаттардың тиімділік критерилерін білдіреді. Яғни, неге SMART технологиясы ерекше белгіленді. Осыған орай, «Native Connections SAMHSA» «Setting specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound (SMART) objectives is a good way to plan the steps to meet the long-term goals in your grant. It helps you take your grant from ideas to action. Setting SMART objectives keeps the project moving forward, helps with accountability and timing, and lets you know that you are accomplishing what you set out to» [2: 1] атты мақаласында (SMART) мақсат қою, нақты, өлшем, қол жеткізуге болатын, өзектілік пен уақытқа байланысты мақсаттарды жоспарлау тәсілін жан-жақты көрсете алған. Түрлі тақырыптардың арнайы мақсаттарға қол жеткізуі, яғни жазба жұмыстар немесе жобаларды орындау мақсатында бұл тәсілдің көмектесіп, мерзімді жоспарлау мүмкіндіктерін орындауға қол жеткізетіндігі туралы жазылған.

Әрине, қазіргі күні жаңа технологиямен таң қалатын заман емес. Бірақ бұл әдістің сабақ барысында оқытушының дәріске алдын-ала даярлануы, сабақты жоспарлауы, білім алушының тақырып аясында жан-жаққа ауытқымауы, нақты дәріс, семинар сабақтары мен тапсырмалары, жобалар, т. б. түрлі мақсатталған тақырыптың қорытынды нәтижесін осы технологияның жоспарлануы арқылы жемісін көруімізге болады. Яғни, информатика саласының жас маманы Д.А. Макаркин қазіргі заман технологиясы туралы айтқан пікірі: «Әдетте, Smart технологиясы өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары сатысындағы заманауи технологиялар қатарына жатқызған...» [3: 142] «...жыл сайын заманауи нарықта өмірімізді жақсарту мақсатында ақылды құрылғылар даму үстінде. Болашақта Smart технологиялардың қалай дамитынын білмейміз, бірақ бұл үлкен дамудың бастамасы ғана екені анық», – [3: 143] деген пікірі орынды айтылған. Зерттеуші Smart технологиясының бірнеше бағытта дамитыны туралы қысқаша келтірілген. Олар, энергия бағыты, қауіпсіздік, экономия, т.б. көптеген бұрын соңды

болмаған салалардың қазіргі нарықтағы сұраныстың артуы туралы тоқталады.

Осы орайда, тақырыбымыздың жан-жақты зерттеу жүргізуінде SMART технологиясының мақсат қою арқылы бірталай жұмыс орындауына осы әдістің тиімді екендігіне көз жеткіздік. Яғни, біз қарастырып отырған технологияны педагогикалық тұрғыдан да өзіндік ерекшелігі бар екенін атап айтқымыз келеді. Бұл жалпы тақырып аясында қарастырылды. Кейін осы тақырыптың жеке тапсырмалар ретінде де дайындалады. Білім алушы үшін, оның оқуына, сабаққа даярлануына ғана емес, жазу жұмыстары, жоба қорғау, түрлі пікірталас, т. б. сияқты көптеген мәселелері нақты орындалады.

SMART мақсаттары арқылы эпикалық шығармаларды мәдени және тарихи ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі, бұл процесті құрылымдау, жүйелі түрде талдау, тағы көптеген мәселелері мен бағалауға көмектеседі. Сол сияқты, Түркі халықтарына ортақ эпикалық шығармалар үшін мәдени мұра контекстін, қолжетімді оқыту әдістерін де ескеру маңызды. Топтық жұмыстар, олардың арасындағы сарапшылық, сыни пікір, көзқарастары, тақырып аясында толық зерттеу жүргізу, драматизация, дауыстап оқу және талқылау сияқты оқытудың интерактивті әдістерін пайдалану өте маңызды. Мәселен, осы тақырымызға қарай SMART мақсат құруды жөн көрдік.

Нақты, арнайы:

Сіз зерттегіңіз келетін белгілі бір эposты немесе тақырыпты анықтаңыз. Мысалы, «Қырғыз халқының «Манас» эпосын зерттеу». Мазмұнымен танысу, жырдың зерттелу тарихы, ғылыми пікірлер, т. б. нақты білу қажет материлдармен танысу т. б.

Өлшенетін (өлшенетін):

Өлшенетін оқу мақсаттарын қойыңыз. Мысалы, «Манастың 10 тарауына тақырып қою» немесе «Дастаннан 20 негізгі терминді біл», т. б.

Қолжетімділік (қолжетімділік):

Мақсаттарыңызға жету үшін қажетті мүмкіндіктер мен ресурстарды бағалаңыз. Мақсаттардың нақты орындалғанына көз жеткізіңіз. Мысалы, эпос мәтініне және негізгі сөздерді аударуға арналған сөздікке қол жеткізіңіз. Ақпаратқа қол жеткізу үшін қандай технология немесе кітапхана, т. б. белгілеу. Тақырып негізінде зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне тізім құру. Материал жинақтау.

Сәйкестік (тиісті):

Осы эпикалық шығармаларды зерттеу, сіздің білім беру немесе зерттеу қажеттіліктеріңізге сәйкес келетініне көз жеткізіңіз. Бұл сіздің біліміңіз немесе жұмысыңыз үшін неліктен маңызды екенін негіздеңіз. Шығарманы толық талдау, құрылым, композициялық ерекшелігі, сюжеті, мотив түрлері, типологиялық, көркемдік ерекшеліктері, т. б. жырдың ұлттық құндылығы, тәрбиелік мәні сияқты мәселелерді талдау.

Уақыты шектелген:

Мақсаттарыңызға жету үшін уақытты белгілеу. Мысалы, «Манас» жырын бір аптада мазмұнымен танысу, үш айдың ішінде «Манасты» зерттеуді аяқтау», т. б.

Осы орайда, SMART технологиясы арқылы оқыту негізгі тақырыпты жан-жақты ашуға, мағлұматтарды жүйелеуге, білім алушының білім деңгейін жақсартуға көмектесетін әдіс түрі деуімізге әбден болады. Бұған қоса, ол білім алушының үлгерімін бақылауға және тапсырмаларды тиімді орындау, өздігінен бағалауға мүмкіндік береді. Осы мақсаттың негізінде Түркі халықтарына ортақ эпостардағы үйлену мотивінің жиі кездесетіндігі белгілі, осы тақырып аясында SMART мақсатының түрлі әдіс-тәсілдер арқылы қолжетімді бола алады. Яғни, түркі халықтарына ортақ және қазақ халқының төл шығармаларында жиі кездесетін эпостарды негізге алдық. Мысалы, «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қырық қыз», «Қырымның қырық батыр» жырындағы кейбір үлгілері, т. б. көптеген жырлардағы батырдың үйлену мотиві кездеседі. Әрине,

сюжеттегі жар іздеу, үйлену мотиві әртүрлі мақсатта туындайды және сол сюжетті жан-жақты саралап, талдауы білім алушының еншісінде. Демек, бұл технологияның тиімділігі неде? Білім алушының талдау барысында түрлі әдіс-тәсілдерді қолданудың қаншалықты қажет? Яғни, біріншіден, бірнеше тақырыпты талдай отырып, біз бірнеше жырды оқуына себеп болады бұл негізгі мақсатымыздың бірі болып табылады. Екіншіден, білім алушы эпикалық шығармалардағы мәдени ұстанымдар мен ұлттық құндылықтардың қалыптасуы, философиялық мән мағынасы, т.б. көптеген сыни көзқарастарын ортаға салып өзіндік пікір білдіретіне көз жеткіздеміз.

Осы орайда, білім алушылардың эпикалық шығармаларды толықтай таныса келе, жеке ішінара тақырыптарды шығаруға дағдыланады. SMART мақсаттардың нәтижесінде сыни көзқарас пен пікірлері туындайды, талдайды, тақырыпты толық жан-жақты ашуға үйренеді. Яғни, айтар болсақ:

– тақырыптарды нақтылайды;

– мысалдар арқылы дәлелдерді таба алады, талдайды, пікірді білдіреді;

– дәлелдерді дәйектеу, оны сараптайды;

– нақты тақырыпты қорытындылай алу, ойын түйіндеу.

– өзін-өзі, өзгені бағалай алу.

Тақырып аясында, қойылған мақсатымызға орай, әр білім алушының негізгі нәтижесі тақырыпты түсіну, аша білу. Түркі халықтарға ортақ шығармалардың типологиялық, жанрлық ерекшеліктерін айқындай алу болып табылады.

Осы SMART технологиясы бойынша аудиториямен, топпен, жеке білім алушымен де тығыз жұмыс жүргізе алуға болады. Жұмыс барысын бақылап басқарудың тиімді әдісі түрі деуімізге құптарлы. Сол сияқты, педагогикалық тұрғысынан қашықтықтан оқыту, мобильді оқыту сияқты т.б., кез келген ортада оқыту үрдісі мағынасында да жұмсалады. Яғни, аталған технология нақтыланған мақсаттарды жүзеге асыруын, тақырып бойынша жоспар

құру, осы жоспар бойынша түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып мәтіннің мазмұнын жан-жақты ашады, талдайды, сыни пікір, көзқарастар туғызады, салыстырады, мәні мен мағынасы, т. с. с. іс-әрекеттерді қалыптастырады. Сол сияқты, білім алушының өздік жұмыстары, жоба жұмыстары, баяндамалар, т. б. тапсырмаларды өздігінен орындауына өте тиімді деп есептеуіміз құптарлы. Өзін-өзі дамытып, теориялық үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Қорыта келе, SMART технологиясы ЖОО-да ғана емес, орта білім беру ордаларында қолдануға болатын өте тиімді әдістің бірі деуімізге болады. Бұл әдістің тиімділігі аталған тақырыпта бірнеше халықтардың салт-дәстүрі, тарихы, зерттелуі, жырдың мазмұнымен толықтай меңгерілуі, т.б. іс-әрекеттердің нәтижесін көреміз. Білім алушының жүйелі жоспар құруына, нақты мақсаттардың нәтижесін көрсетіп қана қоймай, мысалдар арқылы дәлел келтіріп, өзіндік пікір білдіре алады. Яғни, бұл технологияның әлі де толықтай сабақ барысында жүйелі зерттеп, әртүрлі тақыптарға қолданысқа енгізу қажет. Сол сияқты, оның қомақты нәтижесін көре аламыз деуімізге негіз бар екендігін атап өтуімізге болады.

Әдебиет:

1. Доран Г.Т. Есть способ S.M.A.R.T. сформулировать цели и задачи менеджмента // Management Review. 1981. № 70 (11). С. 35–36.
2. Макаркин Д. А. Преимущества SMART-технологий // Теория и практика современной науки. 2017. № 8 (26). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/preimuschestva-smart-tehnologiy (дата обращения: 10.09.2024).
3. Адамзаттың «МАНАСЫ» / Жауапты шығ. Ш. Ыбыраев. Алматы: Рауан, 1995. 255 б.
4. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 51: Батырлар жыры. Астана: Фолиант, 2008. 345 б.
5. Қырық қыз Қарақалпақ халқының қаһармандық дастаны. Алматы, 1959. 571 б.

© Мажиева Н.А., Балтабаева Н.С., 2024

УДК 811.512.162

Səmədova Könül İbrahim qızı,
filol. elml. d-ru, dos., ADPU-nun Müasir
Azərbaycan dili kafedrası, Azərbaycan, Bakı

Qərbi Azərbaycan etnonimlərinin öyrənilməsinin tarixi əhəmiyyəti

Xülasə: Yer-yurd adlarımızın dəyişdirilməsi tarixin qədim dövrlərinə gedib çıxmır. Çünki hələ qədim dövrlərdə türklər bu adları müasir dövrlə müqayisədə yaxşı qoruya bilmişlər. XIX–XX əsrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımlar, qırğınlar, istər maddi, istərsə də mənəvi cəhətdən vurduqları zərbələr saysız-hesabsızdır. Mərhələ-mərhələ reallaşdırılan qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar həm öz doğma yurdlarından qovulmuş, həm də tarixi saxtakarlığa məruz qalmışlar. Məqalədə bu mənfur xalqın törətdiyi faciələrdən əlavə tarixi saxtalaşdırmaq cəhdləri və bu cəhdlərin acı nəticələri yer almışdır. Çünki bu proseslər hələ də tarixin açılmamış səhifələrindən hesab olunur.

Açar sözlər: etnotoponim, etnik tarix, erməni saxtakarlığı, onomastik vahid, soyqırım

Summary: The changing of our country names does not go back to the ancient times of history. Because even in ancient times, Turks were able to protect these names better than in modern times. The genocides, massacres, and financial and moral blows inflicted by Armenians against our people in the 19th and 20th centuries are innumerable. As a result of the step-by-step inhumane policy, Azerbaijanis were expelled from their homeland and subjected to historical falsification. In addition to the tragedies caused by this hateful nation, the article also includes attempts to falsify history and the bitter consequences of these attempts. Because these processes are still considered one of the unopened pages of history.

Key words: ethnotoponym, ethnic history, Armenian forgery, onomastic unit, genocide

Etnotoponimlərin linqvistik təhlili zamanı lokal qruplara məxsus adların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlif

aspektləri tədqiqat obyekti kimi nəzərə alınmalıdır. Belə tədqiqatın aparılması Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin hansı etnoslara mənsubluğunu aydınlaşdırmağa imkan yaradacaq və beləliklə, ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq dəyişdirilmiş adların daşıdığı tarixi yük aşkara çıxarılacaqdır. Buna görə də indi Ermənistan adlanan ərazidəki türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərin, xüsusən etnotoponimlərin tədqiqi son dərəcə vacib, təxirəsalınmaz və aktual məsələdir. Son illərdə bu sahəyə aid dəyərli elmi axtarışlar aparılmış, türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər toplanmış, qruplaşdırılmış, müəyyən izah və şərhlərlə çap edilmişdir [4: 31].

Etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan onomastik vahidlərdir. Toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan bu tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, onlar yetərincə deyil və indiki Ermənistan ərazisinin tarixən mövcud olmuş ümumi etnotoponimik mənzərəsinin açılması üçün kifayət etmir.

Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Həmin tayfalar təbii ki, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərindəki toponimlərdə də iz qoymuşlar [3]. Tarixi faktlar hələ eramızdan əvvəl VIII əsrdə türk etnoslarının Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamasını təsdiq edir. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər arasında etnotoponimlərin sayı az deyildir. Onların hər biri müxtəlif türk etnoslarının, xüsusilə oğuzların bu ərazilərin aborigen sakinləri olduğunu sübuta yetirir [2: 32].

Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistana) aid olan etnotoponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ayrıca araşdırılması onların bu xüsusiyyətlərinin digər toponimlərlə müqayisəli təhlili üçün geniş materiallar verir. Bunu nəzərə alaraq etnotoponimlərin toponimlərlə qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilərək öyrənilməsi daha faydalıdır. Bu zaman etnotoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini daha aydın müəyyənləşdirmək olacaqdır.

İndiyə qədər dilçiliyimizdə leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhəddi dəqiq müəyyənləşdirilməmiş,

leksik yolla söz yaratmanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır. Dildəki xüsusi adların böyük bir qismi appelyativlərin köməyi ilə yaranır. Bu hadisə özünü toponimiyada da geniş şəkildə göstərir. Ona görə də onomastik vahidlərin leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən bu məsələyə fikir verilməlidir.

Təbii ki, dildə olan bütün appelyativlər onomastik vahidlərin yaranmasında eyni səviyyədə iştirak etmir. Appelyativlərin müəyyən bir qismi bu prosesdə kifayət qədər fəal və məhsuldardır. Digər bir qismi isə bu prosesdə passiv iştirak edir. Bu mühüm dil hadisəsi onomastik leksikadakı bütün xüsusi adlar qrupunu əhatə edir

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla söz yaratma prosesi ən qədim derivatoloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir. Dilimizin onamastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır.

Xüsusi adların bir qismi semantik üsulla konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir.

Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə müəyyən bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir. Bu cəhətdən onomastik vahidlərin aşağıdakı əmələgəlmə tiplərini göstərmək olar.

Sifətin ismə keçməsi əsasında: Bu prosesdə sifətlər substantivləşir və ismin suallarına cavab verir. Hər biri özünəməxsus məna daşıyır. Hər bir adın da daşıdığı məna çox qədimlərə gedib çıxır. Dilimizin onomastik leksikasında sifət+isim modeli aşağıdakı şəkildə mövcuddur. Ağ kənd–Ağkənd; qara qoyun-qaraqoyunlu; ağ-xaç-ağxaç;

Göründüyü kimi sifət əsasında yaranmış toponimlərin mənasında həmin sifətlərin bildirdiyi əlamət, keyfiyyət anlayışı olduğu kimi qalmır, zəifləyir.

Felin ismə keçməsi əsasında: Faktlar göstərir ki, felin təsriflənməyən formalarından feli sifət və felin əmr, xəbər

formalarından olan bəzi sözlər substantivləşərək ismin sualına cavab verir. Məs: Basar+keçər-Basarkeçər.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində heyvan adlarının müəyyən tezliklə işlənməsi müşahidə edilir. Bu hadisə ümumiyyətlə türk onomastikası, o cümlədən də Azərbaycan onomastikası üçün yayılmış hadisələrdəndir. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bir sıra heyvan adlarının antroponimlərin tərkibində işlənməsinə aid çoxlu faktlar üzə çıxır. Eyni sözləri Orxon-Yenisey abidələri haqqında da demək olar.

«Basat Dəpəgözü öldürdigi boyı»nda Dəpəgöz // Təpəgöz Basatdan kimliyini soruşanda onun

Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac

Atam adım deyirsən – Qaqan Aslan cavabı heç də təsadüfü deyildir. Bununla o, ağac heyvan kultu ilə bağlılığını göstərmişdir.

Qurd protooğuzların ilkin soykökü sayıldığından bir növ totemlər totemi hesab olunur. Ümumiyyətlə, qurd əksər türkdilli xalqlarda güc, qüvvət, məğrurluq, qorxmazlıq rəmzi olmuşdur.

«Aldədə» əfsanəsində Aldədənin oğlunun Qurd qayasında Bozqurddan süd əmməsi də buna işarədir. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər sırasında da tərkibində qurd sözü olanlar vardır: Qurdqulaq, Qurdqulu və s.

Etnonimlər əsasında toponimlərin yaranması geniş yayılmış haldır. Burada leksik sistemin xüsusi onimlərinin toponim tərkibində yer alması özünü göstərir. Belə vahidlərin tapılıb aşkara çıxarılması mənbələrindən biri də aşıq poeziyası və digər yazılı mənbələrdir. Prof. H.Mirzəyev Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə ayrıca yazı həsr etmişdir. Müəllif leksik qatın tərkibində məhz etnonimlərlə bağlı olan vahidləri aşıq yaradıcılığı nümunələrindən toplaya bilmişdir.

H. Mirzəyev göstərir ki, «Vers» Dərələyaz və Göyçənin sərhəddində yerləşən, ən uca dağdır. Bu ətrafda Versdən uca dağ yoxdur (3522 m.) Vers dağının Dərələyəzə baxan üzündə əvvəllər Qovuşq və Güldüz kəndlərinə məxsus Soğanlı yaylağı və burada Göytəpə, Qaçaqqayısı, Bərkdərə adlanan yerləri arasında türk tayfalarının birinci adını daşıyan «Xalaclar» yurdu adlı yer də vardır. Türk qəbilələrindən birinin adını daşıyan

Arpa çayının bir qolu ilk mənbəyini Vers dağının ətəyindən alır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan toponimiyasında az öyrənilmiş sahələrdən biri etnotoponimlərdir. Azərbaycan dilçiliyində Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqinə aid ayrıca araşdırma da yoxdur. Bu isə qeyd olunan ərazinin etnotoponimik mənzərəsinin açıqlanmasına mane olur.

Əziz Ələkbərli Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin müxtəlif prinsiplər əsasında dəyişdirilməsini faktlar əsasında şərh etməyə çalışmışdır. «Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan» əsərində müəllif türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin aşağıdakı prinsipləri qeydə almışdır. Həmin prinsipləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) siyasi motivləşdirmə yolu ilə toponimin dəyişdirilməsi; 2) yeni tarixə və mədəniyyətə istinadla toponimin dəyişdirilməsi; 3) tərcümə yolu ilə dəyişdirmə; 4) fonetik uyğunlaşdırma yolu ilə dəyişdirmə; 5) qədim adın izini itirmək məqsədilə dəyişdirmə [1: 98].

Ermənistanın türk mənşəli onomastik vahidlərinin tədqiqinin ilkin vacib məsələsi bu adların toplanıb qruplaşdırılmasıdır. Əldə olan materiallar müəyyən toplu yaradır. Son dövrlərdə nəşr olunmuş elmi-tarixi əsərlərdə Ermənistan ərazisindəki türk onomastik vahidlərinin, əsasən toponimlərin qeydə alınması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Ermənistan ərazisində mövcud olmuş etnotoponimlərin öyrənilməsi problemi qeyd edilmiş tədqiqatlar cərgəsində xüsusi yer tutur. Çünki etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan onomastik vahidlərdir.

Təbii ki, prof. H. Mirzəyevin bu istiqamətdə apardığı tədqiqat işləri Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli onimlərin toplanması, onların yaşlı nəslin hafizəsindən pozulmamış qeydə alınması üçün son dərəcə vacibdir. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, bütövlükdə göstərilən sahədə hələ xeyli iş görülməlidir. Biz belə hesab edirik ki, tədqiqatlar yalnız toponimlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamalı, bütün onomastik mənzərənin bərpasına istiqamətlənməlidir.

Nəticə: Hər bir etnosun formalaşması prosesi etnosun adlanmasına da təsirini göstərir; bu o deməkdir ki, tarixi inkişaf

prosesində bir etnik adla məlum olan etnos müəyyən mərhələ keçdikdən sonra başqa etnik ada malik ola bilər. Ona görə hər bir xalqın mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün, onun təşəkkülünə gətirib çıxarmış və etnik prosesin bütün mərhələlərində iştirak etmiş komponentləri müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, xalqımızın mənşəyini araşdırmaq üçün Azərbaycan ərazisində tarix boyu məskun olmuş etnosların adlarını və onların etnik mənsubiyyətini üzə çıxarmaq gərəklidir.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənisatan. Bakı: Sabah, 1994. 208 s.

2. Mirzəyev M. Doğma yurdu gəzə-gəzə. Bakı: Maarif, 1990. 216 s.

3. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Azərnəşr, 1990. 381 s.

4. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı.

© Səmədova K.İ., 2024

ЙӨКМӘТКЕҺЕ

Солтанбаева Х.В. Абруйлы ғалим, күп яҡлы шәхес.. 6
Азаматов Г.Ф., Салаватова Ф.Р. Ш. Бабич шиғриәтенең идея-тематикаһы...................................... 9
Акилова М.Ф. Некоторые термины родства в памятниках древнетюркской письменности.............. 12
Аҡманова Р.Һ. Хәҙерге башҡорт теле һәм уның диалект, һөйләштәрендә орнитонимдар........................ 17
Алдырханова–Кәримова Ә.Р. Башланғыс кластарҙа фольклор жанрҙарын өйрәнеү 20
Амиров А.Р. Религиозные термины в арабском языке... 27
Ахматова М.А. Структурно-семантические типы фитонимов с компонентом *от* в карачаево-балкарском языке 34
Байбулатова З.Н. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә халыҡ педагогикаһы аша йәш быуынды тәрбиәләү 40
Байымова Г.А. Балалар баҡсаһында туған телде өйрәнеү 44
Батталова Т.З. Телмәр үҫтереүҙә дискуссиялы (дискуссионный) күнегеүҙәрҙең әһәмиәте 47
Бахтиярова А.Н. Особенности перевода религиозных текстов с арабского на башкирский язык 49
Буранбаева Ә.Р. Балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә башҡорт халыҡ әкиәттәренең әһәмиәте 53
Валиева Н.Р., Гатина А.Г. Межкультурная коммуникация: Влияние менталитета на культурное взаимодействие народов 59
Ғилмуллина Н.И. Г. Ғиззәтуллина әҫәрҙәрендә әҙәби стиль 63
Ғәйнуллина Г.Ө. Илдар Юзеев шигъриятендәге стилистик фигураларның үзенчәлекләре 68
Даутова Г.Р. Использование учебных проектов при изучении культурных концептов на уроках башкирского языка 73

Дуйсенбина А.У. Историческая эволюция категории вежливости в казахском, русском и английском языках 76
Замалетдинова Г.Ф. Лингвокультурологические особенности фразеологических единиц с компонентом-зооморфизмом *бүре / қасқыр (волк)* (на материале татарского и казахского языков).. 79
Зарипова И.Ф. Татар теленең паремияләрендә контекстуаль антонимнарның идеографик үзенчәлекләре 87
Зарипова И.Ф. Татар һәм рус телләрендә җыйма исемнәрнең ясалыш үзенчәлекләре 93
Ибрагимова Р.Т., Валиева Н.Р. Интегрированный подход к полилингвальному обучению: вызовы и возможности в контексте современной системы образования 100
Иманголова Л.М. Тел тәрбиәһе – нигеҙ ташы 104
Исмагилова М.У., Саньярова Р.Р. Категория вежливости в башкирском языке 106
Исянгулова Г.А., Ахмадулина А.А. О тюркизмах в русском языке 109
Иҫәнголова В.А. Балалар баҡсаһында онотола барған уйындарҙың әһәмиәте 114
Иҫәнголова Г.А. Т. Килмөхәмәтов әҫәрҙәрендә фразеологизмдарҙың һәм мәҡәл-әйтемдәрҙең ҡулланылыу үҙенсәлектәре 118
Кетенчиев М.Б., Жазаева Ф.Т. О структурно-семантических характеристиках карачаево-балкарских примет 124
Килдебаев Ф.Ғ., Саньярова Р.Р. Башҡорт телендә «яҙмыш» концепты 130
Килдейәрова Ә.Р., Әлимбаева Г.Ғ. Парлы рәүештәрҙең семантик төркөмсәләре 133
Кужина Л.А., Валишина Л.Г. Башкирский и английский язык: традиционные и современные направления в лингвистике 136

Кәримова З.С. Шигърияттә иярченле кушма җөмләләрне куллану үзенчәлекләре 142
Латыпова Р.М. XIX быуат аҙағы һәм XX быуат башындағы башҡорт теле буйынса яҙма сығанаҡтарҙы туплау һәм өйрәнеү тарихы 148
Мамбетова Ф.Ф., Султанбаева Х.В. Фразеологические единицы с компонентом «семья» (‘ғаилә’) в творчестве Мустая Карима 156
Махлаева С.О., Васильева Н.В. Изучение фольклора на уроках калмыцкого языка в начальной школе 160
Мизиев А.М., Аккулова М.К. Репрезентация погоды в карачаево-балкарских приметах 166
Мишустина Н.В. Кумандинская народная сказка как средство приобщения детей к родному языку 172
Муллағолова А.Р., Абдуллина Г.Р. SMS – заманса эпистоляр жанр 177
Нарынбаева А.А., Абдуллина Г.Р. Мәҡәл-әйтемдәрҙә күк есемдәре атамалары 181
Нарынбаева А.А., Сәғитова А.Ғ. Башҡорт халыҡ мәҡәл-әйтемдәрендә «дуҫлыҡ» концептының сағылышы 184
Нафиков А.Р., Солтанбаева Х.В. Рәшит Назаров поэзияһында синонимия, антонимия һәм омонимия күренештәре 190
Нәжметдинова Н.М., Хөснөтдинова Р.Я. Ҡушма һөйләмдәрҙе грамматик яҡтан билдәләү мәсьәләһе 196
Райманова Г.Р. Мәктәпкәсә йәштәге балаларҙы тәрбиәләүҙә һәм үҫтереүҙә халыҡ уйындарының роле 202
Султанбаева Х.В., Гимашева Г.М. Концепт «ҡәйнә» (‘свекровь’) в творчестве Мустая Карима 204
Сәгыйдуллина Л.Р. Татар телендә «күк» концептын репрезентацияләү юллары 208
Сәғитова А.Ғ. Ғәйнә һөйләшенең үҙенсәлектәре (Пермь крайының Барҙы округы миҫалында) 213
Сәлахова Р.Р. Татар һәм башкорт телләрендә туганлык атамалары һәм аларның сүзьясалыш мөмкинлекләре 220

Тимерғәлиева А.Р., Янбаев И.К. М. Кәримдең «Европа-Азия» шиғырҙар циклының проблематик даирәһе 226
Усманова С.Р. Бала үҫешендә быуындар бәйләнешенең әһәмиәте. 230
Фәйзуллина Ф.Н. Рус телле аудиторияла башҡорт телен уҡытыу тәжрибәһенән 234
Хажиәхмәтов Д.И., Солтанбаева Х.В. Башҡорт прозаһында хәрби лексиканың ҡулланылыш үҙенсәлектәре 237
Хисамова Ф.Ф. Р. Камалдың «Таня-Таңһылыу» романында әйтелеү маҡсаты буйынса һөйләмдәрҙең ҡулланылыу үҙенсәлектәре 241
Хуболов С.М. Фразеологизированные конструкции с родительным объекта в карачаево-балкарском языке 244
Хәзиева Г.С. Башланғыс кластарҙа башҡорт телен үҫтереү һәм һаҡлау 251
Хәзиева Ә.А., Әлимбаева Г.Ғ. Парлы алмаштарҙың семантик төркөмсәләре... 256
Хәйҙәрова А.Р., Абдуллина Г.Р. Таңсулпан Ғарипованың «Бөйрәкәй» романында сағыштырыуҙарҙың ҡулланылыу үҙенсәлектәре 258
Чжан Ч., Ван С., Хань Ш. О стратегии китайской культурной коммуникации для корейской молодежи 264
Шаһивәлиева С.Р., Саньярова Р.Р. Рәми Ғарипов шиғриәтендә «дуҫлыҡ» концептына лингвомәҙәни анализ 273
Шәмсетдинов Р.Р., Әлимбаева Г.Ғ. Бойороҡ һөйкәлеше ҡылымдары ярҙамында башҡа мәғәнәләрҙең бирелеше (З. Биишеваның «Емеш» романы миҫалында) 279
Шәрәфетдинова М.Н. Төрки тел ғилемендә инглиз теленән үҙләштермәләрҙең өйрәнелеше 282
Әхмәтйәнова Р.Ф., Хөснөтдинова Р.Я. Телмәр ишараларының дөйөм характеристикаһы 287

Юнусова А.Ф., Юсупова А.Ш. Межъязыковые параллели в башкирском, татарском и турецком языках в контексте лингвистической терминологии 294
Юсупова Ә.Ш. XIX гасырда татар телен үзлегеннән өйрәнүчеләр өчен төзелгән үзөйрәткечләр 300
Azarenkova M.I. Multicultural communication as method and instrument in learning and teaching english 306
Байқабылов Ө.А. Тіл және адам: тіл меңгерудің әлеуметтік лингвистикалық деңгейлері 310
Бақбергенова Р.К. Қазақ тілін инклюзивті оқытудың ерекшеліктері 316
Baýmyradowa B., Jumaýewa B. Sanlary öwretmekde ulanylýan ýumuşlar 326
Isakov B.B. The Formation of Common Language in The Case of Pre-Soviet Kyrgyz Pastoralism 329
Jumaýewa M.A. Döwürleriň we swilizasiýalaryň ösmeginde türki dilleri öwrenmegiň aýratynlygy 333
Hudaýkuliýewa M.A. Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde ahlaky ündewler 339
Қабатай Б.Т. Әдебиеттану ғылымындағы психологизм мәселесі 344
Мажиева Н.А., Балтабаева Н.С. Түркі халықтарына ортақ эпикалық шығармаларды оқытудағы SMART-технологиясының тиімділігі 352
Səmədova K.İ. Qərbi Azərbaycan etnonimlərinin öyrənilməsinin tarixi əhəmiyyəti 359

При подготовке электронного издания использовались следующие программные средства:

- Adobe Acrobat – текстовый редактор;
- Microsoft Word – текстовый редактор.

Все права защищены. Книга или любая ее часть не может быть скопирована, воспроизведена в электронной или механической форме, в виде фотокопии, записи в память ЭВМ, репродукции или каким-либо иным способом, а также использована в любой информационной системе без получения разрешения от издателя. Копирование, воспроизведение и иное использование книги или ее части без согласия издателя является незаконным и влечет уголовную, административную и гражданскую ответственность.

Научное издание

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, Заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан Эрнста Файзрахмановича Ишбердина (г. Уфа, 7 ноября 2024 г.)

Электронное издание сетевого доступа

За достоверность информации, изложенной в статьях, ответственность несут авторы.
Статьи публикуются в авторской редакции

Подписано к использованию 09.12.2024 г.
Гарнитура «Times New Roman». Объем 4,24 Мб.
Заказ 214.

ФГБОУ ВО «Уфимский университет науки и технологий»
450008, Башкортостан, г. Уфа, ул. Карла Маркса, 12.

Тел.: +7-908-35-05-007
e-mail: ric-bdu@yandex.ru